Leuvensche Bijdragen

Leuvensche Bijdragen

OP HET GEBIED VAN DE

GERMAANSCHE PHILOLOGIE

EN IN 'T BIJZONDER VAN DE

NEDERLANDSCHE DIALECTKUNDE

ONDER HET BESTUUR VAN PH. COLINET, EN MET DE MEDEWERKING VAN

W. BANG, L. GOEMANS, C. LECOUTERE, L. SCHARPÉ,

ENZ.

V^de^ JAARGANG. — 1ste AFLEVERING.

INHOUD.

1903.

LIER, JOSEPH VAN IN & Cie

LEIPZIG, OTTO HARRASSOWITZ.

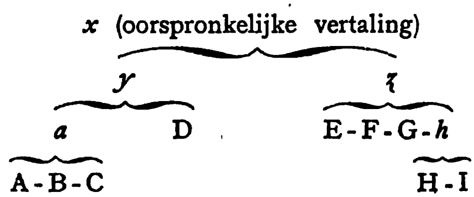
Sunte Elizabetten legende.

't Is een jaar of vijf geleden, dat ik bij toeval, eens dat ik in de zaal der Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, een vrij middaguurtje was gaan doorbrengen, met het oude prozaverhaal, — de « legende » zooals men vroeger zei, — van Ste Elizabeth's leven en wonderen kennis maakte. Zonder het te merken las en las ik verder door, eerst uit nieuwsgierigheid, spoedig uit genoegen. De taal boeide mij, en niet minder het verhaalde, zoo vriendelijk vroom, en argeloos, en kinderlijk frisch en rein. En hoewel mij weldra bleek dat ik enkel een verdietsching voor mij had van een welbekende latijnsche Vita, was de aarzeling toch maar kort van duur : wat die vloeiende middelnederlandsche proza mij had laten genieten, zorgen zou ik dat ook anderen het genoten; en ziehier dan 't voornemen eindelijk uitgevoerd.

Vele woorden hoeven niet verspild over de wijze van bewerking. Tot het schiften van waarheid en verdichting, hoe belangrijk ook, voelde ik mij roeping noch bevoegdheid. Om den tekst alleen heb ik mij bekommerd. De oude latijnsche Vita, door den Predikheer Diederik van Apolda (1), *bron der verloren oorspronkelijke vertaling, gaf het middel aan de hand om te oordeelen over de betrekkelijke waarde van de negen verschillende afschriften, alle*

(1) Uitgeg. in den « Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum et historicorum, sive Henrici Canisii lectiones antiquae.... quibus praefationes.... adjecit Jacobus Basnage. Tomus IV ». Antv., 1725. F° 113-152.

dagteekenend uit de vijftiende of 't begin der zestiende eeuw. Deze hss. vormen twee groepen. Noemt men ze A, B, C, D, E, F, G, H *en* I (1), *zoo kan hunne onderlinge verhouding door het volgende schema uitgedrukt worden :*

A, B *en* C *vertoonen elk afzonderlijk wijzigingen en leemten;* A *nochtans het minst. Van* D, *zoo belangrijk op zichzelf, kon*

(1) A. Kon. Bibl. te 's Gravenhage (L. 51 [Weesp, 37]). Perkament. 14,5 × 10 cm. 95 fos. De Band weg; alleen twee stukken van de eiken schutplankjes zitten nog aan den rug vast. Sobere verluchting met rood, in de aanvangletters en kapittelopschriften. Opgave van 't jaar (1457), aan 't slot.

B. Kon. Bibl. Brussel (nr 1683-1687). St Elizabeth's leven op fos 171-208. Het hs. is van de 16e eeuw : — op bl. 165 leest men van een schoon mirakel binnen Jherusalem in het jaar O. H. 1512.

C. Bibl. Dusseldorf. Geschr. uit de 15e eeuw. Op fo 1 : « Dit boeck hoert to den Cruysbroder*en* *in* Marie*n*vrede End*e* is gescreue*n* va*n* broder Goert Rameker ey*n* donaet des *conuentus* ». Het leven onzer Heilige op bl. 224-246.

D. Museum Meermanno-Westreenianum, in den Haag, nr 42. Het leven der h. Elizabeth op fos 1-82. Vgl. over dit hs. Verdam, Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XVII, 19 vlg.

E. Kon. Bibl. Brussel (nr 11988-11990). Tweede helft der 15e eeuw. St Elizabeth's leven op fos 1-92.

F. Universiteits-Bibl. Leiden (nr 271). St Elizabeth's leven op bl. 1-145. Op fo 145, vo : « Dit boec is ghescreue*n* en*de* gheeyndet int iaer ons here dusent vijf hondert en*de* een En*de* gheey*n*t opten vij.Jdus voer nouerber ter vierden vre*n*.... Dit boec hoert int maechde*n*dael tot sinte gheertruden by*nn*e*n* amstelredam. Deo gracias. »

G. Bibl. Hamburg. Geschrift der 15e eeuw. St Elizabeth's leven op fos 319-443. Aan 't slot : « Dit boec hoert den suster*en* Des be-

ik slechts bij de eerste bladzijden en bij de kapittelopschriften gebruik maken. H *en* I *zijn allebei naar een zelfde verdorven hs. afgeschreven; tegenover* H *vertoont* I *nog menige vrijpostige verandering en menige weglating.* G *staat dichtst bij* H-I; *meer dan eens vertoonen alle drie dezelfde leemten en afwijkende lezingen.*

Onze tekst is die van A; *maar verbeterd, waar 't pas gaf, met behulp van* B *en* C, *om de lezing van a te herstellen, en met behulp van de hss. der tweede groep, waar het Latijn aantoonde dat a zelf minder getrouw dan z aan de oorspronkelijke vertaling, x, beantwoordt. De gewijzigde of ingelaschte woorden of zinsneden zijn aangeduid door cursiefdruk.*

Voegen wij hier nog bij, dat de verkortingen opgelost, hoofdletters en zin- en leesteekens regelmatig aangebracht, j en v voor consonantische i en u van het handschrift gebezigd werden, en late men ons toe deze korte inleiding te besluiten met den wensch dat de « legende » der Hongaarsche Koningsdochter, nu eeuwen geleden reeds, met zooveel kunst in onze taal overgebracht, haar nieuwe lezers zal mogen bevallen zooals ze haar uitgever geboeid heeft.

---

sloten conue*n*t ter goude in rosendal in sinte katrine*n* ende sinte elizabethe*n* huus. » Slechts voor den Proloog en Boek I heb ik van dit hs. gebruik gemaakt.

H. Kon. Bibl. Brussel (nr 8587-8589). Zestiende eeuw. St Elizabeth's leven op bl. 228-298.

I. Kon. Bibl. Brussel (nr 4362-4305). St Elizabeth's leven op fos 2-89. Aan 't slot, to 174 : « Geeyndet jnt jaer ons here*n*. M. CCCC. en*de* .LXIX. Jnder maent Julius opte*n* vierde*n* dach na sinte iacobs dach des heiligen apostels. Bidt voer die scriuerse o*m* gods wil. »

Dankbaar stip ik hier aan dat ik op de hss. A en F door Dr W. De Vreese, en op de hss. C en G door Dr C. G. N. De Vooys werd aandachtig gemaakt. Het afschrift van den Prologus, van Cap. I, en van de opschriften der hoofdstukken uit de 3 eerste boeken van D, dat mij ter inzage niet kon gezonden worden, heb ik te danken aan Dr J. W. Muller.

F. I.

Dit is die prologus inden boec van sunte Elizabeth.

DOE ic beghan te ondersoeken vanden leven ende van den zeeden, van der doot ende van den mirakelen sunte Elyzabeths, worden mi voer ghebracht somighe scriften, als een boecsken ghemaket van haerre vier deernen woerden, ende oec een cedel die meister Coenraet van Marenborch over screef den pawes, den neghenden Gregorius, van horen leven ende van hoerre doot ende van horen mirakelen, in welker cedel *pure* ende simpel waerheit ende die te gheloven is ghescreven staet. Nochtan belye ic dat hier mede mijnre beghëerte niet ghenoech en is. Want daer ynne en werden niet vertellet die personen ende hoer gheboerten, noch hoer namen noch || *v°* hoer weerdicheit, noch hoer officien *ende* diensten, noch hoer menigherhandicheit; ende die namen der provincien ende der steden ende der tiden, alset toe behoert hoerre historien, en werden daer niet bescreven, die si achter lieten als alre bekenste, *al waren ons die ghenoechlic*

Lat. pura. ABC fine. DEFGHI pure.

Lat. et officia. A noch hoer officien in diensten. BE noch haer officien ende de diensten. C oir officien noch oir diensten. D noch hoer officien ende diensten. F noch horen officien ende diensten. G noch hoer officien noch dienste. H noch haer officien noch diensten. I noch hoer officien of diensten.

Lat. licet nobis necessaria forent nunc. A waren onser ghenoechlicheit te weten. B waren onser ghenoechlijcheit te wetenne. C waren onser genuechlicheit to weten. D waren ende ons genoechlike te wetene. E al waren sy ons ghenoechlijc te weten. F waren alre ghenoechlicste te weten. G al waren die ons ghenoechlic te weten. H al waeren ons die ghenuechlic te weten. I al waren ons die ghenuechlic te weten.

te weten. Hoe sullen dan ghenoech doen den leser onvolcomen dinge? Ende daer en sijn oec niet te samen ghescreven alle punten die tot enen dinge horen, mer ghestroiet gheset, alsoe alse si quamen in hoerre *memorie*; want bi horen eet sijn die dinge bescreven, alsoe als men tughe pleghet te ontfaen.

Voert meer heb ic ghelesen een sermoen dat brueder Odo vander Prediker Oerde, een gheleert *ende* een devoet man makede, dat aldus beghint : « een starc || wijf »; ende een ander sermoen van een anderen, dat aldus beghint : « tot scoenheit ende tot eren »; in welken ic somighe punten vant van horen leven, cortelike vertellet. Ende ic sach oec *na* croniken ende scriften veelre leerrers, ende begheerde te vijnden dat ic sochte. Ende hier om want ic niet en vant daer die voet mijnre begheerten rusten mochte, versocht ic die cloesteren der moniken ende der nonnen, ende ic ghinc tot steden ende dorpen ende poerten ende vraghede die outste personen ende *die waerachtighe* ende sende brieve, ende vant die waerheit van deser historien in allen punten ende van hem allen. Ende somighe dinge settede ic in scriften van woerden toe woerden als ic vant, ende somighe verwandelde ic, ende alle dese dinge heb ic vergadert in dit || boecsken, daer ic in sette die name der personen, ende hoer weerdicheden, ende hoer ambochten, ende die name der steden, ende die tiden. Ende ic tughe voer Gode ende sinen uutvercoren engelen dat ic niet in dit boecsken gheset en hebbe dan die dinge die ic uut scriften gheproveder

F. 2.

*v*o

Lat. memoriae. A ghedaechte. B *ontbr.* C gedachten. DEFG memorie. HI memorien.

Lat. doctissimi et devotissimi viri. AF man ende. BCDGHI ende. E *ontbr.*

Lat respexi. AB na *ontbr.* CDEF na. GHI na den.

Lat. et veraces. A ende waerachtighen. B ende warechteghen. C ende den waerachtigen. DE ende die warachtichste. FHI ende die waerachtichste. G ende die waerachtighe.

menschen hebben mochte, of de ic verstaen hebbe van gheesteliken personen die seer waerachtich waren. Ic hoerde oec somighe scoen mirakelen, mer om twivel wie se seghede en dorste ic se niet scriven. Ic dachte oec dattet orberlic waer te scriven somighe punten vander goedertirenheit des edelen princen Lodewich, die lantgrave was ende sunte Elizabeths man, die hoer vorderlic was ende mede hulper in hoerre doecht. Want dit eyschet die vervolghinge der

F. 3. historien. || Want mi rieden ende baden somighe eersame personen te scriven sunte Elizabetten legende, ic Dirc, preester, een broeder vander Prediker Oerde die alre minste ende onweerdich, ende gheboren uut Doringe, ouder dan tsestich jaer, vervullet inder Oerden twe ende veertich jaer, beghan te scriven dit teghenwoerdighe boecsken. Dese dinge vertelde ic in minen herten ende screef se ***alle alleene*** mit mijnre eyghenre hant. dat dicwile mine oghen verduusterden.

Ende dit werc heb ic gedeilt in achte boecskens om vele materie die hier is, op dat die grote lancheit den menschen gheen verdriet en make; die nochtan niet also wel over gheset en wort als sijs wel weerdich is. Vele

*v*o miraculen die anders waer gheschieden || dan tot horen grave heb ic achter ghelaten om dat dit werc alte lanc soude vallen. Ende ic belie mi onweerdich te wesen te scriven half volcomelic die hoghe ende die grote werken der gracien. Ende ic ***begheer ende*** hope dat yemant nae mi comen sel ***die dit werc lesen sel*** ende ontfarmen sel ende sel dit suverliken oversetten ende corrigieren.

Lat. solus omnia conscribens. A alle. B alleene. C *geheel het slot van deze voorrede, te beginnen met* Want mi rieden *ontbr.* D alle allene. EG alle alleen. F *ontbr.* H· al alleen. I alleyne.

Lat. optans et sperans. ABDEGH ic hope. F ic begheer ende hoepe. I ic hoep.

Lat. qui haec legens. ABDF *ontbr.* E die dit werck lesen sal. G die dit werc lesen sel. H die dit wercke lesen sal. I die dit werc lesen sal.

[DAT .I.ste BOEC.]

[I.] Van sunte Elizabetten *gheboerte*.

In dien tiden doe Philippus hertoge van Zweven was, — die keyser Heynrics broeder was, — ende een gheheten Otto, He[y]nrics soen, — welke Heynric daer *was hertoghe* van Beyeren ende van Zassen, — doe dese mit twiste gecoren waren keyser, doe stredense daer om wie van hem beiden keyser soude wesen. Doe was in Almanien een hoghe prince gheheten Hermannus, ende hi was lantgrave van Doringen, ende || hi was seer vroem ende hart teghen sine vianden, ende dese was oemsoen des conincs van Bemen die Octokare hetede. Dese *Herman* voergheseit plach dese voer gheseide keysers te beschelden, nu den enen nu den anderen, ende verwecte se teghen hem te striden. *F.* 4.

In des lantgraven palaes ende ghesinne waren ses vrome ridders, die de laechste niet en waren van gheboerten, boven gaende van sinne ende eersamich ende doechsam van zeden. Ende si waren grote meisteren van *sangeliede* te maken.

Opschrift. Lat. Incipit liber primus hujus operiš : Vitae divae Elizabeth. Caput I. De Nobilitate Parentum ipsius, et de ortu ejus cœlitus ostenso. A Van sunte Elizabetten leven. B Hier beghint dat leuen der heyligher enz. CE *ontbr.* D Hier beghint dat eerste boecsken. Vân sunte ehisebets gebuerte. F Van sunte elysabets gheboerte. G Van hoerre gheboerte. H Jtem hier beghint die hystorie van haer gheboerte. I Hier begint die historie van hoerre geboerten.

A hertoghe was. *In al de andere hss.* was h.

Lat. cantilenarum confectores summi. A sangeleet. B sanghe ende liedekenne. C singe lieden. D sanc lieden. E sanghen lieden. F sanghe ende lieden. G sanc liedekijns. H sangeliede. I sanck liechden.

Ende in deser tijt woende een edel rijc man in Ongarien, in enen lande gheheten Seven Castelen. Ende dese hadde drie dusent marc des jaers, ende hi was een philosophe, ende hi was gheleert in *werltliken kunsten* ende inder zwarter kunst ende inden sterren; ende dese hete meister *Clin-* || *sor.* Dese wort ghebrocht vanden princen in Doringen om te sien die ses ridderen die liedekijn plaghen te maken ende om haren zanc te waerdighen. Ende eer dese meister quam totten lantgrave, op eenre nacht sat hi tot Ysanach in sijnre herberghe, ende hi sach buten naernsteliken die sterren aen. Doe wert hem ghevraecht van den ghenen die bi hem waren of hi yet verborghens ghesien hadde. Doe antwoerde hi : « In deser nacht wort gheboren den coninc van Ongarien een dochter die Elizabeth sel heten, ende se sel heilich wesen, ende se sel ghegheven werden te manne des princen soen van Doringen, van welker heilicheit al dat lant sel vrolic wesen ende verheven. »

v°

Siet onse Here die overmids Balaam enen waerseghere woude voerbootscapen sine || menscheit, die selve hevet bi desen voerseit sijnre uutvercorenre deernen Elizabeths name ende geboerte!

F. 5.

Doe ter tijt regnierde in Ongaren een coninc gheheten Andreas die rijc was ende machtich, wes wijf Ghe[r]truut hete ende was dochter des alre edelsten princen ende hertoghen van *Carinthien.* Ende dese wan *ene* dochter die eere was haers gheslachtes, ende doe si ghedoept

---

Lat. studiis secularibus. A werltliker kunst. B weerlijcken consten. C wertlicken consten. D weerliker const. E weerliken konsten. FG waerliken consten. H werliken kunsten. I werliker consten.

Lat. Clyncsor. A clinsot. B clinsoe. CG clynsor. DEFH clinsor. I clinsoir.

Lat. Carinthiae. AC corinthien. BDHI carinthien E corinten F corinthen. G thorincien.

A enen dochter.

was ontfenc se desen name Elyzabeth. Int jaer ons Heren M. CC. ende .VIJ.

Ende niet lange daer nae, doe se noch hoerre moeder borste soec, alst God woude, wort se ghelovet ghegheven te werden te manne Lodewich die alte gueden kijndekijn was ende eerste gheboren soen sijns vaders *Hermans* lantgraven van Doringen.

Ende doe si vier jaer out was sende Herman lantgrave eersame edel bo- || den, beide manne ende wiven in Ongaren om des conincs dochter te halen in Doringen. Die principaelste van den boden waren Meynhardus van *Mulborch*, ende een edel man Wouter van Varila, ende vrou Berte die wijf was Eghelophi van *Beyndeliben*. *v°*

Dese voeren om hoer te halen mit groter eerliker ghesinne alst *behoerlic was*. Dese worden eerlic ende hoechlic ontfaen van princen ende van prelaten ende van machtighen luden, doer welker lande dat si voeren; ende se holpen se eerlike voert. Ende doe se quamen tot enen vasten casteel des conincs dat Presburch hete, daer worden se vrolic ende coninclic ontfaen.

[II.] Mit wat hoecheit si overbracht wert van Ungarien in Doringen.

DIE coninc Andreas was een rustich guet man, ende sijn || wijf die coninginne was doechsom ende starc, die een manlic ghemoet hadde, ende regierde die *F.* 6.

A harmans.

Lat. Mulburck. ABC malborch. DF marburch. E mulborch. G mulenborch. HI muulborch.

Lat. Beindeliben. A beyndeliken. BC berndeliben. D beyndeleiken. EHI beyndeleiben. F *ontbr.* G beyndelrike.

A alst was behoerlic. BCDEFGHI a. beh. was.

dinge des rikes ende *procurierde* ende dade hoerre dochter die men over senden soude *alle dinge* die noot waren daer toe. Se ghaf den boden coninclike gaven, ende doe alle dinge bereit waren ende se voert varen souden, doe bewant se hoer dochter in golt ende in silver, ende in zidene cledere, ende leghede se in *ene* silveren wiege ende *presentierde* se aldus den edelen boden, ende seide : « Segt uwen heren dat hi te vreden si ende wel varen moet ende ic sel mijnre dochter groete rijcheiden gaderen, ist *dat mij God leven* laet. »

Ende si sende *over mit* hoerre dochter grote ghuldene ende silvere vaten ende deer vele ende menigherhande, *v*° ende alre duer- || baerste crone[n], ende cierheiden als *vingerlingen* ende spannen, ende menich paer clederen, ende een silveren cupe daer men se in baden soude, ende bedden ende *culcten* ende alle die dekene van siden ende purper, ende vele zidens lakens mit anderen duerbaren *cleynheiden* ontellike.

Lat. procurabat. A verwaers. B verwerf. C verwarf. E I procureerde. F procuerierde. G besorghede. H procurerende.

Lat. necessaria. A als men dede dinge. BG alle dinghen. C als men dede alle dinge. EFHI alle dingen.

A enen.

A presentierden.

Lat. si dominus mihi vitam dederit. A ist dat se mij god leuende laet. B eest datse my god leuende laet. C ist dat my got leuen let. E eest dat my da god leuen laet. F ist datse mi god leuen laet. G ist dat myn god leuen laet. GHI ist dat my god leuen laet.

Lat. transmisit quoque cum filia. A ouer. B met. C auer. EH ouer met. F G I ouer mit.

Lat. annulos et monilia. A vingeren. B E F vingherlinghe. C vingerlinge. G vingherlinghen. H vingherlingen. I vingerlijn.

Lat. culturae. A cultten. BCEI culten. F cussen. G culcten. H culeten.

Lat. supellectili. A cleyheide. B cleynnoeden. C clenheiden. E iuwelen. F inboedel ende cleynoden. G inboel. H inboedel. I imbodel.

Ende hier en boven gaf si daer toe een summe gheldes van dusent marken, ende lovede oer noch meer te gheven bleve se te live.

Die coninginne was blide ende vrolic want haer dochter alsoe groten prince tot haren manne nemen soude.

Doe voeren die boden weder in Doringen ende si worden daer hoechlic ontfaen, ende daer wert des conincs dochter die noch niet spreken en conde, tot horen brudegom ghebrocht die noch een kijndekijn was. Ende se wert daer ghevoet mit groten || vlite alst behoerlic ende taemlic was. *F. 7.*

Doe drie jare gheleden waren van Elizabetten overvaringe, doe waren daer in Ongherien grote welboren lude die over een droeghen boeslike die coninginne doot te slaen alse si deden.

Nu voert wil wi seggen als inden name ons Heren Jhesu Christi van horen leven ende van horen zeeden, ende van horen miraculen, ende van horen werken, ende van hoerre doot.

[III.] *Van hoerre wonderliker kijntsceide.*

ONSE Here God die daer wonderlic is in sinen heilighen ende heilich in alle sinen werken, die daer woent inden ghenen die Hi uutvercoren hevet, die werket in hem wonderlike dingen, want Hi en siet niet an ouderdom inder tyt noch kunne in den licham. Na satinge sijnre onondervindeliker wijsheit Hi volbrenget in hem die || werke sijnre onsprekeliker ontfarmherticheiden. *v°*

Daer om, overmids des ghenen hulpe sonder wien niet starc en is noch heilich, dese edele salighe Elizabeth,

---

Lat. De admirabili ejus infantia. A ende van hoerre wonderliker kijntsceide, *aansluitend bij* van hoerre; doot *niet als opschrift.*

doe se noch niet spreken en mochte, noch verstandenisse en hadde, noch reden en ghebrukede, bewijsde se al rede dat beelde der toecomender volcomenheit in hoer. Ende se plach dicwile te leggen op hoer buke voer den outer ende plach daer te knielen ende se hoef haer hande ende oghen op totten hemelen na hoerre macht.

Ende als se te ***spelen*** plach mit haren even ouden ***meyskijns*** ende te dansen, so pijnde si hoer al springende te naken der capellen. Ende als si daer niet in en mochte comen, soe cussede se den dorpel ende die wande vander capellen ende eerde se aldus. Ende als se te spelen plach || mit cleyne ***meyskijns*** om enighe dinge te winnen ***soe sette se hoer hope te winnen*** tot Gode wert ende den armen ***meyskijns*** plach ***se*** te gheven dat tiende van dien dat si wan, ende ander gaven, ende si plach se hier mede te noeden ende te verbinden te lesen haer Pater Noster ende haer Ave Maria.

F. 8.

In desen wert bekent dat godlike werc. Want leider die kintheit ghemeenlic bevlecket wort mit alsoe menigher boesheit, waen mochten comen desen kijnde aldusdanige

---

Lat. ludens. A spreken. BCEFGI spelen. H sprecken.

Lat. cum coaevis puellis. A menschekijn. BE meyskens. C megedeken. F magheden. G. meyskyns. HI meechdekens.

A menschekijns. BE meyskens. C megedekens. F magheden. G meyskyns. HI meechdekens.

Lat. lucrandi spem ad Deum contulit. ABC soe ... winnen *ontbr.* E soe settese horen hope te winnen. F soe settede si haer hope. G soe sette si hoer hope te winnen. H so sette sij haer hope te winnen. I soe sette sy hoeren hoep te wynnen.

Lat. puellis. A menschekijns. B kinderen. C menskens. EG meyskens. F magheden. HI meechdekens.

A se *ontbr.* BH sij. C sie. EI sy. FG si.

Lat. Agnoscatur in his. AB Aldus wert in haer. C Aldus wart in oir. E In deser waert. FG In desen wort. H In desen waert. I In deser wart.

werken dan vander hulpen des heilighen Gheestes? Doe se aldus godlike ghelevet hadde tot horen neghenden jaer, doe starf her Herman, hoers brudegoms vader.

[IV.] **Van hoerre loofliker** ***kijntscheit.***

Alsoe als Elizabeth wies naden lichame, alsoe wies si oec in gracien ende in doechden, ***ende dochte om*** God in al || horen wegen, ende si hadde hem troulic *v°* voer horen oghen ende riep hem an ende noemde hem suetlic. Ende alle hore ***sinne ende werken*** keerde si tot hem. Ende si scuwede cierheide des lichams ende ydelheit der werlt. Ende se sprac daghelix hoer gebet, ende biwilen als ***se die*** niet al uut en hadde ende si gedwongen wert te bedde te gaen, soe lach si wakende op horen bedde ***ende las dat voert al uut*** ende se ghedochte des Heren op horen bedde.

Ende si sach oec dat somighe kersten menschen vercoren hem apostolen, om dat si se meer eeren wouden ende om hulpe van hem te vercrighen. Doe wert si oec ontsteken mit begeerten te kiesen sonderlinge enen apostel.

Opschrift. Lat. pueritia. A kuuscheit. B cuuscheit. C kuysheyt. D kintscheit. EI *ontbr.* F kijntscheit. G kyntscheits. H kijntsheit.

Lat. Deum cogitans. A ende dochte om *ontbr.* B ende ghedachten om. C ende dachte om. EF in. G ende docht om. H ende dochte om. I ende dachte om.

Lat. sensus suos et actus. A ghesinne. B zinnen ende wercken. CI synne ende werken. E sin ende werken. F synnen ende werken. G sinnen ende werken. H sinnen ende wercken.

Lat. Quibus non completis. A se si die. B sij dat. C sie dat. E sy die. F si die. G sise. H sij. I sy.

Lat. ipsas (orationes) vigilanter implebat. ABCG ende ... uut *ontbr.* EHI ende las dat voert al wt. F ende las voert al wt.

Ende want si reynicheit alsoe seer minnede, soe begheerde se sunte Johannes ewangelisten te crighen in horen apostel, die hoer suverheide bewaren soude.

F. 9. Ende doe si hoer ghebet ghesproken || hadde mit anderen joncfrouwen, doe si horen apostel kiesen soude doe quam oer nae hoerre begheerten eens ende anderwerve ***ende derdewerve*** voer die apostel den si begheerde als sunte Johan ewangelist, den si mit groter ***devocien*** eerde alsoe dat men hoer niet en bat in sinen name si en ghaft blidelike al te hants.

Dese simpel maget ***heilichde*** die heilighe daghe, als die sonnendaghe ende ***ander*** vierdaghe, mit puerheit der wanderinge, ende si ontoech hoer dan wat van cierheiden des lichaems, want si wiste wel dat God niet gheeert en wert in scoenheit der clederen mer in oetmoedicheit der herten. Ende daer om ***op heilighe daghe*** voer middaghe soe en woude se ghene hanschen an doen. Ende alle

*v*º daghe ontoech se hoer ymmer wat || ende pijnde haren wille te breken. In kijnder spele, alst hoer gheluckede ende si ghenoechte daer in creech als die kijnder ***pleghen*** te crighen, soe liet si dat spul ende seide : Nu wantet mi best lucket soe wil icket om Godes willen laten.

Lat. ac tertio. A B C E ende derdewerve *ontbr.* F ende derde werue. G ende derdewerf. H ende dordeweruen. I ende derderweruen.

Lat. devotione. A begheerten. B begherten. C begerten. EGHI deuocien.

Lat. sanctificabat. A heilichde of vierde. B heylichde oft vierde. C helichde ende vierde. EFGHI heilichde.

A anders.

Lat. his temporibus. A den heylighen daghes. B des heylichs daechs. C des heligen dages. E op heilighe daghe. F op heilighe daghen. G op heilighe dagen. H op heilige daghen. I op heylige daghe.

Lat. ut assolet. A daer in pleghen. BEGH pleghen. C daer in pleegen. F plaghen. I plegen.

Ende als si te dansen plach, so ghinc si eens omme ende seide : Die ander omme ghange wil ic laten om den naem Jhesu Christi.

[V.] Van wassinge hoerre duechden.

AGNES, des brudegoms suster, een schoen joncfrouwe ende Elizabeth ene *devote* joncfrouwe *te gode*, dese wessen te samen op ende worden te samen ghevoet ende worden ghelijc gheciert. Ende op ene tijt doe se seer scoenlike ghecleet waren ende gheciert mit goude ende mit silver, ghingen se voer vrouwe Sophien, des lantgraven wijf, totter kerken. Ende alte hant als Elizabeth *inder* || kerken quam, dede se die crone van horen hovede ende leide se bi haer, ende si en sette se niet weder op hoer hovet eer dat ambocht ghedaen was. Hier *of* verwonderde haer oer zwagher ende *hier* op antwoerde se : « Dat moet veer van mi wesen dat inder teghenwoerdicheit mijns Godes ende mijns coninges Jhesu Christi, den ic ansie mit doernen ghecroent, ic die een onreyn dinc bin ende ghemaect van slike, soude *openbaren* hoveerdelike ghecroent. » *F.* 10.

Alrede hadde die godlike mynne dat teder herte ghewont, ende dat zweert hoers Heren passie hadde doer gegaen hoer verweende siele, ende si pijnde hoer versmaetheit te liden mit hem.

Doe waren daer inden hove somighe heren die beniden hoer goede werken, die haer harde woerde gaven ende

---

Lat. virgo Deo devota. A jonge. B ynnighe. C enyge. EGHI deuote.
AEFG gode. B te gode wert. C gades. H te god. I te gode.
A tot der. BEGHI inder. C in die. F ter.
Lat. super hoc. A op. BEF van. C vm. G of. HI af.
AC daer. BEGHI hier. F *ontbr.*
Lat. appaream. ABC schinen. EFI openbaren. G mi open baren. H openbaeren.

vº vele droefheiden daden. Ende || hoer zwagher ende hoers mans suster, die zeer minden die werltlike ***cierheit*** ende hoecheit, die scheelden veel vander oetmoedigher Elizabeths zeden. Ende se was int middel van hem allen als die ***lelie*** onder den doernen bloyende, ende se wert geprekelt mit harden woerden, mer si storte uut den ruec der oetmoedicheit ende der verduldicheit.

In sachtmodicheit so leet si laster ende ***confuse*** ende neighede haer hovet neder. Ende se en wanderde niet in groten dingen, mer hoer redenen gheschieden mit den armen, ende mit horen diernen ende cameriren was meest hoer wanderinge.

Wie en verwonderde hem niet in alsoe jonger maghet van alsoe groter gaven der gracien ende vanden werken der dogheden? Hoe danich waenstu sel se wesen als si volwassen is, die aldusdaen is in hoerre kijntscheit? Hoe *F.* 11. wel waenstu || sel smaken die vrucht, daer die blome soe wel of ruket? Mer ummer want se hoer wortel alsoe diep set, soe sel se haer vrucht hoge maken; se sel veel vruchten brengen ende veel gueder werken. Ende vander vrucht hoerre hande sel si planten enen wijngaerde, die hebben sel die ranken der gueder verdiensten, ende die druven der gracien, daer of comen sel die wijn der ewigher sueticheit.

Lat. fastus secularis affectae honoribus. A die werltlike scoenheit ende hoecheit. B der werelt cierheit ende hoecheit. C die wertlick schoenheit ende hoicheit. E die weerlike hoecheit. F die waerlike hoecheit ende cierheit. G die waerlike eer ende hoecheit. H die weerlike hoecheit. I die werlike hoecheit.

A lelie is. BEH lelie. C lylie is. FG lelye. I lilie.

Lat. improperia. A laster ende scaemte. B scaemte ende lachter. C laster ende schande. EF laster ende confuse. G laster ende confuus. H lachter ende confusse. I laster ende confucie.

[VI.] *Van vervolginge die sy in hoerre joghet verduldelike leet.*

DOE si in horen kijntschen jaren aldus onnoselic ende oetmoedelic ghelevet hadde, als se beghan tot horen jaren te comen doe beghan hoer devocie van binnen overmits den heilighen Gheeste meerre te werden, mer van buten beghan oec hoer droefheit te meerren.

Want doe se hoer jaren hadde tot enen manne te trouwen leet se grote ***persecucie*** vanden || maghen ende van den naesten ende radesluden hoers brudegoms die hoer billix souden ghemynnet ende gedient hebben. Ende si gaven hoer, als die Joden Christo daden, quaet voer guet ende hat voer mynne. *v°*

Ende si pijnden hem, mer het was te vergheves, dat haer man haer verwerpen soude ende alsoe weder senden tot horen vader, want hi min guedes mit haer nam dan beteemde, ende dat hi meer guedes ende meer hulpen mit eens princen dochter die bi hem woende nemen mochte.

Ende oec vrouwe Sophie, sijn moeder, ***arbeider*** seer

Opschrift. Lat. De his quae in adolescentia patienter sustinuit. AEHI *ontbr.* B Hoe elyzabeth vele versmaetheit verdroech van haers vrienden. C Woe se bloyde in oire kuysheyt. D van veruolginge die sy in hoerre joghet verduldelike leet. F Vander veruolghinge die si in hoer ionge iaren leet verduldich. G Van groter doghet ende van (sic).

Lat. persecutiones. A veruolghinge. B veruolghinghe. C veruolgynge. E persecutie. FGHI persecucie.

A arbeide. B aerbeyde. C *leemte, te beginnen met* ende dat hi meer guedes nam *tot het slot van dit hoofdstuk*. EI arbeyder. F arbeide daer. GH arbeider.

om, dat men se in een cloester van nonnen soude brengen.

Elizabeth die ellendich was van hoers vaders huus ende pelegrim in deser werelt, doe se sach dat se aldus versmaet was suchtede se van al horen herten ende vloech totten almachtighen God ende vertelde || hoer droefheit voer hem, ende se gaf hoer alte mael onder die ordinancie sijnre godliker guede. *F.* 12.

Gheerne was se in gheselscap der diernen ende der cameriren ende se halp hem gheerne wat doen, alsoe dat hoer zwagher dat in onweerde nam ende ***seide*** tot hoer : « Elizabeth, du en soudest billic niet gherekent wesen int ghetal der princen hie heerscapie hebben, mer onder den magheden die daer dienen. »

In desen laster ende in anderen lasteren der gheenre die overvloyen, ende in versmaetheiden der hoveerdigher, was Elyzabetten herte ***betrouwen hebbende*** inden Heren, die bi haer was, want se in hem betrouwede, inder noet mit behoerliker hulpe. Onse lieue Here beweghede mit enen verborghenen ingheestinge dat herte ende die begheerte des princen des brudegoms alsoe crachtelic || tot minnen deser ellendigher maget, dat he in heymelicheiden suetelic ende minlic plach mit haer te spreken ende seide haer toe guede troestelike woerde. Ende als he uut gheweest hadde, soe plach he oer cleynode te huus te brengen, ende hi plach se te eren ende in sine arme te nemen. *v°*

A se seide. BEFGHI seide.

Lat. fiduciam habens. A betrouwende. B betrouwen hebbende. E betrouwenis hebbende. F berouwenisse hebbende. GHI betrouwenisse hebbende.

[VII.] Van twivel dat daer was van Elizabeths huwelic.

Om menigherhande redene *ende* menigherhande raet der boser waren sommighe menschen die te twivelen beghonden of daer waerachtighe trouwe waer ghegaen tusschen den lantgraven ende Elizabeth. Mer daer waren doe in Doringen sommighe edele manne ende rechtveerdighe die haer onredelicheide wederstonden, als Wouter van Varila, een ridder ende een guet man die van des lantgraven vader ghesent was in Ungerien ende || brachte Elizabeth in Doringen. *F.* 13.

Dese ghinc op ene tijt tot horen brudegom als *hi* uut varen soude inden velde ende seide *tot hem heimelic :* « Here het si di behaghelic dat ic toe di spreke, ende segge mi dat ic di vraghen sel ». Doe antwoerde hem die guedertiren prince : « Sprec vrilic ende ic sel di openbaren wat bequaem is. » Doe seide die ridder : « Ic bidde di segge mi, wat meenstu te doen mit des coninges dochter? Selstu se nemen tot enen wive, of selstu se weder senden tot horen vader? » Doe wijsde die prince op enen hoghen berch die voer sinen oghen lach ende seide : « Waerlike, al waer dese berch *dien du siest* gulden vanden gronde opwert totten oversten, soe woude ic hem nochtan lichteliker versmaen dan Elizabetten huwelijc. Ander menschen

---

AB ende om. CEFGHI ende.

Lat. ad sponsum ejus iter agentem. A si. B hij. C sie (als sie wt geuaeren waren). EFGHI hi.

Lat. dixit secrete. AC seide. B seyde. E seide hem heimeliken. F seide tot hem heymelic. G seide hem heymelic. H seide hem heijmelic. I seyde hem heymelic.

Lat. quem vides. ABCEF *ontbr.* H dien du sietste. I dien du siest.

moghen voelen ende spreken ydelic dat si willen; mer
v° ic mynne Elizabeth, ende || voer hoer te hebben tot minen wive en verkiese ic gheen dinc. » Doe seide die ridder : « Heer, ***gheefdi*** mi oerlof dit hoer te seggen? » Doe seide hi soetelic : « Segge haer dat, ende ghif haer dit tot enen teiken. » Daer nam hi uut sijnre bursen een dubbelt spieghel, ende inder eenre ziden wast een simpel glas, ende inder ander zijde Jhesus ghecruust beelde. Ende dat ghaf hi den ridder op dat hijt gheven soude voert tot enen teiken Elizabeth. Doe dit die heilighe joncfrouwe ontfaen hadde van den ridder, so wert se seer blide ende vrolic ***ende lachende.***

[VIII.] Van Elizabetten huwelic ende Lodewich horen man.

DAER nae doet den Heren behaghede dat hi Elizabeth aen sien woude ***die aldus versmaet was ende hise troesten woude***, so makede hi te niete ***die*** rade der quader ende weder proevede die redene der machtighen, ende
F. 14. hi gaf || in desen prince dat hi sijn lofnisse openbaren soude, als hi dede, ende hi stoppede der weder segger ende der quaet spreker monde. Daer nae en was niemant

---

A gheef di.

Lat. conceptum inde gaudium risu jocundissimo propalavit. A mit lachen. B lachende. C ende lachten. EF ende lachende. G ontlachende. H *ontbr.* I ontladen.

Lat. Post haec cum Domino complacuit Elizabeth contemptam ab impiis respicere, et afflictam consolari. ABC die aldus ... troesten woude *ontbr.* EGH die aldus versmaect was ende hise troesten woude. F die dus v. w. e. h. tr. w. I die aldus v. w. dat hise tr. wolde.

A des die. BCEFGH die. I den.

alsoe koen die wederspreken dorste horen huwelic mit woerden of mit raden; sie was die gheen die hoer here bereit hadde tot witliken huwelic ende teghen sinen wille en mochte die *sotheit* der menscheliker quaetheit niet doen, noch der menschen behendicheit en conste niet ghescheiden die God mit sijnre voersienicheit versament hadde.

Sich nu aen desen salighen jongelinc ende desen suveren brudegom, die in wive te trouwen inden rade der boser niet of en ghenc nae den goude, noch en hopede inden scatte des gheldes. Want he wist wel dat een guet wijf is een guet deel, die om hare || guede werke eyghentlijc *vº* vanden Heren enen gueden manne ghegeven wert. Denke wel neerstelic om des suveren jongelinx ghemoede, die sine bruut niet en woude trecken tot des vleisches ghenoechte mer totten gracien Godes, die haer sende die duerbaer gave als een beelde des crucifixen.

Int jaer ons Heren .M. CC. ende .XXI. nam Lodewich die edele lantgrave van Doringen Elizabeth, een suver joncfrouwe, tot sinen ghetrouweden wive, die daer was des coninges dochter van Ungerien. Ende aldus wert versament die guede man mit den gueden wive, die heilighe man mit den heilighen wive. Ende daer was meer gheestelic huwelic tusschen hem tween dan vleischlic, daer se malcanderen om minden.

Lat. humanae malitiac stultitia. AB snoetheit. C smaheit. E sothede. F sotheden. GHI sotheit.

DAT ANDER BOEC.

[I.] Van heilicheit die onder hem beiden was.

F. 15. ONDER hem || was witlic huwelic, niet in vleischeliker lieften mer in heilicheit der suverheit witlikes huwelics. Want dese *jonghe* maghet, cortelic daer nae dat se horen man ghetruwet hadde, castide se hoer vleische mit vele te waken. Want inder nacht soe plach se dicwile op te staen om te beden als hoer man sliep, oft als hi baerde of hi gheslapen hadde. Ende biwilen om hoer tederheide soe plach hi hoer te bidden dat si hoer sparen soude ende quellen haer niet onbescheidelic. Ende om dat te verhoedene soe nam die suver jongelinc haer bi der hant alsoe lange als se bede, ende hi badt dat se haer moede lede wat rusten woude.

Waerlike deser jonger maghet devocie was groet, die aldus van haren slaep des nachtes opstont ende sochte *v*° Christum den se mynnede, ende sochte || den *waren* man hoerre sielen. Ende minre doechde en was in den manne niet, die sinen wive niet weder en stont doe si dit dede, mer hoer daer inne volbaerde, wattan *temperierde* hi hoer grote vuricheit mit sueter vroetscap. Ende want se aldus suver ende reyn mynne te samen hadden ende gheselscap, soe en mochte die ene van den anderen niet lange wesen.

Opschrift. A Van heilicheit ... was. Dat ander boec.

Lat. adolescentula. A ynnighe.

Lat. verum animae suae virum. A waren *ontbr.*

Lat. imo favit, fervoremque ejus nimium suavi predentia temperavit. A ende temperierde.

Ende aldus plach Elizabeth horen man dicwile nae te volghen ende ghinc harde moyelike weghe. Ende dit dede se meer uut begheerlicheit reyner mynnen dan des vleischs. Ende die suvere teghenwoerdicheit hoers suveren mans en was haer gheen hinder in beden of in waken, of in anderen doechden te doen. Want die guede man verblide hem van haren goeden werken in den Here ende hi troes- || te se daer toe. *F.* 16.

ALSOE vurich was die dierne Godes om te waken in horen ghebede, dat se horen camerieren plach te bevelen dat si haer trecken souden mitten voete waer dat sake dat se oer verslepe.

Het gheschiede eens dat Isentruud, oer camerier, waende haren voet gheraket te hebben ende raecte hoers mans voet, ende hi wert daer of ontwaken ende hi bekende sijns wives devocie ende leet dat verduldelike. Ende als se aldus *ghewect* was soe stont se op ende plach lange te waken ende te beden. Ende dicwile gheschiedet dat se ontslapen wert voer hoer bedde daer hoer man op lach, ende *si* sliep op een tapijt als se alsoe moede gebedet hadde. Ende doe se hier om berispet wert van horen diernen, doe antwoerde se hem : « Al en mach || ic altoes niet beden, nochtan sel ic minen vleische dat ghewelt doen dat ic doch die tijt ghesceiden bin van minen gheminden. » *v*°

Na : ende hi troestese daer toe, *volgt in* A, *als opschrift* : Denke hier an horen waken ende beden; *in* B : Van haeren wakenne ende bedinghen; *in* C : Van oiren vaeken ende beden; *in* D : Van den selven; *in* H : Hoe sij haer hadde in haeren ghebede; *in het Lat., en ook bij* EFI *geen opschrift.* « Denke hier ... beden » *zal wel oorspronkelijk een randbemerking zijn geweest.*

A ghewrect.

Lat. evenit ... ut ante lectum viri super super tapete ... obdormiret.

A die.

Se vloech van welluste des vleischs. Ende hier omme, alsoe verre, alset bestaen mochte mit Gode, sachticheit der bedden ende gheselscap mit horen manne te hebben scuwede si, wattan minde si hem van alle horen herten. Ende si plach te beclaghen dat se niet joncfrouwe en bleef. Ende dese onnosele suvere vrouwe plach oer vleisch seer te castien mit harden slaghen, ende des vridaghes inder vasten ende op andere daghe plach se heimelic discipline te nemen ende toende hoer nochtan vrolic voer den menschen.

Daer na, doe si starker wert ende toe nam in gracien, stont se dicwijl des nachtes op ***van hoers mans bedde*** ende ghinc in een verburgen camer ende dede hoer daer seer slaen van horen || magheden, ende si quam dan weder tot hoers mans bedde ende toende haer nochtan vrolic ende blide.

F. 17.

Waerlic dit waren salige menschen in witliken huwelic geset, daer alsoe grote suverheit was in hoerre wanderinge, also grote scamelheit in te samen te spreken; in welken die mynne Christi weder toemde quade begeerten, ende die devocie die vrilicheit, ende daer die vuricheit des gheestes verdrijft slapericheit, ende daer dat gebet sekerde die consciencie, ende daer de godlike minne gaf orlof wel te doen.

[II.] Hoe si haer hadde als si at.

ALS si sat ter tafelen soe plach si te sitten bi sijnre ziden, ende se dede teghen maniren ende zeden anderre hogher vrouwen al leet se daer wat omme. Meister Coenraet, den si bi oerlof hoers mans ghehoersamheit ghelovet hadde, die gheboet hoer dat se niet eten en

---

Lat. deserto dilecti thoro surgens. A van hoers mans bedde *ontbr.*

soude noch ghevoet en soude || werden dan van den guede die gherechtelic *ghewonnen*ˈ ware. Ende hoer dre cameriren consentierden hoer in desen ende begheerden vanden prince hier oerlof af. Hi ghaf hem guedertierlic oerlof ende seide : « Dit selve soude ic alte gheerne doen, en ontsaghe ic mi niet achtersprake ende scande van anderen menschen. Helpt mi God, ic sel schier minen staet anders ansetten. » *v°*

Ten lesten voede Elizabeth hoer selven ende oer ghesinne vanden guede dat hoer ghegheven wort van horen ouderen. Ende als se sat an hoers mans tafel soe plach se voer den ridderen ende voer den ghenen die bi hoer saten broet te sniden ende spise voer te leggen, ende hadde hoer recht of se ghegheten hadde. Ende si dade dicwile in deser manire grote abstinencie, ende si en at somwijls niet meer dan coeken || mit honighe ghemaect, ende dicwijl niet dan broet, daer nochtan veel leckere gherichten waren. Ende si was rouwigher als hoer magede ghebrec hadden dan si was om hoers selves armoede ende ghebrec. *F. 18.*

Ende ymmer plach si nauwe te ondersoeken vanden ghenen die de dingen te verwaren plaghen oft al wel ghewonnen was. Ende als sijt *alsoe* vant soe seide si tot horen diernen : « Huden suldi drinken ende eten dranc ende spise wel ghewonnen. » Ende als beide wel ghewonnen was, soe plach si seer grote vrolicheit te bewisen mit horen handen, ende seide tot hem mit blijscappen : « Wel sel ons huden wesen. Wi sullen eten ende drinken. »

Hoer goedertierne suete man, want hi bekende die devocie sijns wijfs, als he sach of bekende dat hoer voet wert gheset daer si wroeghinge of krighen mochte in

---

Lat. juste quaesitis A gewonnen *ontbr.*

A alsoe *ontbr.*

vo hoerre || consciencie, soe waerde he se op dat hoer consciencie niet bedruct en soude werden. Van deser sonderlinger ende onghewoenliker maniren van leven soe leet die here ende die vrouwe vele harder woerden ende besceldinge mit groter verduldicheit. Ende al was dat sake dat die vrouwe hoer noetdrufte niet nemen en woude van qualiken ghewonnen guede, nochtan arbeide si nae hoerre macht dat den ghenen vol wert ghedaen dien ghewelt of onrecht ghedaen was.

Alle staet van menschen, jonc ende out, merc ende verwonder ende nae volge des coninges dochter, die tot des princen tafel onder vele lecker gherechten versmade die weelden, ende in die slaepcamer hoers geminden mans de vleischelike ghenuechte versmade.

[III.] *Hoe Elizabeth voer dat heilighe cruce in onmacht zanc.*

F. 19. DOE onse lieve Here woude voert || voeren sine dierne Elizabeth in doechden, het gheschiede op enen hoghen feest dach dat se wel ghecleet was mit duerbaren clederen ende verciert mit spannen ende mit gemmen, ende mit eenre ghuldenre crone op haer hovet neder ghinc vanden casteel ghehcten *Wartborch* mit horen zwagher ende anders vele ghesinnes tot eenre kerken, die inder stadt stont die beneden den casteel stont.

Ende *doe* si daer in quam sloech se hoer oghen op totten heilighen cruce als se ghewoenlic was. Ende doe

---

Opschrift. Lat. Qualiter visitata a Deo amplius profecit. A *ontbr. Ingevuld naar* B.

A marborch.

A doe *ontbr.*

si sach dat beelde des crucifixen ende merkende wert dat he bloet mit eenre doerrenre crone was ghecroent ende ghenaghelt an een cruce, so wert se beweghen in hoer selven ende seide tot hoer selven : « Sich, dijn Here hanget naect, ende du onnutte mensche bist ghecleet mit duer- || baren clederen. Sijn hovet wert geprekelt mit doernen, ende dijn hovet wort gheciert mit goude. » Ende se creech alsoe groet medeliden mit Hem dat se in onmacht vel. *v*°

Doe dat die ghene zaghen die bi haer waren, doe worden se bedroevet, ende boerden se op ende brachten se totter kercdoren om vercoelnisse, ende bewiden se mit *wiwater*. Ende want se aldus van Gode ghevant wert, soe woude se voertmeer alle vercieringe achter laten daer si gheen noet in en bekende; dat si daer na al hoer leven helt.

[IV.] *Hoe si versmaedde cierheit der cleederen.*

DESE ynnighe Elizabeth, al was se ghevoet ende ghewandert hadde in groter heren husen, soe versmade se nochtan alle cierheide der werlt om die mynne hoers brudegoms Jhesu Christi dien se sach inden cruce. Si en woude niet draghen gheverwede hoefdoeke noch || gheverwede huven, noch se en woude niet hebben seer nauwe mouwen, noch ziden gordelen, noch ziden snore om hoer haer mede te bijnden op hoer hovet, noch lange zweimende cledere noch ander overvloedicheit. Want se wiste wel dat die begheerte sulker dinge sunde an hoer trect. *F.* 20.

Lat. aqua benedicta. A water.

Opschrift. Lat. De moderatione vestium secularium. A *ontbr. Ingevuld naar* B.

Overvloedicheit ende duurbarheit scuwede si, ende si plach stadelic te draghen een wollen hemde of een haren, al was se ghecleet mit gulden clederen van buten of mit purpuren. Se droech altoes een bequaem habijt eens gheestliken levens alsoe verre alst hoer staet hengede. Ende dit selve plach se oec den waerliken vrouwen te leren mit woerden, als sijt hem leerde mit exempel. Ende se plach hem te bidden dat se doch ene ydelheit achter leten. Ende als si daer niet meer of crighen en mochte, *vo* soe vermaen- || dese die ende badt hem dat se doch oflaten souden die minste ydelheit, ende se gaf hem exempel woe se doen mochten behouden goede zeden.

Aldus toech de trouwe dierne Christi ende die minnester der sielen tot Godes dienst vuel vrouwen van vele ydelheiden ende sommighe joncfrouwen tot lofnisse der reynicheit. Dit ende des ghelikes vele dede si doe si noch ene jonge vrouwe was ende horen man eerst ghetrouwet hadde; daer hoer toe toech godlike mynne.

[V.] *Hoe simpel dat si hoer hielt als hoer man uut was.*

DIT heilighe wijf behaghede horen man in allen, ende si en dochte niet om dat der werlt toe behoert, mer stadelike om datten Heren behaghede. Hoers mans herte hadde een betrouwen tot hoer, ende hi dede hoer guet ende gheen quaet al sijn leven daghe. Dicwile voer *F.* 21. hi verre uut sinen lande daer hi te doen hadde, daer || hi lange merrede; ende als hi dan uut was, soe dade

Opschrift. Lat. Quomodo se in absentia mariti habere solebat. A *ontbr. Ingevuld naar* H : Hoe sijmpel dat sij haer hielde als haer heer uut was, *en* B : Hoe haer Elyzabeth simpelijc hielt als haer man uuten lande voer. Ende van haeren kinderen.

se van hoer al te hant cierheit der clederen, ende si verwandelde hoer hovet doeken, ende nam an een oetmoedich habijt, ende hadde hoer devotelic ende ynnichlic als een weduwe ende en woude der werelt niet behaghen. Ende se plach des nachtes te waken ende te knielen, ende te beden ende hoer te gheselen, ende aldus verbeide se hoers gheminden wedercomste. Ende als se bekende dat hi weder quam den hoer siele begeerde, soe plach se hoer betamelic ende coninclic te vercieren. Ende si plach te seggen : « Dese cierheit en doe ic niet minen lichame om ghenoechte des vleisches noch om hoverdie, mer puerlic om de mynne Christi op dat ic die oersake des mishaghens ende der sunden en wech doe van minen manne, ende hi mi al- || leen inden *Heren* mynne als gheoerloft is, op dat wi, *van den ghenen* die gheheilighet hevet dat Sacrament des hilikes, verbeidende sijn te samen gheselscap te hebben in dat ewighe leven. » *v°*

Aldus was dit vroede goedertiren wijf ghetrouwe horen manne in witlike hilike, alsoe dat se hoer plach te hoeden als hi van hoer was, dat men se niet begripen en mochte. Ende se was Gode devote. Ende als hoer man teghenwoerdich was, soe was si hem graciose, minnentlic, ende goedertiren.

Noch hoer en ontbrac niet dat principael guet witlikes hilikes, daer die benedixie nae volghet als kijnder te krighen. Want onse Here begavede se mit eenre gueder gave in dien dat Hi se drachtich maecte mit edelre vruchten, op dat se den laster der onvruchtbarheit ontgaen soude ende ghebruken troest van || den kijnderen. *F.* **22.**

Want se baerde enen soen die Herman hete, die lant-

Lat. in Domino. A herten.

Lat. ab eo, qui sacramentum sanctificavit conjugii, aeternae vitae consortium pariter expectemus. A van den ghenen *ontbr.*

grave daer nae wert van Doringen; ende oec een dochter die de hertoghe van Brabant nam toe wive; ende oec een ander dochter, die Gode diende in oerre reynicheit, in een cloester van nonnen Oudenborch gheheten.

Dit alre kerstenste wijf ende moeder, als se to kerken soude gaen na horen ses weken, soe liet se achter die hoecheit ende pompen die weerlike vrouwen pleghen te doen, mer se toech an wollen cledere, ende si nam hoer kijndeken selven in hoer armen ende ghinc barvoets al heimelic daer mede toe kerken. Ende si clam neder van den casteel ende ghinc enen harden stenighen wech totter kerken, ende si droech hoer kijnt selven als Maria die *v°* moeder Godes dede, ende brochtet || opt outaer ende offerdet den Heren mit eenre keersen. Daer nae, als se weder totten casteel quam, so gaf si den roc ende den mantel enen armen wive.

[VI.] Hoe die prince hoer orlof gaf mitten goede te doen.

WANT die vroede ende devote prince sach dat sijn edel wijf al hoer meninge tot Gode wert keerde, ende op dat *he* hoer begheerte mochte sterken in doechden, soe gaf he hoer vrien oerlof te doen ende te werken die werken der ontfarmicheit ende alle guede werken die tot Godes eren droeghen. Dese vriheit en misbruucte se niet, mer tot alre salicheit brukede si se ende se vervullede die werken der ontfarmicheit over die armen. Ende se wert gheoefent in rechtveerdicheit des Heren nachtes ende daghes; ende die werken van mynnen

---

Lat. votis ejus ... occurrens. A se.

dede se mit groter *vrolicheit* ende stadicheide van ansich- || te. *F.* 23.

Want doe si alsoe glorioselic gecleet ghinc, nam se eens enen armen mensche die sijn broet badt, die siec was ende eiselic an te sien ende die een seer hovet hadde. Ende se leide sijn hovet in horen scoet ende si scoer mit horen heilighen handen sijn eiselike haer of, *ende* in een heimelike stede van haren boemgaert wesch se sijn hovet, ende se en woude niet dattet die menschen *saghen*. Ende doe si berispet wert van den cameriren die hoer over quamen, soe lachede se. Ende se en handelde niet als welboren vrouwen lecker subtile dingen; mer se sloech haer hant tot starken dingen, die daer eens coninges dochter was, ende nam een spille ende span wolle mit horen cameriren, ende maecte daer af webbe van laken ende ghaf daer af cledinge gheesteliken minre broederen.

Ende se plach oec te na- || yen armer lude clederen *vo* mit horen eyghenen handen. Ende armer lude jonge kijnderkijn dede se doepen, ende hoef se selver uter vunten, op dat si hem vrilic mochte guet doen want si se gheheven hadde. Ende si troestede stadelike der armer kijnder ouders, ende hoe verre hoer herberghe van hoer waren ende woe slikich die wech was, si vande die armen. Ende si ghinc tot hem in hoer snode huseken, noch si en ontsach niet die onreinicheit, mer se troeste se ende aldus is se gheloent vanden arbeide des weghes, *ende van medeliden, ende van gaven die si gaf.*

Lat. in maxima hilaritate et vultus constantia. A mit groter vliticheit ende vrolicheit ende stadicheide van ansichte.

A ende *ontbr.*

Lat. hominum vitare cupiens aspectum. A wisten.

A recepturam se sperans mercedem ex viae labore, ex mentis compassione, et doni largitione. A ende van medeliden.... gaf *ontbr.*

[VII.] Hoe se prophetierde toe comende armoede.

ONDER anderen ghenaden Godes daer Elizabeth mede blenkende was, was begheerte tot armoden die suetelike in hoer herte van den Gheeste bernende was. Ende al wast zake dat se gheeert wert, want se een landes vrou- || we was, ende al dede men haer vele dienstes, ende al was se seer rijc ende overvloyende van tijtliker haven van buten, nochtan was si arm van gheeste van binnen ende begeerde boven alle dinc hoer broet te bidden, ende uut begheerten hoers herten soe plach se dicwijl te spreken mit horen diernen van armoden. Ende want de begheerte des herten niet staen en mach sonder al volbrengen des wercs, so plach si dicwile in horen *palaes* hoer guede cledere uut te doen voer hoer diernen ende toech aen snode laken, ende mit enen versmaden doeke deckede se hoer hovet, ende ghinc voer hem als een arm wijfken, ende seide tot hem als een prophetisse *van* horen toecomenden staet : « Aldus sel ic noch gaen als ic om minen God noch armoede liden sel » ; dat daer nae gheschiede || als noch wel verclaert sel werden hier nae. Doe dit gheschiede doe bloyde in horen lichame die blome der joghet, ende die crachte der doghet in den werken; mer die bloeme der werltliker glorien was neder gevallen ende verdorrede in hoer herte.

F. 24. *v*°

Lat. in palatio. A solaes.

A gueds.

Lat. sui futuri status Prophetissa. A ende van.

[VIII.] *Een mirakel hoe dat haer die Heer Jhesus cleede vanden hemel.*

Ende want se ghene glorie en sochte dan van binnen, soe vercierde si wonderlike van buten God, coninc ende minre der oetmoediger. Want het ghesciede op ene tijt dat hoer vader, die coninc van Ungarien, grote princen ende edelinge zende totten lantgraven, ende doe si tot hem quamen doe en hadde se niet an te tiene dat hoer betaemde na horen state. Doe seide die prince tot hoer : « Suster, ic bin rouwich om dattu niet en heves aen te tiene voer desen eersamen luden datti betamelic is, ende ic en hebbe ghien tijt di cledinge te copen. » Doe seide || si tot hem : « Mijn alre liefste brueder en reken dit niet groet, want ic nie wille en hadde in cledinge te glorieren. » Daer nae, doe si gheropen wert te comen totten edelen luden, soe settede die Here op hoer glorie ende grote ere. Want sich! daer open baerde een groet teiken van den hemel, ende daer wert gesien dat heilighe wijf van hem allen gecleet mit clederen van jacincten verwe ende versiert mit duerbaren perlen. Ende doe dit sach hoer man verwonderde hi hem ende vraghede hoer wane hoer dit quame. Doe ***grenicte*** si suetlike ende sprac : « Aldusdanighe cledere can die Here maken als hi wil. »

F. 25.

Opschrift. Lat. De quodam miraculo cœlitus ostenso. A *ontbr. Ingevuld naar* H.

Lat. pie subridens. A ghenicte.

[IX.] Van hoerre mildicheit.

DIE dueghet der mildicheit of der vriheit die seer verciert die *edelen* lude blickede scoene in des coninges dochter. Ende dese dueghede en hadde se niet
vo al- || soe seer van ghebuerten als si se hadde van gracien des heilighen Gheestes. Ende si en oefende die niet om ydelheit verganclikes loves, mer *uut* mynnen inwendigher ontfarmenissen. Want van oerre kijntscheit wes mit haer ontfarmenisse op, ende van der tijt dat se gheboren wert soe wert se inwendelike beroert tot allen *keytivighen* menschen te ontfarmen.

Want op eenre tijt, op enen hoghen feest dach, vergaderden vele edelre lude ende ridderen totten princen in *Wartburch* ende souden daer mit hem eten in een groet palaes, ende se verbeiden die teghenwoerdicheit des princen wijf. Ende et gheschiede dat se belettet wert, ende dat quam aldus toe : want doe se gaen soude tot den palaes, doe lach daer een broet bidder onder der
F. 26. trappen ende riep lude dat se sijns || ontfarmen soude, ende hi en liet niet of.

Doe sach se op den armen mensche ende seide : « Ic en hebbe die tijt niet noch ghien gaven daer ic di mede mach helpen. »

Hi en liet niet of, mer hi riep meer ende meer om wat te hebben.

Doe toech se uut den duerbaren mantel dien se an hadde ende gaf hem den armen die daer riep, ende hi nam en haestelic ende ghinc en wech.

Lat. personarum nobilium. A edelen ende welboren.

Lat. ex. A mit.

Lat. miserorum. A armen.

Lat Wartberch. A marbuch.

Die ghene die de spise aen richten soude seide totten princen, daer die edel lude teghenwoerdich waren : « Mijn here moet *nu* ordelen. Is dit reden dat sijn wijf, onse uutvercoren vrouwe, also lange vertrect dese werscap ende hindert alsoe vele edelre luden solaes : want se hevet nu ghecleet enen armen menschen ende hevet hem gegheven horen mantel. »

Doe *grenicte* die alre sachtmoedichste prince || ende ghinc vanden edelen luden, ende riep sijn wijf tot hem die hi vant in hoerre slaepcamer, ende seide tot oer : « Mijn uutvercoren suster, en seltu niet mit ons comen ten eten? » *v°*

Doe seide si : « Mijn alre liefste broeder, ic bin bereit als du wilste. »

Doe seide hi : « Waer is dijn mantel? »

Si antwoerde : « Siet, hi hanget opt recke. »

Doe liep die maghet ende vant den mantel opt recke hangende, ende he was oer weder ghebracht vanden hemel. Doe toech dat hemelsche wijf den mantel an ende ghinc voert totter werscap.

Aldus clede die hemelsche Vader sine lelie Elizabeth alsoe scoen dat Salomon in al sijnre glorien nie alsoe ghecleet en was.

[X.] *Hoe si hoer hadde inden dienst Gods.*

GROTE begheerte hadde se *totten* dienste Godes ende totten Sacramenten der heiligher Kerken. In allen dingen bewijsde si hoer te we- || sen die deerne Godes *F.* 27.

Lat. nunc. A my.

Lat. subridens. A genicte.

Opschrift. Lat. Quam reverenter solebat Missarum solemniis interesse. A Vanden dienst gods. F Hoe si hoer hadde inden d. g.

A inden.

ende oefende de kerken mit groter ynnicheit, ende mit reverencien ende mit anxte. Ende se ghinc haestelic te kerken voer oren magheden ende plach dan heimelic te knielen.

Si plach van horen kijntschen daghen mit der alre meester oetmoedicheit te wesen inder missen. Want si plach an te sien mitten oghen des gheloefs die onsprekelike hoecheit des Sacraments ende hoers selves cleynheit. Ende die wile dat si misse hoerde, soe plach se van horen hovede te doen die cierheit hoers lichams, hoers hovedes, hoerre borsten, hoerre armen, hoerre vingeren, ende hoerre anderre lede; ende si plach hoer te bughen, ende als men dat ewangelium soude lesen of die canon, ende als men ons Heren licham consecrierde ende die *v*° preester dat ontfenc, soe plach se dese oetmoedic- || heit meest te bewisen : si hadde seer bernende mynne tot desen Sacramente ende verwonderde seer dat God hem gheweerdighen woude die grote mynne te bewisen.

Ende hier om op eenre tijt doe dit heilighe wijf hoer hande *ghevouden* hadde onder horen mantel ende vuerichlike badt, die wile tijts dat men den canon las wert se mit alsoe groter begheerten beruert toe Christum dat hoer hemelsch licht al omme scheen. Ende doe stont bi hoer een guet preester van heiligher wanderinge, die *devoet* was ende van gueden namen, wes oghen dat God op dede. Ende hi sach die wile datmen ons Heren licham consecrierde hoer ansicht mit groter claerheit van Gode verlicht, daer radien of ghingen als vander sonnen, op dat die wonderlike verlichtinge nae den licham soude *F*. 28. wesen een tuuch der wonder- || liker verluchtinge inder herten : al soe groet was die hemelsche claerheit die hoer

Lat. plicatis manibus. A ghewonden.

Lat. opinione et devotione laudabilis. A ynnich.

omme scheen, dat *he van der claerheit* oer selven niet sien en mochte mit lijfliken oghen. Ende die mensche verwonderde hem seer ende gaf Gode lof. Ende dat he sach vertellede he totten love Godes, die dit wonder wrachte.

[XI.] Hoe si hielt die ghebode der heiliger Kerken.

DIE settinge vander heiligher Kerken helt se innichlike mit sorchvoudicheit. Want die vasten van veertich daghen helt se truwelic mit vasten, ende dan plach se seer devotelike te beden ende aelmissen te gheven. Wie sel vertellen weerdelic hoe seer dat se eerde die feest daghen van onser verlosinge, ende mit wat mynnen dat se die ontfenc.

Hoer wat se dede. Op den Witten Donredach doe men ons Heren avent mael beghinc, ghelikede oer des coninges dochter den coninge die || op den dach opstont *v°* vanden aventmael ende leide syn cledere *neder*. So dede si. Nae middaghe toech si uut hoer cledere de duerbaer waren ende si toech an snode geestlike cledere, ende ghinc oetmodelic. Wie hoerde ye sulke dinge van eens conincs dochter? Se plach oec op dien dach hoechlike te begaen Christus mandate, ende volghede Christum nae ende dwoech twalef armer menschen voete, ende ghaf enen ygheliken twalef penninge, ende ghaf hem laken tot cledinge, ende oec broet daer toe.

Ende op enen Witten Donredach vergaderde se vele malaetsche menschen ende wesch hem hoer voete, ende cussede die gruwelike zwerighe steden, ende se lach voer horen voeten oetmoedelic. Ende waer dat se die konde

---

Lat. Erat autem talis ac tanta cœlestis illius lucis claritas circumfusa, ut corporali luce obumbrata ipsam nequaquam posset prae splendore divino corporalibus oculis intueri. A se.

A neder *ontbr.*

vinden, soe sat se bi hem ende troeste sie tot verduldicheit, ende hoer en eysede niet meer van dien dan van ghesonden luden, ende se ghaf hem overvloedelike die || aelmissen. *F.* 29.

Ende als die heilighe nacht verbi was gheleden, ende si hoer bedinge hadde ghesproken ende ons Heren pine over ghedacht hadde, des morghens daer na seide si tot horen diernen : « Huden ist een dach der oetmoedicheit ende ic en wil niet dat mi yemant van u hüden reverencie doe. » Ende si vernederde hoer ghelike andere arme wijfken. Ende si nam vele bondeken vlasses in horen scoet, ende vele cleynre vaetken mit wiroec, ende vele cleynre keersken, ende vele penninge, ende se ghinc so onder dat ghemeen volc tot allen altaren van allen kerken blotes voets, ende knielde voer elken outaer ende offerde daer een bondiken vlasses ende wieroec mit enen keersken, ende neighede hoer totten outaer, ende ghinc en wech. Ende daer se ghenc bider straten soe || ghaf se mildelike den armen die penninge. *v*° Se ghinc aldus onder den volke ende wert ghedrucket van den volke. Ende doe si berispet waert om dat si alsoe luttel offerde, want se prince ende een vrouwe was, doe sette si die simpelheit voer eersamheit. Want se en offerde niet alsoe luttel uut vracheit mer van oetmoedicheit, ende inden gheeste der oetmodicheit ontfaet God die offerhande.

Inden bede daghen, als men die cruce plecht te draghen, waren somighe menschen die daer deden teghen settinge der heilighen, ende vercierden hem mit duerbaren leckeren clederen; mer des coninges dochter was ghecleet mit wollen clederen, ende se volghede bloets voets die processie nae ende dat cruce ende heilichdom. Ende als se dat woert Godes soude horen prediken, soe ghenc se sitten onder die armste || wijfkens, want se wiste wel dattet coerne dat men inden dalen sayet plecht vele vrucht voert te brengen. *F.* 30.

DAT .IIJ.e BOEC.

[I.] Van *Lodewich* horen man.

HIER lust mi mit corten woerden wat te seggen van *Lodewich* den gloriosen prince van Doringen, op dat he die weerdich was in desen leven gheselscap te hebben mit hoer nu niet vreemde en si van horen love. Want hi was een suet toetroester ende een mede werker alle der weldaden die si dede. Ende wie soude moghen vertellen sijn doechden? Want hi was scamel in sinen sinne ende reyn inden vleisch.

Op ene tijt stont hi ende sach neder uut enen vinster die lude dansen. Doe stont daer een man bi hem, ende wisede hem dat wijf die den rey voer leide, ende seide tot hem : « Wiltu, here, die sel ic di doen ghebruken nae dinen wille? » Doe wort die || prince zeer toernich *vo* ende seide tot hem : « Swijch du, ende en wil mi niet meer alsulke woerde toe spreken wiltu mine vreentscap hebben. » Daer wort die onscamel onsalighe mensche confuus van den scamelen prince, ende zweech. Ende *hi* was suete in spraken ende in zeeden, ende volstandich ende manlic in sine gemoede, ende vroem in ridderlike oefeninge.

A Van ledewich horen man. Dat IIJ boec.

A lodowich.

Lat. Fuit insuper eloquio dulcis. A Ende dese edele prince was suete in spraken.

[II.] *Hoe hij eenen leeu saechtmoedich maecte.*

DAER was eens een lewe in des princen hof. Ende het gheschiede dat hi eens des merghens vroe opstont van sinen bedde, ende hi en hadde niet dan een linen cleet dat he om hem geslaghen hadde ende twee boetscoen, ende hem quam die grimmende lewe to moet. Ende hi hoef op sijn vust ende scout den lewe ende hi dreighede hem. Al te hants, doe hi dit ghedaen hadde, liet die lewe sine wreetheit ende || vel neder voer sine voete, ende smeecte mit den princen die daer toernich was mit den rueren sijns stertes. Doe wert die lewe mit fackelen onderdanich gemaket ende die prince berispede hardelike den meester des beestes.

F. 31.

Ic vermoede dat dit werc niet toe te scriven en is sijnre groetmoedicheit mer sijnre ghelove.

[III.] *Van sijnen duechden ende heiligen oefeningen.*

IN sinen monde en wert ghien logen ghevonden, want sijn reden was : « tis, tis, — neen, neen », ende sine woerde waren ghetrouwe ende waerachtich, dien te gheloven was of hi daer toe gesworen hadde. Eersam ende scamel was hi tot allen wiven, ende hi was milde ende guedertiren den armen, ende hi was ghesellic sinen ridderen ende den dienstluden ende vrolic mit hem, ende den baenroedsen ende den edelen luden eerlic, ende den

Opschrift. Lat. Qualiter leonem perterruit. A *ontbr. Ingevuld naar* B.
Opschrift. Lat. De excellentia morum et status ejus. A *ontbr. Ingevuld naar* H.

princen || ende den ***groeten*** ghenoechlic an te sien, ende allen menschen toe sprekelic ende minlic. Ende op dat wijt al besluten, hi ontsach Gode ende minnede hem, ende hi oefende hem. *v°*

Alle daghe in sijnre teghen woerdicheit dede men hoechlic den dienst Godes, daer he devotelic bi was ende aenbede sinen God mit reverencien. In zijn aensichte was suverheit ende reynicheit, in sinen werken groetheit, in al sinen ghesinne ***discipline.*** Ende niement van sinen ghesinne en dorste doen ***enich werc*** dat niet gheoerloft en was, of spreken een onsuver woert daer hijt hoerde. Ende gheschiedet dattet yemant sprac die wert hertelike gheslaghen. Ende hier om van hem, als vanden hoefde alder leden, droep neder ghesontheit ende guetheit alden ondersaten.

[IV.] Van sijnre groter kuuscheit. ||

ONDER anderen doechden die hi hadde, soe blenkede ten voersten in hem suverheide. Want biwilen plach he te tien in een verre lant, verre van huus, tot enen princen die sijn neve was, om zaken die hi daer noedelike te doen hadde. Ende op ene tijt, doe hi ghegheten hadde ende rusten soude, wert daer een wijf vanden onscamelen luden tot hem inghebracht. Ende doe dit die suver man verstont, seide hi heimelic tot sinen edelen riddere Wouter van Varila : « Doe dat wijf van minen bedde ende ghif oer ene marc sulvers. Want ic segge di *F. 32.*

Lat. magnatibus. A gueden.

Lat. disciplina. A discipline of ghesaticheit.

Lat. Nec audebat aliquis actum praesumere illicitum. A enich werc *ontbr.*

voerwaer, al ontsaghe ic overspil niet, ic en woude doch hier mede mijn uutvercoren Elizabeth niet bedroeven. »

Siet hier enen nyen ende enen wonderliken Joseph die om echtlike trouwe die sunde des overspeels, dat hem *v°* gheboden || wert, versmade.

[V.] *Noch van sijnre suverheit.*

DAER was in Doringen een rijc ridder die een scoen wijf hadde mer se was ondrachtich, niet van hoer selven mer van hoers mans weghen. Dese ridder was droevich, ende hi duchte dat hi sijn guet erven soude op vreemde lude, ende riet sinen wive al smekende dat si overspil doen soude ende also een kijnt kreghe die sijn erfnaem wesen soude.

Daer ghinc die sotte ridder totten princen mit groter vresen ende seide tot hem : « Mijn here, ic bidde di dattu guedertiren hoerst dat ic spreke ende dat heimelic houdes. »

Doe die prince hem oerlof hadde ghegheven toe spreken, do brocht hi voert al bevende sijn lelike opset voer des princen suveren oren, ende seide hem dat hi ***hem salich rekende*** mochte hi crighen enen erfname tot sinen guede *F.* 33. van enen persone die al- || soe hoghe gheboren waer.

Dese scamel ende goedertiren prince versmade des onsalighen menschen begeerte in sijnre herten. Ende mitten woerden van buten scheen hijt te consentiren, ende hi hadde medeliden mit hem mit sijnre simpelre scaemten. Ende als si den dach gheset hadden als hi comen soude, soe sceiden se van malcander.

Opschrift. Lat. Qualiter recusavit adulterium. A *ontbr.* B Item noch van sijnre suverheit.

Lat. beatum se dicens, et aestimans. A ende seide dat hi salich waer.

Die vroede prince dede maken teghen die siecte een medicine die crachtich was, of hijs selven noetdruftich gheweest hadde. Ende hi nam dese mit hem ende voer totter stede die si gheset hadden. Daer wort die prince vrolic ontfaen van desen ridder, ende hem wert leckerlike teten ghegheven. Ende daer si saten ende aten, daer brocht voert die prince dat cruut ende ghaft den ridder teten, ende al te hant voelde hi cracht daer af ende nam die prince an die zide ende || seide hem : « Mijn here, ic bidde di dattu wilste weder keren als du hijr ghecomen bist, want ic ghevoel macht in mi die ic nie te voren en vuelde. » *v°*

Doe seide die lantgrave tot hem : « En waen niet dat ic hier ghecomen bin overspil mit dinen wive te doen, mer ic bin ghecomen om di te verlosen ende dijn wijf van sunden ende van scanden te behoeden. »

Die lantgrave ghenc alleen en wech vanden jagheren; ***want*** dese ridder was een die daer diende inden bossche ende ***bosschege*** steden besitten.

O alre beste man, die woude ghebreclic gherekent werden om sinen vreent, ende eens anderen name woude behouden mit sinen confuseliken name!

[VI.] Van haerre mildicheit totten armen.

INT jaer ons Heren .M. CC. XXV. voer Lodewich die lantgrave in Apulien tot keiser Vrederic, ende doe wert in Almanien grote duer tijt ende duerde bi na twee jaer || lanc, ende daer sturven vele menschen van groten honger. Die ontfarmhertighe Elizabeth wert beweghen mit medeliden over die armen, ende dat vergaderde coern in horen *F.* 34.

Lat. Fuit enim. A want *ontbr.*

A. vosschegen.

schuren dede se gheven den armen. Sommighe menschen gaf se alle daghe alsoe veel als si behoefden.

Onder den hoghen casteel gheheten ***Wartberch***, daer se woende, dede se maken een ***hospitael*** daer se dede vergaderen vele sieker menschen ende die cranc waren, die niet verbeiden en mochten die gemeine aelmissen; ende dese plach se daghelics te vanden al hoe ***hoge*** dat die borch op den berghe stont, ende dede enen ygheliken ghenoech nae sijnre begeerten in spise ende in dranke.

v° Ende die versmaetsten ende die crancsten voede se selve || ende ghaf hem teten, sommighen maecte se hoer bedde, ende sommighen droech se op horen scouderen ende bewijsde hem veel werke der mynnen.

Ende al wast dat se quaden roke qualic liden mochte, soe leet si den noch gheerne vanden sieken menschen; ende oec somer daghes, dien stanc dien hoer diernen zwaerlike ende mit murmuriringe cume leden, den leet si vromelic ende sonder alle vrese. Ende si handelde die sieken selve mit horen handen, ende wisschede mit haren hoefdoeken dat spekel van horen monde ende die onreynicheit van horen nasen. Behalven dese zieken menschen soe voede si inden selven huse vele armer cleyne kijnderkijn, ende si was ***hem*** alsoe suetlic ende vreendelic dat si se alle moeder heten. Ende als se in dat huus

F. 35. quam soe vengen si se al omme || ende saten bi haer oftet haer kijnderkijn gheweest hadden. Onder welken si meest minde die schorft, siec ende cranc, onreyn ende lelic waren, ende taste op hoer hovet ende leide se in horen scoet.

Lat. Wartperch. A martberch.

Lat. hospitale. A gasthuus.

Lat. non obstante montis altitudine. A hoge *ontbr*.

Lat. eis. A hem allen.

[VII.] *Vanden miraculen die bi hoer gheschieden.*

GOD die een minnaer is der goddiensticheit hevet oec bewiset dat werc sijnre groetheit in onduerbaren dingen. Want het gheschiede eens dat dese voetster der armen ghevoert wert mit enen peerde vander stadt totten casteel, ende se hadde in horen mantel cleine eerden vaetkene, ende glasen vingeren, ende sommighe ander kijnder dinge, die si den cleynen kijnderkens brengen soude de cranc waren mede te spelen, die si te voeden plach. Het gheschiede dat dese dinge alle hoer ontfellen op stene vanden hoghen berghe ende dat si nochtan heel bleven van || verdienten sunte Elizabeths die si droech; *v*° ende si deelde *die* den kijnderen tot enen solaes.

Ende behalven dese kinderken plach si selven uut den armen te verkiesen die alre armste ende die crancste die voer hoer borch saten, ende plach hem dat *relief* van der taeflen mit horen eighenen handen te deilen. Ende se placht haer selven ende horen diernen te ontrecken, op dat sijt den armen gheven mochte.

Het ghesciede, doe si op een tijt aelmissen ghegheven hadde, dat daer een luttel *drancs in enen vate* over ghebleven was, dat deelde si hem allen omme; ende doe se hem allen dat gedeelt hadde, doe scheen daer alsoe vele in te wesen als daer te voren in was.

Lat. De quibusdam miraculis, quae ostendit Deus per eam. A *ontbr. Ingevuld naar* F : Vanden m. d. b. h. g. ende van hoer mildicheit.

Lat. et ab ipsa sunt pueris pro solatio distributa. A die dingeken.

Lat. reliquias mensae. A datmen van der taeflen nam.

Lat. reliquias potus modicae quantitatis, quae in vase quodam remanserunt. A een luttel drinkens.

Niet allene en gaf se mildelike hoer aelmissen den ghenen die totten hospitael quamen, mer in allen hoeken des landes hoers || mannes dede se gaderen die renten ende gaf se den armen. Ende om die te voeden sette si achter rugge al dat die werlt duerbaer rekent ende groet. Ende si vercofte die cieringe hoers lichams om daer mede te voeden die lede Christi. Ende hier om vercoes si alle dat de werlt versmaet. Want op een tijt liet se hoer melken op dat se mochte ghenoech doen *enen* armen menschen die de melc begheerden. Ende hier om ontfenc si in horen scoete dat die werlt versmaet, want si plach mit horen handen te handelen die eiselike sieke menschen die daer alsoe onreyn waren, ende plach die te wasschen.

F. 36.

In dit voer genoemde gasthuus hadde si liggen achten twintich armer sieker menschen. Ende als daer een starf so *nam* se daer voer enen anderen ende leide den op sijn bedde. Voer || enen sieken menschen die daer wat schuldich was betaelde si sijn schult ende sette hem alsoe te vreden in sijnre consciencien. Ende neghen hondert menschen worden daghelix ghevoet van horen dienaren, daer sijt aen sach, van horen aelmissen.

v°

[VIII.] Vanden gaven die si gaf den armen die si gevoet had.

Als se dan aldus ghevoet hadde die scaren vanden armen totten oeste toe, soe gaf si den armen die arbeiden mochten hemden, schoenen ende zekelen, ende heet hem hoer broet winnen. Ende *den armen* die niet *arbeiden* en mochten gaf si clederen die ghecoft waren op

---

Lat. ut misero lac desideranti satisfieret. A den.

Lat. ut uno mortuo continuo alter ejus uteretur lecto. A vant.

Lat. Laborare vero non valentibus. A Ende den die niet winnen en mochten

den marct. Ende si ghesonde die die van hoer scheiden ende gaf hem gaven. Ende als si ghien ghelt en hadde soe gaf si den armen wijfken hoefdoeken ende ander zidene cleynheide, ende seide hem : « Ic en || wil niet dat gi dese dinge yet gebruket nae wellusten mer tot uwer noetdrufte, ende dat gi nae uwer macht rechtveerdighen arbeit doet. » Ende onder den armen wiven was een der si ghegheven hadde een hemde ende schoen ende sorcoet, die wert alte seer blide ende riep datter nie alsulke bliscap en gheschiede inder werlt. Ende van overvloeyender blijscap vel si ter eerden ende se scheen doot te wesen. Doe dit sach dat salighe wijf soe waende si een sake hebben gheweest hoers doots. *F. 37.*

Ende si maecte mit horen eyghenen handen armer doeder menschen dootcleet, ende die toech si hem an, ***ende handeldese***, ende dede hoer vlitelic tot hoerre beghangenisse. Ende si hadde ***eens*** een groet wijt linen hoeftcleet, ende dat sneet si an stucken ende ghaft den doden mede te graven. Ende si en hengede || niet datmen doder riker lude lichaem besloech in nyen linen laken of hemden, mer in ouden, ende riet datmen die nyen soude gheven den armen. *v°*

[IX.] Van dat die lantgraef weder quam vanden keiser.

DESE werken van ontfarmherticheiden ende veel ander scone werken dede si die wile dat hoer man levede, van wes consent ende toe troeste si gheleidet wert tot allen gueden werken te doen ende tot aelmissen te gheven. Ende het gheschiede dat die lantgrave lange tijt uut geweest hadde bi den keiser, ende doe hi weder te huus

Lat. ipsosque tractans et manibus tangens. A ende handeldese *ontbr.*
A eens *ontbr.*

quam was al sijn lant blide ende ontfengen blidelic. Ende sonderlinge verbliden hem sine moeder ende sijn broederen, ende boven hem allen Elizabeth sijn wijf. Die knapen vanden huse clagheden over Elizabetten. dat se
F. 38. soe overvloedelike sijn guet ghegheven hadde in || aelmissen. Doe seide die alre guedertirenste prince : « Laet si wel doen ende om Gode gheven wat se wil; alleen *behoudet* tot mijnre behoef twe borghe als *Wartborch ende Nuwenborch.* »

In desen proefde hi mit der heiligher scrifturen datten Heren behaghelic is, daer die Heer seit : « In dreen dingen behaghet wel minen geeste, die gheprovet sijn voer Gode ende voer den menschen, als eendrachticheit der broederen, mynne der evenen menschen, ende man ende wijf wel over een draghende. »

Dese gloriose prince wanderde mit sinen maghen ende broederen suetelic, ende guedertierlic was hi allen anderen menschen; ende sonderlinge den armen bewijsde hi godlike mynne.

[X.] Hoe wel hoer guede man mit hoer overeen droch.

v° In der tijt onder die *bisscoppen* ende preesteren waren sommighe gherechte manne ende vol- || commen, mit welker exempel ende leer die almachtighe God sijn kerc doe onthelt; onder wien meister Coenraet blenkende was in Almanien als een claer sterre. Want hi was wel gheleert in kunsten, ende hi was guet van wanderinge, ende

---

Lat. servate. A in behoudenisse.

Lat. Wartberg tantum et Nuwenburg. A marborch ende nuwenbinc.

A bisscappen.

leven, ende hi overvloyde van lere des ewangelijs, ende hi was een neerstich mynner ende beschermer kerstens gheloefs, ende hi was een starc uutroder alles onghelovens. Dese en woude gheen rijcheiden hebben, noch tijtlike besittinge, noch gheestlike provenen, ende hi liet hem ghenoeghen mit simpelen *oetmoedighen* clercliken habijt. Ende hi was zwaer ende rijp in zeeden, ende neerstich van ansichte. Ende he was bequaem ende guedertiren den kerstenen menschen, mer den quaden ende den bosen was hi strenge ***ende rechtveerdich*** in die te oerdelen. ||

Dese predicte alle duutsche lande doer mit oerlove des paeus, ende hem volgheden clercke ende een groet schaer des volkes, ende si ontsaghen hem alle als enen ***heilighen*** rechtveerdighen man, sommighe van mynnen ende somighe van vresen. Her Lodewich die lantgrave hadde hem in also groter weerdicheit dat hi hem beval alle die provene te gheven die hi te gheven hadde. Ende ***hi*** consentierde oec dat Elizabeth sijn wijf in sine hant ghehoersamheit geloven soude, behouden die ewe ende dat recht witlikes hilikes. Dit gheschiede tot Ysenach in der stadt, in een cloester van sunte Katherinen. Hier om behoede dit heilighe wijf neerstelic dese oetmoedighe ghehoersamheit om God als si ghelovet hadde. *F.* 39.

Het ghesciede eens dat meister Coenraet hoer heet comen tot sinen ser- || moen, ende dit liet si want hoer over ghecomen was hoers mans suster, des marcgreven wijf van Misen, daer si mede belet wert. Doe ontboet hoer meister Coenraet, die knecht Godes, dat he voertmeer ghene sorghe draghen en woude om hoer om deser *vo*

A oetmoetdighen.

Lat. justus et districtus. A heilighen *ontbr.*

Lat. utpote virum sanctum et justum.

A hi *ontbr.*

onghehoersamheit wil. Des anderen daghes quam se haestelic tot hem ende begheerde ontfaen te werden tot ghenaden. Meister Coenraet weigherdes hoer hartlike. Ende doe vel des coninges dochter oetmoedelic neder voer sijn voete ende badt ghenade ende se vercreech se. Mer hi dede se castien van horen diernen mit harden slaghen, ende aldus levede si twe jaer in ghehoersamheit die wile dat hoer man levede. Ende doe hoer man doot was, doe was se noch ghehoersamigher.

[DAT .IV.e BOEC.]

[I.] Hoe hi dat cruce ontfenc.

F. 40. INT jaer || ons Heren .M. CC. XXVIJ. gheschiede een ghemeen vaert totten heiligen lande, in *welker* Vrederic, die keiser van Roemen, mede over voer. Ende die pawes gheboet datmen dat cruce prediken soude om hulpe des heilighen landes. Doe worden veel eertsche princen ende biscopen ontsteken om die ghelove te bescermen teghen die viande Christi, ende lieten hem teikenen mit den cruce. Ende dit deden oec veel ander kerstene menschen.

Lodewich, die daer was een hoghe prince van Doringen, ende *een* alre kerstenste man, die nam een ripen raet mit enen eersamighen vader, her Coenraet, bisscop van Hildensim, ende bi sinen rade wert hi gheteikent mit

---

A welker vaert.

A een *ontbr.*

den cruce inden namen ons Heren Jhesu Christi. Ende hi begheerdet heimelic te dragen tot eenre tijt toe; ende hi en dedes || noch niet aen sijn uterste cleet doen alst *vo* ghewoenlic was, op dattet sijn wijf niet weten en soude ende niet bedroevet en worde van sijnre uutvaert, want se hem also seer mynnede.

Ende op ene tijt soude he hem ontgorden ende doe wert sijs ontwaer, ende doe wert se seer verwonderende ende bedroevet. Ende doe dit vernam die alre suetste prince troeste hi se suetlike mit godliken vermaningen ende mit sueten woerden.

[II.] Hoe hi van sinen vrienden scheide mit groter rouwen.

DAER nae besette hi sijn lant ende ordinierde die dinge van sijnre heerscapien, ende vandede doe die cloesteren der moniken ende der nonnen, ende nam die benedictien van hem ende beval hem in hoer ghebede.

Daer na quam he tot eenre steden gheheten *Smaelchalden;* daer hadde he || seer lieve vreende ende maghe; *F.* 41. van dien en woude hi ni[e]t sceiden, hi en hadde se ghegruetet. Die dede hi daer vergaderen, ende hi sonde se mit groten rouwen. Ende hi beval sinen broderen sijn kijndere mit sinen wive, ende cussede sine moeder, ende hi mocht hoer cume toespreken overmids groten rouwen.

Daer greep die moeder horen sone om den hals, ende die soen die moeder, ende cusseden malcanderen. Daer helt die moeder horen sone ende dat wijf oren man ende helden hem teghen sinen wille. Ende sine broedere mit-

---

Lat. Schmalchalden. A Smaelschalden.

ten ridderen ***vinghen hem omme***, ende si en wouden hem niet laten reysen. In dat heer was groet gheruchte: doe dat ***volc sach*** sine lieve vreende alsoe ***bedrovet*** screiden si alle gader, die ouden mitten jongen, dat ghemeyn volc *v*° mitten ridderen. || Och, wie en soude niet screien die daer saghe screyen alsoe vele edelre luden. Daer waren ghecomen die Sassen mitten Doringen om te sien ore naesten eer si van hem voeren. Mit enen vreendeliken stride streden si alle. Sommighe hengen hem om sinen hals, somighe helden hem bi sinen clederen, ende hi en mochte niemant antwoerden.

Ten lesten ontoech he em uut horen handen, ende he wert ghegeselle der pilgrime ende der gheenre die mitten cruce geteikent waren, alsoe als hi niet meer sien en soude dat lant van Doringen.

Aldus clam he op sijn peert, die prince des vreden, mit sinen edelen baenrodsen ende mit sinen ridderen ende mit sinen wapentuers ende mit anderen kerstenen menschen, ende daer sonde hi dat lant ende dat volc. *F.* 42. Ende int leste vander maent die Junius || heet, voer hi inden name des Heren ende lovede Gode mit herten ende mit monde.

Daer was doe grote droefheit ende screyenge ende occ devocie van herten van den ghenen die Gode benedieden ende loveden. Daer vermengede hoer droefheit mit bliscapen, screyinge mit sange, doe die ouders van horen kinderen ende die manne van horen wiven om die mynne kerstens gheloves ghesceiden worden.

Lat. Fratres cum militibus velut compeditum Stringunt. — A weincten hem.

Lat. Erat in exercitu maximus tumultus Cum carorum cernerent alternari vultus Flebant omnes pariter senex et adultus. — A doe dat vele lude saghen dat sine lieve vreende alsoe bedrovet waren des screiden sie...

[III.] *Hoe dat Elyzabeth volghde den prince twee dach reysen.*

DAT alre trouweste wijf volghede nae mit droevigher herten den alre suetsten prince horen man, die pelegrimmaedse voer buten den palen van Doringen, *dien si* niet meer sien en soude. Ende al haddet *wel* behoerlic gheweest dat se weder ghekeert hadde, nochtan wedertoech hoer die cracht der mynnen ende de rou van hem te sceiden, ende se volghede *hem* aldus nae een || *v*o dachvaert. Ende daer mede en liet si *oer* niet ghenoeghen ende reisede noch een dachvaert mit hem.

Ende wat doet dit dan die bant der mynnen ende die cracht des rouwen? Nochtant scoerde die mynne hoers Sceppers, die alsoe starc was als die doot, die merringe der begeerlicheit. Ten lesten scheiden si van malcanderen. Daer troeste se Roelf hoer scenker. Wat suchtingen, wat carmingen, wat screyingen waenstu was daer van hem allen, ende sonderlinge vanden vrouwen ende joncfrouwen die weder mit hoer keerden!

Ende die heer voer voert *vrolic* als een rese die sinen wech lopen sel. Ende die *vrouwe* keerde weder screyende als ene weduwe, ende die tranen waren in horen wangen, ende se toech uut hoer cleder der vrolicheit ende nam an dat habijt der weduen. || Ende die vrouwe des *F.* 43. volkes sat alleen, ende keerde oer tot Gode, ende was vol van gueden werken.

Opschrift. Lat. Qualiter prosecuta est beata Elizabeth conjugem aliquantum. A *ontbr. Ingevuld naar* B.

Lat. ipsum ulterius, proh dolor, non visura. A die hi.

A doch wel.

A hem *ontbr.*

A oec.

Lat. exultans. A vrolic *ontbr.*

Lat. domina. A vrouwe Elizabeth.

[IV.] Hoe hi totten keiser quam.

DOE alle sine dinge wel beset waren, Lodewich, lantgrave van Doringen ende prince van Hessen ende van Sassen ende palants greve opten Rijn, voer mit vrolicheit uut sinen lande ende vercoes in ellende te wesen om die mynne ons Heren Jhesu Christi op dat hi verdienen mochte ontfangen te werden in dat hemelsche lant hier boven. Ende hi voer mit vreden doer Vranken lant ende doer Zwaven ende doer Beyeren ende doer Lomberdien ende doer *Tuskangen*, ende he quam in *Cicilien*, daer hem ontfenc keiser Vrederic mit bliscappe, in eenre stadt *Troya* gheheiten. Ende mit hem reisede || hi over den wech, ende si quamen te samen tot eenre stadt gheheten Brundusius.

v°

Daer nae op onser Vrouwen dach Marien als si gheboren wert, voeren si te samen mit horen ridderen ende mit horen ghesinne. Ende eer si te schepe ghingen soe hadden die keiser ende die lantgreve vreendelike woerde te samen. Daer, wach arme! beghan Lodewich, de edele prince, allenskin ghequellet te werden van den reeden.

Nochtan soe ghinghen sy alle te schepe in die galeyen ende bevalen hem Christo met haren ghebeden ende lieten die haven van der stat Bru[n]dusius. Ende sy quamen in eenre stat gheheiten Oertrant daer sy vonden die key-

---

Lat. Tusciamque. A Kuskanghen.

Lat. Siciliam. A Cilicien.

Lat. Troja. A troyn.

Lat. Singulares tamen galeolas ascendentes, seque Christo cum orationibus commitentes, portum Brundisii reliquerunt. Ingressi autem civitatem, quae Orcrant (Ortrant) dicitur, ubi Imperatricem invenerunt, quam Lantgravius cum debita veneratione visitans, salutavit. Jamque corpus ejus acrius febribus vexabatur. ABC *ontbr. Inge-*

serinne die die lantgrave eerlic vande ende gruette. Ende alte hant began syn lichaem meer ghequelt te werden vander coertsen.

Doe keerde hi weder te schepe ende ghinc siec te bedde.

[V.] **Hoe hi bericht wert.**

ENDE want hi sach dat die vrese des dodes hem anstaende was, wert daer gheroepen tot hem die patriarcha van Jherusalem om hem te gheven dat Sacrament der heiliger Olinge. Die patriarcha, op dat he dit *eerlike* doen moch- || te, nam hi te hulpe den bisscop vanden heilighen Cruce. Doe si hem gheolijt hadden ghaven si hem ons Heren Licham, dat hi ontfenc mit kerstenen ghelove ende mit groter ynnicheit. Die alre kerstenste man die was ellendich om Christus name ende pelegrim ende gheteikent mit den cruce, *voer* van der pelegrimaedse des teghen woerdighen levens ende rustede inden Heren inder maent gheheten September, des derden Ydus. *F.* 44.

Somighe vanden sinen, die te scepe voer ghevaren waren, doe se hoerden dat he doot was worden seer bedroevet. Ende se voeren weder ende bewonden sijn licham betamelic ende deden eerlike beghangenisse, ende voeren voert ende deden oer pelegrimaedse die se beghonnen hadden.

---

vuld naar E; de lezingen : *gruette ende vande*, en *ghequelt te wesen*, van E, gewijzigd naar Lat., en F (*vandede ende groete, ghequellet te werden*), H (*vandede ende gruette, ghequellet te worden*), en I (*vandede ende gruetede, ghequelt te werden*).

Lat. ut officium solenne hoc perageret. A te hoechliker.

A die voer.

[VI.] *Hoe droeve dat Elizabeth was van haers mans doet.*

v° DAER nae quamen boden we- || der in Doringen ende brochten die jamerlike bootscap van der doot des alre goddienstichste prince. Die wise ende die goedertieren heren vanden hove en ***wouden*** niet dat dese droevighe maer haestelic ende onvoersiens quame tot sinen wive. Ende hem dochte best dattet vrouwe Sophie, sijn moeder, hoer best soude openbaren moghen.

Dese nam mit haer somighe edele wise vrouwen ende voer tot eenre borch gheheten ***Waertborch*** tot hoerre ***snaren***, van welker se eerlike ***ende goedertierlike*** ontfangen waert. Doe si te samen saten seide die zwegher tot ***hoerre snaren*** : « Wes sterc van ghemoede, mijn uutvercoren dochter, ende en werde niet bedroevet van dien datter gheschiet is dinen manne, minen sone, biden willen Gods. »

Ende se verstont hoers zweghers woerde van sijnre *F*. 45. ghe- || vangenisse ***ende*** niet van sijnre doot, ende antwoerde mit betrouwen ende seide : « Is mijn broeder ghevangen, hi mach ghelosset werden bi hulpe sijnre vriende. »

Doe seide die zwagher. « Hi is doot. »

Doe wert si seer droevich, ende wranc hoer hande ende leide se op hoer knien, ende seide : « Is hi doot,

---

Opschrift. Lat. Qualiter beatae Elizabeth annunciatur obitus mariti sui. A *ontbr. Ingevuld naar* B.

A woude.

Lat. warperch. A maerborch.

Lat. ad nurum veniens. A zwaechster.

Lat. reverenter et benigne. A ende goedertierlike *ontbr.*

Lat. dixit socrus ad nurum. A hoers soens wijf dats tot elizabeth.

Lat. nequaquam. A ende *ontbr.*

soe is mi doot die werlt, ende al dat inder werlt is lustelic. »

Doe si dit gheseit hadde stont si haestelic op ende screyede, ende ghinc haestelic doer een lanc palaes, ende se was seer van hoer selven ghecomen. Die gheen die bi haer waren togen se vander *want* daer se an lach. Alle die daer *waren* bi hoer *screyden* om hoers minliken mans doot, ende om medeliden dat si hadden tot *sinen wive*.

Van oer was gheverret die troester ende *die* troest. Mer Hi was bi hoer die weduen || ende weesen ontfaet, *v°* die inwendighe troester, die heylighe Geest, die *daer der* weduen troestede, ende oprichtede hoer herte, ende maectet blide mit soeticheit der gracien.

[VII.] Hoe si wert gheworpen vander borch.

NIET lange daer nae waren daer somighe van des doden princen ghesinne, die sinen broeder Heynric den jongelinc regieren souden, ende si vergaten der vresen Godes ende siner gherechticheit, ende hoerre eyghenre eersamheit ende discipline, ende quelleden die die ghequellet was van Gode, ende si deden daer toe op *die* sericheit *hoerre* wonden, ende si verworpen si ende verdreven si van den casteel ende van al horen guede. Ende des coninges dochter clam doe neder vanden hoghen berghe, screyende ende droevich, mit horen ghesinne tot eenre

---

A wanct.

A weren.

Lat. Fluebant oculi omnium. A die worden screyende.

Lat. compassione relictae uxoris. A hoer.

A der.

Opschrift. A Hoe.... borch. Dat IIIJ boec.

Lat. super dolorem vulneris addentes. A op hoer sericheit wonden.

F. 46. stadt die onder || dat casteel stont. Daer wert si ontfaen mitten horen in eens taveerns herberghe ende was daer des nachtes mit groter blijscap van herten. Des midder nachtes stont se op ende ghinc ten Minre broderen te metten, ende se badt hem dat si singen souden Te deum laudamus. Alsoe was se glorierende ende Gode dankende in hoerre droefheit.

Doe daer niement en was die hoer dorste herberghen, soe hadde se toevlucht *totten Heren* mit horen camerіren, ende ghinc daer mede in die kerke, ende merrede daer lange al sittende. Doe worden oer ghehaelt hoer cleyne kijnderkijn in groter coude, ende doe si se hadde, doe en wiste si niet waer ***daer mede heen***. Doe dwanc

v° hoer daer die noet toe, ende se ghinc in eens preesters || huus, ende voede daer hoer ende die hoerre seer armelic, ende liet daer pande voer hoer cost.

In der stat was een man die hoer seer benide. Dese hadde vele woeningen. Daer wert hoer gheboden te woenen in enen nauwen stedeken mit al horen ghesinne. Die weert, noch die weerdinne, ***noch hoer ghesinne en deden hoer*** gheen werken van mynnen, mer vele viantscaps bewijsden se hoer.

Daer ghinc si van daen ende sonde die wanden die hoer bescermet hadden van reghen ende van coude. Ende si seide : « Ic soude geerne sonden den menschen, hadde ic daer sake toe waer om ict doen soude. » Daer keerde se weder totten ***eersten*** vulen kerker, want se anders engheen huus en mochte hebben inder stadt.

Lat. ad Dominum. A tot onsen lieuen heren.

A se daer mede heen woude.

Lat. Cui hospes et hospita ejusque familia. A en toenden hoer noch horen ghesinne.

Lat. ad prius sordens ergastulum. A eersten *ontbr.*

Wach deser wonderliker ende deser onsaligher verwan- || delinge! Wach hoe bedriechlic ende hoe ydel is deser werlt salicheit! Siet, die inden palaessen plach te woenen ende te ghebieden, wert nu ghedwongen herberghe te bidden ende si en mach se niet vercrigen. O wonderlike ende ongrondelike ordinancie Godes! Die ghene die daer te voeden plach der armer luder kijnderkijn als een moeder ende als een voetster, die wort nu gedruct ende geperset van armoeden hoer eyghen kijnderkijn, ***om*** hoer noetdrufte te krighen, te ***ververren*** van hoer tot menigher stede. Ende aldaer bleef si in armoeden, ende dat selve dat si crighen mochte dat ontoech se dicwijl horen eyghenen monde ende gaf et den armen.   *F.* 47.

[VIII.] Hoe een out wijf Elizabet inden drec stiet.

DOE was daer een arm wijf die siec ende out was, der || Elizabeth vele doghede plach te doen als mit medicinen teghen oer siecten ende mit solaes teghen haer outheit. Ende daer was een nauwe wech die slikich ende diep was, daer stene op laghen daer men over ghinc. Daer quam haer dit oude wijf te moet, ende en woude haer niet wiken, ende stiet si inden slijc. Dit dede dat onedel wijf der edelre vrouwen, ende dat quade verkeerde wijf der sachtmoedigher, ende en dochte niet der weldaet die si haer ghedaen hadde. Aldus vel die deerne Godes inden diepen slijc ende bevlecte al hoer cledere. Dit leet si sachtmoedelike ende verduldelike. Ende si wert op gheholpen ende lachede, ende si wesschede blidelic hoer cledere in die riviere, ende hoer siele die daer || *leet in den bloede* des lammes.   *v°*   *F.* 48.

A om *ontbr.*

Lat. elongare. A senden.

Lat. animam vero patientem in agni sanguine. A leit in die blome.

Alle dese dinge quamen op hoer ende si en *vergat* Godes niet, noch si en dede niet boeslic. Mer alsoe veel als die droefheiden overvloyden, soe overvloeyden oec de de troesten, overmids menigherhande vertoninge ende openbaringe daer si dicwijl vanden Heren mede ghevandet wert des daghes ende des nachtes in horen ghebede.

[XI.] *Hoe dat sij in God ontgheest waert.*

OP ene tijt inder vasten, doe die deerne Godes, als si ghewoenlic was, misse hoerde, daer si knielde ander want, wart si alsoe vurich van devocie ende verheven boven haer selven mit siele ende mit geeste in contemplacie, ende sloech hoer oghen eenpaerlic totten outaer. Dit vernam die edele devote vrouwe Ysentruud, die sunte Elizabette alre heimelixt was, die haer daer nae *v°* neerstelic badt || dat si hoer seggen soude wat hoer openbaert wert inder missen. Doe antwoerde oer die salighe Elizabeth : « Dat mi die Heer vertoent hevet, dat en is niet orberlic den menschen te vertellen. Mer ic en wil niet dattet di verborghen si. Mine siele was in groter blijscap ende ic sach mitten inwendighen oghen der sielen die wonderlike heimelicheiden Godes. »

Doe si weder ghenc vander kerken tot hoerre oetmoedigher herberghe nam si seer luttel spisen ende nae dien dat si die spise ghenomen hadde, want se teder was, soe beghan si te zwetene. Daer se lach in Ysentrude voerseide schoet, uut ghesloten alle die andere, soe beghan die dierne Godes te rusten, ende si hadde oer oghen vast gheslagen op die stede die recht teghen hoer

---

A vergad.

Opschrift. Lat. De consolationibus et divinis revelationibus eidem factis. A *ontbr. Ingevuld naar* H.

was. Ende doe ene ure ghe- || leden was, doe wert hoer ansicht seer vrolic, ende se wert seer blide, ende een suet vrolic lachen openbaerde in horen *monde*. Ende doe dit ene guede wile verleden was sloech si hoer oghen toe, ende die trane vloeyden uut horen oghen als rivieren overvloedelike. Ende doe dit ene *corte* ure verleden was loec se hoer oghen op, ende hoer aensicht scheen vrolic te wesen alst te voren dade, ende een suet lachen in horen monde. Ende aldus, als hier gheseit is, biwilen screyede si mit besloten oghen, ende mit openen oghen lachede si. Ende aldus was si in contemplacien of bescouwen, ende dit duerde tot Complete tijt toe, mer langer duerde si inder vrolicheit dan inden screyen. Doen si lange aldus ghescouwet hadde, doe sprac se dese suete woerde : « Ummer, Here, du wilst mit mi wesen, ende ic wil mit di || wesen, ende ic en wil niet van di gescheiden werden. » *F.* 49. *v*°

Dese woerde hoerde die eersame vrouwe Ysentruut, in wes schoete dat se lach doe hoer dese openbaringe ghescheide. Hoer verwonderde zere ende sie begheerde neerstelic van hoer dat si hoer dat visioen openbaren woude.

Die oetmoedighe Elizabeth haddet liever heimelic ghehadt ende weigherdet haer te seggen. Ten lesten, omme hoerre beden willen, seide sijt hoer ende sprac : « Ic sach den hemel open, ende minen alre suetsten Heren Jhesum neyghende tot mi ende troestende my van menigherhande droefheiden die mi omme bevaen hebben. Doe ic Hem sach wert ic vrolic ende lachende. Ende als He sijn ansicht van mi keerde of hi en wech gaen woude, soe screyede ic. Doe ontfarmede Hi mijns, ende keerde sijn aensicht weder tot mi ende || seide : « Wiltu mit *F.* 50.

A munde.

Lat. brevi interveniente mora. A cleyn.

mi wesen, ic wil mit di wesen. » Ic antwoerde Hem ende seide : « Ja Here, du wilst mit mi wesen ende ic wil mit di wesen, ende ic en wil nummermeer ghesceiden wesen van di. »

O salighe ende vaste vorwarde ende trouwe ondertrouwinge! O waerlike bequame oetmoedicheit des wives tot wien hoer neighede die overste moghentheit! O *pure* devocie die ghetroest wordest van invloeynge der soeticheit! Sij pijnde hoer vlijtlike desen schat dien si ghevonden hadde te huden, op dat die wijnt der ydelheit den niet stroyen en soude den se vergadert hadde mit heilicheiden.

DAT .V.[e] BOEC.

[I.] *Wie datse die bisscop hoer oem weder huwen wolde.*

DAER nae dat edel ende gheestlic wijf die abdisse van *Kitsingen*, Elizabeths moye naden vleissche, hadde ontfarmenisse op Elizabetten armoede, ende haelde se || *v*o ende voerde se eerlike totten bisscope van Babenberch horen oem, ende hi ontfenc se vreendelic ende eerlic. Ende want die eersam bisscop wel wiste dat die Apostel seit : « Ic wil dat die jonge weduwen huwelic doen ende kijnder winnen », soe dochte hi dat hi se enen prince te manne gheven woude, ende dit vernam si.

A prince.

Opschrift. Lat. Beata Elizabeth et sui provisione Episcopi Bambergensis veniunt in Bamberg et Bodenstain. A *ontbr. Ingevuld naar* B.

Lat. Kizingen. A Katsingen.

Want dit hoer cameriren die bi hoer waren, die reynicheit Gode ghelovet hadden, vernamen, ende se ontsaghen des bisscops macht, soe quamen se tot hoer ende claghedent hoer mit *screyenden* oghen; ende si troeste se ende antwoerde hem mit enen betruwen uut volre herten, ende seide : « O insienre der herten ende bekenre der verborghenre dinge, God! Ic lovede, die wile dat mijn man levede, te houden reynicheit na sijnre doot uut puurre sim- || pelre herten, ende uut enen onghevensden gheloeve. Ende hier om betrouwe ic van sijnre ontfarmicheit dat hi mine reynicheit wel behoeden sel teghen allen menscheliken roet of ghewelt. Noch ic en lovede mine reynicheit niet alsoe verre alset minen maghen ende minen vrienden behaghede, mer slichtes ende vrilic lovede ic mine lofte der reynicheit nae mijns mans dode te houden tot der glorien ende te eren mijns Sceppers. Ende is dat saec dat mi yemant te manne teghen minen willen woude gheven, soe sel ict weder spreken mit herten ende mit monde. Ende en vinde ic anders ghenen wech tontgaen, soe sel ic mit minen handen mijns selves nose of sniden, op dat mi also mismaect *alle manne* versmaden. » Die voer ghenoemde bisscop gheboet dat- || men se voeren soude mit horen cameriren ende mit ghetameliken ghesinne tot enen casteel gheheten Bodesteyn; ende daer soude se woenen hent dat he hoer enen man gave.

F. 51.

v°

[II.] Hoe men hoers mans gebeente opgroef.

ELIZABETH voer droevich ende onwillich, want se wiste des bisscops meninge wel tot hoer wert. Daer was si in groten anxte ende vresen ende vloech totten Heren,

---

A screyeden.

A se alle.

die een behoeder was hoerre reynicheit, ende beval se hem mit screyenden ghebede. Daer hoerde die Here om sijnre ontfarmicheit hoer ghebet, ende keerde hoer screyen ende droefheit in troest ende in blijscap. Ende siet! al te hants daer nae quam een bode vanden bisscop tot hoer dat se weder comen soude tot ***Babenberch.*** Want doe die edele lantgreve van Doringen ***Lodewich*** ghestor-

F. 52. ven was in Apulien, die edele eersa- || mighe heren die mit hem uut ghetoghen waren bewonden sijn licham in betameliken starken laken ende groeven dat eerlike. Ende doe se hoer pilgrammaedse hadden ghedaen groeven si dat licham weder op ende deden die cleder daer af. Ende doe dit ghedaen was vonden si dat ghebeente alsoe wit als een snee. Ende daer wert dat gebeente in een reyn screen ghedaen ende besloten, ende eerlike van buten bedect, ende op een peert gheleit ende to lande wert ghevoert.

Ende si leiden daer op een cruce van silver mit gemmen verciert als guede kerstene menschen ende trouwe mynnaren hoers heren. Ende al den wech doer, waer dat se quamen in enighe stadt of stede, soe brochten se sijn ghebeente in die kerke ende daden vigilie over hem doen

vo van devoten personen, ende alle die || nacht waecten si hem ende baden voer hem. Des morghens deden si misse over hem doen ende daer offerden si, ende als die misse uut was so voeren si voert ende deden des ghelijcs in anderen steden. In wat stede of stadt daer die overste kerke vanden bisdoem was, of daer een convent was, daer lieten si dat purpure daer dat ghebeente mede ghedect was, voer sine siele. O wat beghangenisse waren ***dese!*** O hoe trouwe waren dese manne die dese be-

---

Lat. Bamberg. A hauelsberch.

A Lodewich *ontbr.*

Lat. O quales exequiae! A O w. b. w. dese beghangenisse.

ghangenisse deden doen! Van wat keyser, of van wat princen, of van wat heilighen leest men dien al dusdane beghancnisse worden naghedaen?

[III.] Hoe men dat ghebeente ontfenc.

DOE si naecten Babenberch daer wert den biscop te weten ghedaen dat daer comen soude des lantgreven ghebeente. Doe || ontboet dese biscop sijnre suster der coninginnen dochter, der diernen Godes Elizabeth, dat se te mote soude comen hoers mans ghebeente. Ende dese wise man ordinierde om ere ende troest der diernen Godes, dat alle die edele eersamighe lude bi hoer wesen souden ***als sy gemoeten soude haers mans ghebeente ende haer troesten souden.*** Daer ghinc die gloriose biscop in processie mit geesteliken luden ende ***mitter*** clargie vander stadt te moete hoers mans ghebeente ende beden ende songen droefliken sanc, ende daer lude men die clocken, ende daer quam van allen siden dat volc toe lopen, geestlike lude ende clerke, ende songen daer, ende al singende brochten si dat gebeente in die hoeftkerke vanden stichte; want heilich ende salich is dat ghebet voer den doden.

F. 53.

[IV.] *Hoe dat Elyzabethten dat ghebeynt ghetoent wert.*

DAER wert dit ghebeente ghebrocht voer die eersame wedue, ende daer worden die screnen op ge- || daen ende dat ghebeente getoent. Wat rouwe ende mynne doe

vo

Lat. Ordinavit.... ut.... in occursu funeris ejus assisterent lateri, et eam ne deficeret, confortarent. A *ontbr. Ingev. naar* C (*met verbetering der lezing* gemoeten souden *in* gem. soude).

A mit.

Opschrift. Lat. Quid ibidem circa ossa, sancta Elizabeth Deo locuta fuerit. A *ontbr. Ingev. naar* B.

in horen herten was, dat weet allene die ghene die alle herten der menschen bekent. Ic vermoede dat hoer rouwe vernyede ende hoer binnenste lede beroert worden, doe si hoers gheminden licham soe ghescheiden sach ende sine gebeente ghestroyet. Ende doe se in desen groten rouwe was ghedochte si Godes ende seide : « Here ic bedanc di dattu mine grote begheerte vervullet hevest die ic hadde om te sien mijns gheminden mans ghebeente; ende dat du gheweerdighet hebste mi te troesten die alsoe seer rouwich *ende* mistroest was. Ic en benide niet dattu hem hebste die uut hem selven ende uut mi voer om te helpen dat heilighe Lant, al wast dat ic hem uut

F. 54. al mijnre herten mynnede. Du || bekennest, Here, dat ic sine begheerlike teghenwoerdicheit ende leven liever hadde dan alle die blijscappen ende weelden deser werlt, hadde dine guedertirenheit hem mi ghelaten. Ende ic begheerde wel al die tijt mijns levens in armoede mit hem te leven ende broet mit hem te bidden, waert dattet di behaghelic waer. Nu bevele ic di hem ende mi nae dinen willen. Noch dat minste haer van minen hoefde en woud ic niet gheven om hem weder levende te hebben sonder dijn behaghen. »

Ende doe si dit gheseit hadde liet si dat screen ende ghenc uter kerken. Ende si ghenc sitten in enen hof ende si begheerde dat tot hoer comen souden die edele manne van Doringe, die pelgrimme, die hoers mans ghebeente to lande ghebracht hadden, die duerbaer horen

v° her- || ten waren ende begheerlic boven gout. Ende doe si tot hoer quamen stont dat coninclike wijf eerlike ende oetmoedelic teghens hem op, *ende* mit enen vroliken ansicht ontfenc si se, ende dede si bi hoer sitten, ende sprac hem vrientlike toe; ende si vertellede hem daer onder ander reden dat onghelijc ende die last die si gheleden hadde.

A ende *ontbr.*

[V.] Hoe die edele pilgrimme Elizabeth an nemen.

DAER na begheerde die biscop van *desen* edelen luden dat si daer toe helpen wouden dat se oer guet dat si an horen man brochte weder creghe. Dese loveden den biscop alle dat te doen, als hoerre vrouwen, daer se recht toe hadde. Anders en hadde hi se hem niet bevolen. Ende daer na ontfengen si die benedixie vanden bisscop ende sonden hem, ende si voeren in Doringen mit Elizabeth ende mitten ghebeente des doden princen. Ende doe si quamen tot enen || cloester Reynhartisboern gheheten, daer quam te ghemoete des princen ghebeente ene grote processie van moniken ende van gheesteliken luden ende van clerken, ende ontfengen dat ghebeente mit groter devocien ende mit gebede ende mit screiliken sange. *F.* 55.

[VI.] Hoe men dat gebeente begroef.

TEN lesten doe die vigilie gedaen was ende die ghebede, ende die almissen ghegeven waren, ende die misse ende dat offer *over hem* ghedaen waren, ende al dat totter beghancnisse ende sijnre salicheit behoerlic was te doen, doe namen si sijn edele ghebeente ende leident eerlic in dat graf sijnre ouderen. Daer was teghenwoerdich vrouwe Sophie sijn moeder, ende sijn wijf Elizabeth, ende Heynric ende Coenraet sijn broederen. Daer was groet screyen ende droefheit van hem allen dat alleen bekent die ghene die al droefheit ende rouwe merket. Hi || starf int jaer ons Heren M. CC. ende *v*o

A den.

A over hem *ontbr.*

XXVIJ, tercio ydus septembris, in Cecilien, in eenre stadt gheheten Ortrant. Ende des jaers daer nae wert sijn ghebeente over ghevoert in een cloester der moniken van sunte Benedictus oerde gheheten Reinhertisboern, daer he rustet inden vrede Godes.

[VII.] *Hoe die edele lieden den prince voer Elyzabethten baden.*

NA dat die beghancnisse ghedaen was ende sijn ghebeente eerlike begraven was, ende een yghelic toe huus was ghevaren, die edele manne ende sonderlinge die riddere die mitten prince pilgremmaedse voeren ende sine ghebeente eerlike weder brochten, ende want si Elizabette an ghenomen hadden te behoeden ende te besorghen, daer ghengen se tot Heynric des doden princen broeder, alsoe als si ghelovet hadden den bisscop van Babenberch. Ende dit waren hoer namen : Rolof schenc van Varila, ende *Ludolf* van Barlstede, Hertwig van Erfa, ende || Wouter van Varila. Ende dit waren seer eersamighe vroede mannen.

F. 56.

Die eerste van desen, als Roelof die schinc, ghinc tot desen jongen heren, daer die anderen bi waren, ende sprac *hem aldus toe* : « Wi hebben dingen ghehoert ende wi sijn daer droevich om, ende *confuse* hevet bedect onse ansichte want alsulke oneersamheit ende boesheit in di ghevonden is. Ay myn here, wat hebste ghedaen dattu dijns broeders wijf die daer alsoe seer bedroevet is, eens coninges dochter die du billix soudest ghetroest ende

Opschrift. Lat. Invehitur frater defuncti, quod expulerit sanctam Elibeth. A *ontbr. Ingev. naar* B.

Lat. Leutolfus. A Ludelof.

A aldus tot hem.

A scaemte.

gheeert hebben, sonder sake uut horen huse ende uut horen guede ghewọrpen hebste, alsoe lelike ende oneerlike gelike of se waer een vule vrouwe? Ende dijns broeder kijnderkijn die nu weezen sijn die du nu regieren ende voermonden soudeste, die mosten hem sceiden vander moeder om ar- || moede willen. Waer was dijn broederlike *vo* begeerte? Wat mocht doen een weduwe die mistroest was ende ghepinicht ende ellndich? Ende wat mochte di deren dat heilighe wijf? Och der scanden! Du hebste Gode vertoernt, ende dinen persone onteert, ende Doringen gheschent, ende du hebste dinen name verminret; ende waerlic ic duchte dat die wrake Godes op di comen sel du en doest vol den salighen wive ende setste se te vreden. »

Alle die ghene die daer bi waren verwonderden hem dat he soe stoutelic dorste teghen den prince spreken. Mer wel mit rechte die gheproefde duechde berispet den onwisen. Die jongelinc verwonderde hem doe die ridder dese woerde sprac, ende wert *seer* screyende, ende seide : « Het is mi seer leet dattet gheschiet is. Ende op dat ic ghenade vijnde in dinen oghen, allent dat mijn suster Elizabeth begeert dat sel ic || doen nae uwen willen ende *F.* 57. na mijnre macht. »

Die antwoerde die schenke : « Here, dat is ymmer noet uwer gerechticheit, wildi den toern Gods ontgaen. »

[VIII.] Hoe si hoer guet weder creech ende versmadet.

DOE die edele manne dit hoer seiden, doe antwoerde si : « *Borghen* ende steden ende dat lant daer een mensche mede becommert wert en wil ic niet. Mer dat

---

Lat. multum flevit. A seer *ontbr.*

Lat. Castra. A Sorghen.

guet dat ic an minen man brochte begheer ic te bruken na minen willen. » Doe si dit sprac, doe *sochte* se die dingen die hier boven sijn ende niet die dingen die op der eerden sijn. Want hoer meninge was den armen ende den sieken daer of ghenoech te doen ende guet.

Doe dese dingen geschiet waren doe ghenc een yghelic toe huus, ende alsoe lange als si woude woenen mit hoers mans broeder soe helt hi se eerlic. Mer want se vol godliker ghenaden was, soe versmade si dat ghemac *v°* ende hoecheit || der princen ende der riker lude, want dit dicwile comet vanden laste ende verdrucke der armen, ende si vercoes mede ghepijnt te werden mit Godes volc ende gherekent te werden onder dat ghemene volc dan te wesen in conincliker weelden. Ende het gheviel daer nae dat si in armoeden levede als se te voren dede.

[XI.] Hoe si vanden *heren* versmaet wert.

ENDE doe dat die welboren lude saghen dat se die werlt ende al hoer glorie versmade, doe versmaden si hoe alsoe seer dat si se niet sien en mochten noch hoer toe spreken. Si waren hoer teghen ende *spraken* hoer vele scanden. Ende si seiden dat si onvroet was ende dwaes want si hoer quyt makede die rycheit deser werlt. Ende alle den laster ende *blasphemie* die si hoer spraken ende deden verdroech si mit enen bliden ghemoeden inden Here, dat si oec haer verweten dat si hoers mans *F.* 58. doot vergheten hadde ende daer || om also blide waer, ende si billiker daer om screyen soude; ende die onsa-

---

Lat. quae sursum sunt quaerebat. A dochte.

Opschrift. Lat. a nobilibus. A horen.

A spreken.

Lat. Quorum blasphemias contumeliasque. A scande.

lighe menschen en bekenden niet dat si blijscap hadde die *den bosen* niet ghegheven en wert.

Si was blide ende si en hadde hoers mans *doet* niet vergheten, mer se ghedochte hoers brudegoms Jhesu Christi. Si was blide in drucke ende in liden, want se wiste wel dat die gheminden liden moeten. Si was blide ende dankede Gode, want si om lofnisse der reinicheit weerdich was versmaet te werden vanden mynres deser duusterre weelden. Want had si willen enen man *nemen*, si mochte ghehadt hebben dat ghenochlicste leven vander werlt ende grote weerdicheit ende rijcheit ende weelden. Ende se vercoes den laster Christi voer die weelden van Egipten, ende al wert hoer gheboden blijscap se vercoes nochtan dat cruce.

Nochtan eerden hoer alle guede menschen. Ende oec die pawes, *die* neghende || Gregorius, mit sinen brieven *v*° troeste sie, ende leide hoer voer *die* exempel der heilighen, ende belovede hoer daer toe dat ewighe leven, ende hi troeste sie tot volstandicheit; ende hi nam an hoer persoen ende hoer guet onder sine beschermenisse, ende hi beval se oec meister Coenraet, enen devoten preester, mit sinen brieven, dat hi hoer bescermer wesen soude.

Lat. quod non datur impiis. A den onsalighen ende den bosen.

Lat. mortis non oblita temporalis mariti. A doet *ontbr.*

Lat. si nubere voluisset. A hebben.

A die *ontbr.*

Lat. exempla. A dat.

[DAT .VI.e BOEC.]

[I.] *Hoe sy alle dinghen ter weerelt versmaede.*

Die dierne Godes die keerde hoer van allen teghenwoerdighen eertschen dingen, ende se begheerde alleen den Heren an te hangen ende *te* behaghen, ende vroedelike raet van horen staet an te setten van meister Coenraet, dien si bevolen was vanden pawes. Ende se *woech* in hoerre herten cloesters leven ende clusenaren leven, ende andere staten ende verdienten ende lone; ende si vercoes in hoer herte boven al armode ende openbare broetbiddinge, dat se hoer noetdrufte mochte soeken ende bidden van doeren tot doeren om den || name ons Heren; ende si badt meister Coenraet mit tranen ende mit groter oetmoedicheit dat *si dit* doen moste.

F. 59.

Die wise man stont dit hardelike weder, ende hi sach an hoer tederheit; ende doe se sach dat se dat niet doen en moste, doe wert se ontsteken den rade des heilighen Ewangelijs te volghen ende seide tot hem : « Dit sel ic angaen in welken du mi niet weder spreken en moghes of daer du mi niet oftrecken en mogest. » Want si wiste wel dat hi Godes vermaninge niet gheerne weder staen en soude.

Doe men die daghe vander Passien beghinck voer Paesschen, doe was Elizabeth die dierne Christi in ene van horen steden, daer minrebroeders woenden die si daer geset hadde. Opten Gueden Vridach, doen men om die ghedenkenisse ons Behouders, die daer bloet anden

---

Opschrift. Quomodo sancta Elizabeth anhelabat Deo servire in extrema paupertate. A *ontbr. Ingev. naar* B.

A toe.

A voech.

A sijt dicke.

cruce henc, || die altaren bloet maecte ende ondeckede, *v°* daer meister Coenraet teghenwoerdich was ende die mynrebroeders voer ghenoemt, in eenre capellen, leide si hoer heilige hande op dat blote altaer ende versakede daer horen eyghenen willen, ende hoerre ouderen, ende hoerre kinderen, ende hoerre maghe, ende alle hoecheit deser werlt, ende si wert daer een *navolchster* Christi, ende si maecte hoer daer bloet op dat si hloet den bloeten Christum volghen mochte in armoeden ende in mynnen. Ende doe si hoer leggende guet woude quijt wesen, doe en woudes die guedertieren ende die vroede man meister Coenraet niet hengen, mer hi woude dat vanden guede die se aen horen man brochte hoers mannes schout soude betaelt werden, ende dat se daer af gave aelmissen den armen.

[II.] Hoe si woende onder eenre trappen. || *F.* 60.

DOE dese dinge gheschiet waren, want si ontsiende was die onlede ende die bedrieghenisse der werlt, corte tijt daer nae soe leet si Doringe daer si eerlike ghelevet hadde mit horen manne, ende si volghede meister Coenraet nae toe Marbu[r]ch. Ende doe si daer quam, soe en mochte se daer niet wel woenen om persecucie de si daer leet van sommighen die hoer beniden, ende se voer buten op een *dorp*. Ende op dat si niement enighe last soude wesen, soe ghinc si in een aver huus; ende want si daer ghene bequamer stede en vant, soe berch si haer *daer* onder eenre trappe van eenre camenaden, ende si deckede ende beschermede hoer mit loveren vanden

Lat imitatrix. A navolgher.

A darp.

Lat. ibi. A daer *ontbr.*

bomen, ende si bereide hoer spise als si se daer crighen mochte. Ende si dankede Gode daer af, ende se leet die
v° hette vander sonnen ende den wijnt mit blijscappen. ||

Hier en binnen wert hoer ghemaect binnen der stede van Marenborch een cleyn huusken ende een oetmoedighe woeninge van slike ende van houte, daer si inne woenen soude, ende si woende daer mitten horen in groter oetmoedicheit ende verduldicheit.

[III.] Hoe si hoer goet ende hoer kijndere niet en achtede.

MEISTER Coenraet die hoer an ghenomen hadde te leren ende te regieren van des pawes weghen, die was daer sorchvoudich om oer salicheit ende heilicheit, de riet hoer te versmaen alle tijtlike ende eertsche dinge. Doe die deerne Gods dat sach dat si ***dat*** niet vercrighen en mochte mit hoers selves crachte, doe keerde si hoer totten Heren ende ***vercreech dat met haeren ghebede. Want doe sy hoer ghebet ynnichliken gestort hadde totten Heer***, doe seide si tot horen cameriren die hoer heimelixt waren : « Die Here hevet mijn ghebet verhoert. Ende siet! alle dat guet ende rijcheiden van eertrijc, die
F. 61. is wilneer mynnede, die achte ic nu || als drec. Ende mine cleyne kijnderkijn die ic seer lief plach te hebben, die sie ic nu aen als minen even menschen, des neme ic Gode te tughe. Ic hebbe si Hem gheoffert ende bevolen, Hi doe bi hem nae sinen wel behaghen. Inden laste den mi de menschen doen, ende inden quaden

---

A dat *ontbr*.

Lat. quod concupivit, precibus impetravit. Nam cum orationem devotam fudisset ad Dominum. A *ontbr*. *Ingev. naar* E (*met verbetering van de lezing* gebeth ynichliken).

woerden die si achter minen rugge spreken, ende in dien dat si mi versmaen, verblide ic mi. In ghenen creaturen en heb ic ghenuechte, mer alleen min ic minen Scepper. »

O hoeghe siel, die niet neder en mochte ghetrecket werden van begeerlicheiden der dingen, noch van sueticheit der kijnderen, noch van bitterheit der scanden! O hoe puer was hoer ghebet, ende hoe reyn was hoer ynnicheit, die daer verdiende te vercrighen also grote gracie! O sonderlinge godlike mynne, die alsoe grote dogheden mocht || brengen te werke. *vo*

[IV.] Hoe si een gasthuus stichte den armen.

ENDE *want* waer godlike minne dat herte vervult plecht se grote dinge te werken, soe beghan se nu te maken een ghasthuus daer si die *sieke* menschen in vergaderen woude, ende Christo horen Heren daer in dienen. Ende op dat si daer abel ende bequaem toe were, soe werp si en wech de last ende die hoverdie van waerliken clederen. Ende aldus vernederde haer des coninges dochter als ene dierne Christi *ende* si gaf hoer selven totten dienste. Si ontfenc van meister Coenraets hant een oetmoedich verworpen habijt dat doncker was van verwen ende onduerbaer. Des ghelikes wert oec *ghecleet* hoer camerier die gheheten was Gueda, die een devote maghet was.

Dese deerne Christi Elizabeth was dicwile in horen ghebede; ende dicwile hantierde si die wer- || ken der caritaten ende der ontfarmicheit. Die crancsten ende die *F. 62.*

Lat. Et quia. A want *ontbr.*

Lat. infirma Christi membra. A sieke *ontbr.*

Lat. utpote ancilla Christi servilem se ostendens personam. A ende *ontbr.*

siecsten die devoetste waren, vergaderde si in hoer gasthuus ende dien diende si selven oetmoedelic. Ende doe meister Coenraet sach dat si die arme versmade menschen sette bi hoer tafele bescout hi se. Doe antworde si dat dit moste wesen van noode, want si te voren in wellusten ghelevet hadde : *want si moste* contrari mit contrari ghesont maken ende se seide dat si daer sonderlinge ghenade of *ontfenc.*

WANT dese vroede man verstont dat dese deerne Godes voert op climmen woude totter hoechster volcomenheit, soe pijnde hi hem al dat van hoer te doen dat hoer daer van beletten mochte ende hoer te vorderen in allen dien dat hoer daer toe helpen mochte. Ende *v°* hier om al hoer ghesinne, daer si ghenuechte || in plach te hebben ende solaes, dede hi allensken van hoer; ende van elken scheide si mit rouwen ende mit zuchten. Ten lesten dede hi van haer die eersom Ysentruudt die si seer mynnede, ende van deser sceide si mit groter droefheit der herten ende der tranen; ende ten alre lesten van hoerre camerire gheheiten Gueda, die van hoerre kijntscheit bi hoer gheweest hadde, die si alre meest minnede; ende van deser sceide si mit veel suchtens ende screyens. Ende hi dede hoer weder drïe personen, als enen conveers die hoer scaffenaer was, ende oec ene gheestelike joncfrouwe die seer te ontsien was, ende *ene* weduwe die doef was ende seer wreet, op dat overmids die dierne hoer oetmoedicheit ghemeerret worde ende op dat si overmids die wrede wedue tot verduldicheit || ghewect worde. *F.* 63. Daer om ontoech die heilighe preester der diernen Godes alle menschelic solaes, op dat die volstandicheit der gehoersamheit bekent soude werden ende op dat si alleen Gode mochte anhangen.

A hier om moste si.
A ontfonc.
A was.

[V.] **Hoe si soberlic at *ende van horen clederen.***

ALDUS bleef alleen die arme Elizabeth Gode alleen ghelaten, ende si levede in groter oetmoedicheit ende armoeden, ende si hadde nauwe hoer noetdrufte ende snode habijt. Si plach te eten onsmakelike spise ende onghesouten, daer gheen kunst toe en behoerde te reiden. Ende dicwijl liet si hoer genoeghen mit erweten, ende mit koel in water ghesoden. Ende als sijt versumede dat hoer spise brandich smakede, soe plach si bescouden te werden van horen magheden ende dat verdroech si mit blijscappen. Ende als se somwile iet ghenoechlikes || creech, dat plach si horen eighenen monde *v*o te ontrecken ende ghaf dat den armen die in hoerre herberghe laghen.

SI plach hoer noetdruft mit horen handen te winnen. Si en conde gheen vlas spinnen, mer wolle plach se te spinnen die hoer ghesent wert van enen nonnen cloester dat Oudenborch heit. Ende si nam min loens dan se verdiende, ende daer onthelt si hoer mede als si best mochte.

Dese punten sijn ghescreven van horen voetsel. Mer wat sul wi seggen van horen cledingen? Hoer roc was onduerbaer ende scarp. Hoer mantel was graeu ende cort, die wert ghelenget mit laken van anderre verwen. Ende se droech mouwen die ghescoert waren ende vermaect mit doeke van anderre verwen. Ende si plach te gaderen cleyne stucken lakens die || snode ende *onduer* ende ver- *F.* 64.

Opschrift. Lat. De ipsius victus et vestitus vilitate. A *De eerste paragraaf vormt een hoofdstuk, betiteld* : Hoe si soberlic at; *het overige, te beginnen met « Si plach hoer noetdruft », vormt een nieuw hoofdstuk, betiteld* : Van horen arbeit ende van horen clederen.

A onduer waren.

worpen waren, ende die plach si te nayen an hoer cledere ende stoppede die daer mede daer si te reten waren al en konde si niet wel nayen.

[VI] Hoe hoers vaders ghesin tot oer quam om hoer te halen.

In dier tijt ghevielt dat die machtighe coninc van Ungarien, die vader van deser armer Elizabeth, sende enen eersamen bode als enen greven gheheten Paman, mit groten ghesin om Elizabeth sijn dochter te halen tot sinen lande. Want he hadde ghehoert dat sijn dochter levede als een broet bitster ende gheen solaes en hadde. Doe dese voersede greve tot Marburch quam mit sinen ghesin vant hi sijns heren des coninges dochter sittende spinnen an enen spinrocken ende wolle spinnende. Doe verwonderde hi hem, ende sloech een cruce voer hem, *vo* ende hi riep : « Dit || en is nie ghesien dat eens coninges dochter wolle span ! »

Die edele greve arbeide daer om dat hi se geerne toe huus tot hoers vaders conincrijc ghebracht hadde, mer het was al te vergheves, want si minnede Christus armoede voer die coninclike rijcheiden hoers vaders, ende ellende voer hoers vader lant. Doe voeren dese boden weder tot haren conincrijc ende seiden tot den vader dat se sat an enen spinrocken.

Ende se wan hoer broet mit horen handen. Ende alsoe neerstich was se tot dien werke dat si dicwijl als si cranc was ende siec, op horen bedde wolle plach te spinnen. Ende als hoer dierne hoer den rocken ontnam uut der hant, op dat se niet ledich en soude wesen soe plach si die wolle *te* bereiden te spinnen. Ende si plach trouwelike te spin-

A te *ontbr.*

nen. Ende biwilen als hoer || meister Coenraet ontboet dat se comen soude van Marburch tot Ysenach, soe bracht si biwilen ghelt weder dat se ontfaen hadde meer dan si wollen ghesponnen hadde, want si en woude niet meer hebben dan si verdient hadde. *F.* 65.

[VII.] Van hoerre oetmoediger wanderinge.

WIE mach vertellen hoe soetelic ende hoe oetmoedelic dat si wanderde mit horen ghesinne ende huusghenoten van hoerre kijntscheit totten eynde hoers levens? Want hoer wanderinge ende callinge was mitten simpelen ende oetmoedighen, ende mitten armen. Ende doe si hoer habijt verwandelt hadde, doe en woude si niet van horen diernen die arm warem « Vrouwe » heten, mer mit horen simpelen name als si lagher lude plaghen te noemen. Ende mit hem plach si oec die spise te koken ende dede se bi hoer zide || sitten totter tafelen ende uut eenre scottel mit haer eten. Ende een van hoerre diernen gheheten Armegart verwonderde hoer van deser groter oetmoedicheit ende seide op een tijt tot hoer : « Vrouwe, dine verdiensten oecstu in ons, ende du vensest di te sien onse scaden, die ons daer of moghen verhoveerdigen dat wi bi dijnre siden sitten. » ***Doen antwoerde sy*** : « ***Ermgaert, ghi moet ummer bi mynre siden sitten.*** » Ende aldus was si hoer ***ende den anderen alsoe vreendelic ende goedertiren mit woerden.*** Ende se was over vloyende mit sueten woerden ende orbarliken woer- *v°*

Lat. Ad haec ancilla ancillarum Christi : Ecce, inquit, oportet te in sinu meo sedere. A *ontbr. Ingev. naar* E.

Lat. sicque cum eis affabilis, et benigna victitabat : tractabilis et mansueta. A alsoe vreendelic ende den anderen mit woerden ende goedertiren.

den. In gheenre wisen en mocht si liden dat yemant sprac daer sijt hoerde ydele of onweerdighe of toernighe woerde. Ende als se enich van desen woerden hoerde, soe berispede si dat bequamelic mitter scrifturen ende seide : « Waer is nu die Here? want die Here pleecht *F.* 66. biden ghenen te wesen || die van hem spreken. »

[VIII.] *Wie sy hoer cleynoden vercoft ende hoer juwelen ende gaeft den armen.*

Ende si ghinc mit horen diernen tot armer lude huus, ende nam mit oer broet, vleisch, meel ende ander noetdrufte die si selven mit horen handen den armen gaf. Ende se mercte wel neerstelic hoer cleder ende hoer bedden, ende si vercofte al heymelic hoer gulden vingerlijn, ende ziden doeken, ende ander werlike cleynheide, ende deelde dat ghelt den armen, ende wat die armen begeerden dat was si vlitich om hem te crighen.

Het ghesciede op ene tijt dat een siec mensche begeerde vissche teten ende si begeerde hem ghenoech daer in te wesen. Ende si riep horen *procuratoer* Christum aen, ende si ghinc haestelic tot eenre fonteyne die daer onvruchtber was van visschen om daer water uut te putten. Ende al te hants als se weder to huus quam, soe vant *v*° si enen || gueden visch in dat vat, den *si gaf* den sieken. Veel ander miraculen gheweerdichde God doer hoer te doen bi horen leven, die si van oetmoedicheit verhude.

Hoer moeder die lange tijt van dien van Ungarien gedoet was, die openbaerde hoer inden slape, ende knielde, ende seide tot haer : « Mijn lieve dochter, bidde voer

---

Opschrift. Lat. De indefessis exercitiis operum pietatis. A *ontbr. Ingev. naar* I.

Lat. procuratorem suum invocans. A verwerver.

A si gaf.

mi want ic noch in pinen bin om dat ic versumelic geleeft hebbe, wantuut wel vermoghest. » Doe wert Elizabeth ontwaken ende stont op, ende sprac hoer ghebet mit tranen, ende sliep weder. Ende doe openbaerde hoer weder hoer moeder ende dankede hoer, ende seide dat si verloset was. Ende si seide voert dat hoer ghebet allen menschen in staden stonde de hoer anroepen.

Onder ander werken van ontfarmicheit die Elizabeth dede, die dierne Christi, soe || plach si een vergicht kijnt dat noch vader noch moeder en hadde ende dat stedelic dat roede buuc *uvel* hadde, ses werve of dicker mit horen handen des nachtes te draghen ter stillen, ende die onreynicheit van sinen clederen te wasschen mit horen handen. *F. 67.*

Ende doe dit wesekijn doet was, doe nam si aen hoer een malaetsche joncfrouwe dier si heimelic in huse alle mynne bewijsde, niet alleen in tetene te gheven of hoer bedde te maken, mer oec plach si se te ontschoen ende te wasschen oetmoedelic. Ende si badt hoer ghesinne dat si daer om niet toernich werden en souden. Ende doe meister Coenraet dit vernam, doe duchtede hi dat si misquaemlicheit daer of vercrighen mochte, ende hi bescoutse ende dede die malaetsche joncfrouwe van hoer.

Ende doe dese van hoer was, doe nam si an een arm ru- || dich kijnt dat schorvet was, ende een haer op sijn hoefde niet en hadde. Ende dit kijnt plach si toe wasschen ende te arsedien. Ic en weet niet van ween dat se dit gheleert hadde. *vo*

Voertmeer Elizabeth, die oetmoedighe dierne Christi, plach horen diernen te dienen ende plach hoer die potten te wasschen, ende die scottelen, ende die platelen, ende ander vate inder koken, ende reinichde se mit horen handen. Ende op dat si dit verworpen werc te vriliker

A vuel.

doen mochte, soe plach si hoe diernen uut te senden als se dit doen woude. Ende dicwijl als se weder quamen soe vonden si hoer ***dit*** doende of hebben gedaen.

[IX.] Ene vrage tot Elizabeth.

Ic sel nu betruwelic tot di spreken, o edel, heilighe wijf. Wat is dit, Elizabeth? Wat doestu, coninges *F.* 68. dochter? Waer om wertstu ***vuul*** gemaect || van desen vulen dingen? Die daer ghevoet bist in safferanighen spisen, waer omme omhelsestu nu desen drec? Waer om versmaestu die palacen, ende mynnes dese arme hutteken ***ende*** huseken? Ic bidde di antwoerde mi.

— En wil niet verwonderen die werke die ic doe. Ic en werke se niet, mer die gracie Godes die in mi woent. Die werke die ic doe en sijn niet ondure, mer wondere Godes; ende si en sijn ghene bevleckinge, mer arsedye der zeeden. Hoede di hier omme te heten die werken drec, daer die sielen of gheheilighet werden. Ic hebbe versmaet die palacen der werlt ende ic hebbe ghesocht dat hemelsche rijc. Ic hebbe vercoren dat leven dat ic alre versmadest rekende, ende hadde daer een versmader gheweest dat hadde ic daer voer ghecoren als dat *vo* alre || liefste, want biden ***alre nausten*** wech gaet men totter alre wijtster glorien.

A dit *ontbr.*

Lat. cur inquinaris. A vul.

A of.

Lat. per viam arctissimam. A alren nauster.

[DAT .VII.ᵉ BOEC.]

[I.] *Wie sy dat gelt van horen renten te woeker gaf den armen den Here.*

NA der doot des salighen princen Lodewijchs des lantgreven, so leefde Elizabeth die sijn wijf was, als gheseit is ene wile tijts ***een arm leven*** in gróter vrolicheit ende verduldicheit. ***Daer na*** so nam die dierne Godes van hoers mans broeder Henric renten bi meister Coenraet, dien si bevolen was vanden pawes den neghenden Gregorius. Dese Henric was een goedertieren man ende ghenoech onderdanich meister Coenraet ende ynnich.

Ende als se dit ghelt op ghenomen hadde, want si trouwe ende vroet was soe en groef sijs niet in die eerde noch si én hude hoers Heren ghelt niet in enen doec, mer si gaf dat to woeker. Want se wiste dat die Heer ontfarmicheit bewiset ***den armen*** die woe- || kert teghens den Here. Mer die waerachtighe discipelster Christi, want si die ewangelie gheleert hadde soe woude se den rade des ewangelijs ghehoersam wesen, ende se vercofte allent dat si hadde, ende se nam ruerlic goet voer onruerlic goet dat hoer toe behoerde; want se bekende hoer te wesen ruerlic ende wandelbaer, ende hier mede woude

F. 69.

Opschrift. Lat. Liber septimus. Caput I. Beata Elizabeth omnem dotem suam in pecunias resolvit ad erogandum egenis. A *ontbr. Een ruimte bleef open, doch werd niet ingevuld door den rubricist. Boec VII begint overigens, in* A, *zeven hoofdstukken verder. Het kapittelopschr. ingev. naar* I.

Lat. pauperem gessit vitam. A een arm leven *ontbr.*

Lat. Tandem ... a domino Henrico ... accepit ... pensionem. A. Daer na *ontbr.*

A den armen *ontbr.*

se copen ende vercrighen ewich ende onruerlic goet. Ende doe si dit guet woude deilen dede si twalef milen weghes omme Marburch sueken ende vergaderen die armen, ende daer wert een seker stede ende tijt toe gheset als ment deilen soude op dat alle die armen daer toe comen mochten delinge te ontfaen.

[11.] Hoe si al hoer guet doer God gaf.

Op den dach ende op der steden quamen daer arme lude ende die cranc ende siec ende behoevende || *v*o waren, alsoe vele dat si ontellic waren, beide man ende wijf. Ende daer waren manne ende starke knapen toe gheset, die die scaren dwingen souden dat si geen onstuer driven en souden, ende souden se doen sitten in ordinancie te ringen. Ende op dat men hoer ***onedel*** stouticheit ende ghiricheit mochte bedwingen, soe was daer gheboden soe wie dat daer opstonde ende ghenge vander stede daer he op sat, of die den anderen onghelijc dede, oft anderwerve aelmissen name, den soude men ***dat haer confuselic*** of scheren. Tot dit te bewaren waren gheset trouwe ende bequame personen. Voert meer quam daer veel volcs ***om te sien*** dat daer gheschien soude. Int mids der schare stont die edele gloriose coninges dochter mit enen behagheliken aensichte ende mit vroli-*F.* 70. ken herten, ende bewijsde || ontfarmichede mit blijscapen ende gaf in blijscappen. Die troesterinne der armen was opghescort gaende onder den armen, ende des coninges dochter verblide hoer vander scare der armen ende der vreemden ende der wesen. Ende si gaf hem vrilike die

Lat. vulgi ignobilis audacia. A onedel ende stouticheit.

A daer confuselic dat haer.

A te sien om.

aelmissen alsoe als God gaf in hoer herte, niet van droefheit of van noede; want se wiste wel dat God mynnet den bliden ghever.

Doe si gedeilt hadde op enen dach CCCCC marc onder alsoe manich dusent armer menschen, doe ghinc een yghelic toe huus ende loofde Gode van siner diernen Elizabeth. Ende inder nacht soe bleven die sieken ***ende die crancken*** inden winkelen ende inden tunen des gasthuses. Ende doe si die sach ***vergaderde si se***, ***ende*** heet si een groet vuer maken ende broet gheven, ende somighen dede si hoer voete wasschen ende salven, ende e- || nen yghelic VI Koolsche penninge gheven. Doe *v°* wert der armer herte vervult mit blijscappe ende hoer tongen mit vrolicheit, ende si begonden te singen. Doe dit hoerde Elizabeth verblide si haer mitten bliden.

Ic bidde segge honeer gaf ye keiser of coninc of prince of ***heilighe*** alsoe grote aelmissen op enen dach onder alsoe vele dusent armer menschen? Waerlike hier in en wert hoer nie mensche gelijc ghevonden, ende hier om vertellet billix al die. Kerke hoer almissen.

[III.] *Wie Elysabeth eenre maget hoer haer dede afsnijden, die opstont domen die almoesen deilde.*

OP dier tijt dat si dese grote almissen gaf als vijfhondert marc, ghesciedet dat daer een maget ***hoer*** haer verboert hadde want si op stont, doe men deilde,

Lat. infirmiores et debiliores. A die crancken *ontbr.*

Lat. Quos videns... collegit; praecipiens ignem in longum parari. A vergadert.

Lat. ant etiam sanctorum A hertoghe.

Opschrift. Lat. De conversione cujusdam puellae. A *ontbr. Ingev. naar* I.

A hoor.

als een overtredester der settinge, ende si wart ghebrocht voer Elizabeth to rechte. Ende doe Elizabeth sach hoer suverlike haer gheboet si || datmen hoer haer af sniden soude. Ende doet haer of was beghan si lude te screyen. Ende sommighe lude die daer bi waren seiden dat si onnoselic hoers haers quijt waer gheworden, want si en was daer niet ghecomen om almissen te ontfaen mer om hoer sieke suster te vanden. Doe seide Elizabeth *tot hem* : « Hoer is wel ghedaen; want mit desen haer en sal si niet meer dansen gaen. »

F. 71.

Elizabeth riep si tot hoer ende vraghede hoer of si nie ghehadt en hadde wille hoer *leven* te beteren. Si antwoerde : « Lange tijt had ic onsen Heren God geerne in gheestliken habijt gedient en hadde mi daer niet of ghetoghen die ghenoechte des scoens haers. » — « Siet, seide Elizabeth, hoe hinderde hoer dit scone haer! » Waerlike mit Absolon soude si verdurven hebben om hoer schone || haer, en hadde si die Here niet doen scheren van Elizabeth. Ende doe Elizabeth dit hoerde, want si suverheide mynnede soe seide si : « Nu verblide ic mi meer dat di dijn haer of gheschoren is dan of mijn soen keiser gheworden waer. »

v°

O woert der gracien, o coninclike reden die daer quam uter fonteynen reyner godliker mynnen! Daer nam si die guedertiren vrouwe an hoer, ende si verwandelde haer werlike abijt ende diende al hoer leven daer in hoer gasthuus.

[IV.] **Van hoerre gehoersamheit.**

DOE dit gheschiet was, dat ghelt dat daer over bleef nam die dierne Godes ende plach daer af den armen te gheven. Hoer herte was wijt geworden ende

---

Lat. Quibus domina Elizabeth. A tot hem *ontbr.*

Lat. si quando melioris vitae propositum habuisset. A leven *ontbr.*

hoer hant was open totten armen. Si en plach niet spaerlic ende luttel te gheven mer vrilic ende veel den armen ende dies beho- || veden. *F.* 72.

Doe dit meister Coenraet vernam duchtede he dat se hoer noetdruft niet behouden en soude ende hi verboet hoer also grote aelmissen te gheven. Ende *hi* versellede mit hoer wrede wiven, daer si af bedruct soude werden ende liden in verduldicheit om Christum, die hoer seer hart waren. Ende si plach se dicwile te beschuldighen voer meister Coenraet van onghehoersamicheit als se den armen yeet gaf, ende als si beschuldicht wert van desen soe plach si meister Coenraet te slaen, ende oec in hoer aensicht; ende die slaghe ontfenc se mit grôter begeerten *in* ghedenckenisse der slaghe die Christus an sijn kinnebacken ontfenc.

In hoghen ende in swaren dingen soe was si seer hoersamich. Want als hoer bode ghesent wert van meister Coenraet, al hoe verre dat si was van || hem, si ghinc *v*° tot hem al sonder merren. Als hoer alre liefste vrendinnen tot hoer quamen, als Ysentruut ende Gude, si en dorste hoer niet gheven tot hoerre noetdruft noch oer grueten *sonder oerlof*. In ontfarmicheit den armen te bewisen soe helt se wise ghehoersamheit, want hoer was verboden niet meer te gheven enen *armen* menschen dan enen penninc. Dat selve ghelt dat si te gader niet en dorste geven, dat gaf se vele armer menschen ende enen ygheliken bi sonderlinge enen penninc, daer af hoer wert verboden ghelt te gheven; mer broet te gheven wert hoer gheoerloft. Ende alsoe als si ghehoersamich was in ghelt te gheven, alsoe was se ghehoersamich in broet te ghe-

---

A si.

Lat. in memoriam. A ende.

Lat. sine licentia. A sonder oerlof *ontbr.*

Lat. uni... pauperi. A armen *ontbr.*

ven. Daer nae wort haer verboden heel broede te gheven, *F.* 73. mer stucke broe- || des wert oer gheoerloft te gheven. In allen desen was se ghehoersamich mit ontfarmicheit. Do hoer verboden wert aelmissen te gheven, soe pijnde si hoer te baden malaetsche menschen ende die siec ende serich waren, ende si hadde groet medeliden in horen herten mitten ghenen die in liden waren.

[V.] *Wie sy den armen ende sieken diende inden hospitaele.*

Mer meister Coenraet die daer gherechtich was, want hi sach dat si hoer selven van vuericheit niet en achtede ende als drec alle eertsche dinge rekende, ende want si alsoe teder was, so duchte hi dat se verderven mochte van biwesen ende van tasten ende van handelen alsulker sieken menschen ende van kussen hoerre zweren, ende verboet hoer dat niet meer te doen. Want wonderlike *grote* begheerte hadde se te wesen bi eiseliken *v°* stinkenden ende ver- || smaden menschen, ende die te handelen ende ghemac te doen. He verboet hoer oec alte grote aelmissen te gheven, want si niet en achtede yeet toe hoerre noetdruft te houden, ende hem en *dochte* niet guet dat se selven soude ghebrec hebben ende ghevent anderen menschen overvloedelic. Nochtan ghaf hoer die gheest Godes dat in dat si hoer maten soude bi sinen knechte.

Ende si diende inden hospitael ende halp daer den diernen. Si maecte die bedden dien zieken die ghebadet

---

Opschrift. Lat. De zelo sanctae Elizabeth erga animas infirmorum. A *ontbr. Ingevuld naar* I.

A grote *ontbr.*

A duchte.

waren, ende leide sie op die bedde ende deckede se, ende seide totten diernen : « Hoe wel is ons dat wi onsen Heren baden ende decken! » *Ene vanden diernen seide tot haer* : « *Di*, *Vrouwe*, is wel mit desen, *mer* den anderen en weet ic niet oft alsoe wel is. »

O groet won- || der ende dat billix te denken is! Men en leest niet inder heiligher scrift van enighen heilighen die alsoe vlitich was als si der sieken onreinicheit te handelen ende die werke van ontfarmicheit mit onghemoeder herten te vervullen ter doot toe. Ende hier om hevet si billix sonderlinge glorie vanden Vader der ontfarmherticheit, wes ontfarmherticheit boven alle sine werke is. *F*. 74.

Ende si en pijnde haer niet allene te oefenen in lijfliken werken der ontfarmherticheit mer oec in gheestliken werken. Want si plach guedertierlic die menschen te vermanen dat si niet versumen en souden si en lieten hoer jonge kijnderen doepen, ende den sieken hoer sacrament vander heiligher Kerken nemen; ende dit plach si neerstelic te ver- || manen mit woerden ende mit werken. *v*° Want het schiede op ene tijt dat si vermaende een arm wijfken dat se hoer biecht soude spreken ende si en woudes niet doen, ende si lach al slaperich ende traech. Doe nam die goedertiren Elizabeth roeden ende sloech si daer mede, ende brocht se uten slape der versumenisse te biechte. Mit desen werken ende anderen *der ontfarmherticheit* die si stadelic oefende soe wert si bequaem der godliker moghentheit, ende behaghede Gode; ende si mishagede den minres der werlt, ende oec somighe guede menschen begrepen se. Mer nu *blencket se* onder die heilighen als die sonne.

Lat. Cui una ex eis, Tibi, inquit, dominae bene est cum istis; nescio si aliis ita bene est. A ende vanden. Die diernen seiden tot haer dier vrouwen is wel mit desen van den anderen....

Lat. His et aliis pietatis exercitiis. A der ontfarmherticheit *ontbr.*

A blenckende.

[VI.] *Van eender armer vrouwen die haer wat ontdroech.*

ELIZABETH, die ene voetster was der armen, herberghede eens een arme wijfken die opt uterste van enen kijnde was, ende se heet hoer doen alle ghemac. *F.* 75. Ende || doe dat kijnt ghedoept wert, woude se dattet horen naem soude hebben. Ende alle daghe vandese die moeder bi nae een heel maent, ende voede se guedertierlic ende soetelic. Ten lesten nam dat arme wijfken Elizabets mantel ende scoen die se van horen heilighen voeten ghetoghen hadde, ende enen hoeftdoec, ende spec, ende meel, ende XIJ Coelsche penninge, dat hoer Elizabeth al gegheven hadde, ende ***want*** dat kijnt in mouwen van enen pels des avents, ende des morghens stont se op mit horen manne, ende liep en wech, ende liet dat kijnt daer.

Des morghens seide Elizabeth, die ontfarmenisse hadde over dese dierne, tot hoerre maghet : « Draghet dese crude die ic hebbe, totten armen wijfken daer si mede ghesterct mach werden. » Doe die maghet daer quam ***vant*** *v°* sijt kijnt son- || der moeder. Doe dit die goedertiren Elizabeth hoerde, seide si totter maghet : « Hael mi haestelic dat kijnt op dattet niet en verderve. » Ende doe si dat kijnt hadde beval sijt eens ridders wive dat si daer toe sien soude, ende se riep tot hoer den richter vander stadt ende gheboet datmen die moeder vanden kijnde alre weghen sueken soude, als men dede. Ende doe men se niet en vant, doe seide die maghet

---

Opschrift. Qualiter quidam ingrati sanctae Elizabeth non valuerunt progredi. A *ontbr. Ingev. naar* B.

A wanct.

A vanct.

totter vrouwen : « Bidde Gode dat hi toen die moeder van desen kijnde. » Want si ontsach seer meister Coenraets toern. Doe seide *die vrouwe* : « Ic en can anders niet bidden dan dat die wille Godes gheschie. »

Ende siet, corte tijt daer nae soe quam des armen wijfkens man weder tot Elizabeth, ende vel hoer te voete ende badt ghenade. Ende tot Elizabeth wert dat wijf ghebracht ende be- || gheerde oec ghenade van hoer als van ondancbarheit ende toerne. Ende daer belyeden si beide gader dat si niet voert en mochten gaen, ende daer om teghens horen willen soe quamen si weder. Daer wert hoer die mantel ghenomen, ende wert ghegheven ener ynnigher joncferen die al te hant ghelovet hadde den Heren te dienen in reinicheit ende in suverheit; ende die scoen worden ghegheven eenre weduen, Mer Elizabeth hadde daer nochtan ontfarmenisse over ende heet haer ander scoen gheven; ende daer nae nam se hoer kijnt ende ghinc en wech. *F.* 76.

Sich nu openbaerlic hoe die gracie gaet boven die natuer. En merkes du niet hoe dat Elizabeth, die vervullet was mit gracien, ander cleyn kijndekijn an hoer toech? ende hoers selves kijndekijn dede se van haer ende vergats. Want || hoer eyghen kijnt, dat een jaer ende ses maenden out was, sende se van hoer op dat si daer of niet te grote lust en hadde ende ghehindert worde van gheestliken voertghange. *v*°

[VII.] Van hoerre groter innicheit.

NA dat *gheseit* is hoe dese ontfarmighe ende guedertieren Elizabeth ghearbeit hadde neerstelic als Martha in horen even kersten te hulpe te comen die in liden

Lat. Et dixit domina. A Elizabeth.

Opschrift. Van h. gr. inn. dat VIJ boec.

waren, nu wil wi seggen vanden gheesteliken ghenaden ende gaven daer God hoer sielen mede salvede. Want die arbeit gueder werken voergaet ledicheit der vredeliker contemplacien, soe arbeide se eerst in gueden werken; ende als se daer af hoer rustede soe plach se ***dicke*** hoer ynnich ghebet te spreken.

Hoer ghebet was alsoe crachtich, dat men dat niet

F. 77. alleen || gheestlic en ghevoelde mer oec lijflic. Want tot hoer plach biwilen een welboren vrouwe, gheheten Gheertruudt van Leymbach, te comen ende hoer te vanden, ende mit haer quam een jongelinc, Bertout gheheten, die wertlike ghecleet was. Doe riep Elizabeth, ***die*** versmaetster der werlt, desen jongelinc tot hoer ende seide tot hem : « Het schijnt dat du di onwijslike regiers, ende waer om en dienstu dinen Schepper niet? » Doe antwoerde die jongelinc : « O Vrouwe, ic bidde ***u*** dat gi voer mi biddet dat mi die Here gracie gheve dat ic hem dienen moet. » Doe seide si : « Woudestu dat ic voer di bade? » Hi antwoerde : « Ymmer woude ic dat. » Doe seide si : « Nu hoert di toe dattu di bequaem makest totter gracien Godes te ontfaen ende oec bedes, ***ende*** ic

v° sel gheerne voer di bidden. » || Al te hants vel si neder op hoer knien op een stede des cloesters, ***in Weerde*** gheheten, daer si doe was, ende si beghan te beden voer den jongelinc, ende hi stont een stucke van hoer ende bat oec. Ende doe si beide een wijl tijts ghebeden hadden, doe began die jongelinc mit luder stemmen te roepen

---

A gheschiet.

A dichte.

A die *ontbr.*

A w.

A ende *ontbr.*

Lat. in loco competenti monasterii in Werde, ubi tunc erat. A niweerde.

ende seide : « O Vrouwe laet *uwes* bedens. » Sî en liet niet af, mer si badt neersteliker. Daer nae riep die jongelinc noch luder ende seide : « O Vrouwe hout op vanden beden want ic vergae. » Want die jongelinc was seer ontsteken mit groter hetten, ende zwetede over al sijn licham ende roecte, ende hadde uut gherect sijn arme als een mensche die onmachtich leit. Doe liep die vrouwe des jongelinx ende twee van Elizabets maechden tot hem ende vonden hem seer heet ende sine cledere seer zwetich. Dicke || riep hi dat si ophouden soude van beden. Ten lesten seide hi : « In den naem des Heren *bid* ic dat gi ophout van beden, want ic vanden viere verteert werde. » Ende die hem hielden mochten kume die hette liden mit horen handen. Ende al te hants als si ophelt van beden wert hi vercout. *F.* 78.

Dit gheschiede een jaer voer hoerre doot. Ende die jongelinc wert Minrebroeder. Des ghelijcs gheviel dicwijl den ghenen daer si voer badt. Leert dan hoe seer dat se barnede van godliker minnen, die aldus mit hoerre hetten verdroeghede die *vloede weerliker* begheerten ende ontstac die tot mynnen der ewicheit.

[VIII.] *Hoe sy haer hadde totten dienste Gods.*

INDEN dienste Godes was si in alre reverencien mit live ende mit siel. Der heiligher feesten ende werken plach si gheestelic te eren ende hoer heilichdom plach si seer || te mynnen, ende plach daer barnende keersen *v*°

A wwes.

A bidt.

Lat. quae calore suo fluxum secularis concupiscentiae siccat. A vleischelike.

Opschrift. De veneratione devotissima mysteriorum reliquiarumque. A *ontbr. Ingev. naar* B.

voer te setten ende wiroec voer te bernen, ende plach sie seer te eren. Ende si plach ghelt totten altaer te offeren als ander kersten menschen, totter ere Godes ende der heilighen, dat si mit horen arbeide ghewonnen hadde.

Ende se droech God in horen herten. Als se plach te comen tot gheestliken menschen die in armoede professie ghedaen hadden, *ende* sach si in horen kerken costlike uutsnidinge verghult, soe plach se hem te seggen : « Dese kost soud gi billix ghedaen hebben tot uwe noetdrufte te nemen ende an uwe cledinge, mer die waerheit vanden beelden moet gi van noeden hebben in uwen herten ghescreven. »

Op eenre tijt was een mensche die hoer seide van enen suverliken beelde dat hoer wel betaemde te hebben. *F.* 79. Si ant- || woerde : « Ic en behoeve alsulke beelde niet, want ic draghe die waerheit vanden beelden in mijnre herten. »

[IX.] Van horen bescouwen.

STADELIC als die dierne Godes niet werkende was die werken der ontfarmicheit soe was si alleen in horen ghebede of in scouwen, ende hadde hoer hande ende hoer herte op ghericht ynnichlic tot Gode, ende plach overvloedelic die tranen te storten; ende haer aensicht en plach niet onghedaen te werden van tranen als anderre menschen aensichten. Si was blide ende vrolic oec in droefheiden, alsoe dat si nye en scheen liden te hebben. Hoer wandelinge was minnentlic, hoer werc oetmoedich, hoer cledinge versmalic, hoer begheerten heilich, ho[e]r ghedachten suver, hoer herte reyn, hoer consciencie guet, hoer verstandenisse puur ende simpel, hoer ghe-

A ende doe.

love || niet ghevenst, *hoer* hope onverwonnen, hoer mynne volcomen, hoer leven onbevlect, hoer scouwen stadich. *v*°

Gheloef *des* ende verwondere di niet van desen dingen die hu hier hoerste, want alle dese punten sijn *openbaer* ende claerre dan dat licht. Si plach ghetoghen te werden in een overganc hoers herten, ende hoer tucke en was niet selden ende daer en was ghene corte corte marringe inne, mer hi was dicwijl ende lange durende; want dicwijl plach die tucke een deel uren lanc te duren. In dien gheesteliken lichte wert si getroest ende geleert *waen* de volcomenheit quam; want van *daen* wort der menscheliker crancheit inghevloyt daer men vroetlike mede levet in desen leven, ende starclic ende gherechtlic *ende* in gueder maten. Ende daer verdiende si te hebben nach- || tes ende daghes engelsche vandinge ende ghesichte ende toesprekinge, ende vele vertoeninge, dat si al te mael plach te huden mit groter vlijt. Se plach te sien Jhesum Christum van ansichte toe ansichte mit eenre groter scare der heilighen, die hoer guedertierlic plach toe te spreken ende te troesten. Ende hier om als se quam vanden scouwen soe scheen hoer aensicht wonderlike blenckende, ende daer ghengen uut horen oghen radien als radien der sonnen. Haer ansicht was blenkende als die Here in oer sach. Die ghene dies weerdich waren die saghen die claerheit ende verwonderden hem. Ende als se aldus ghetucket hadde gheweest inden gheeste een deel uren, daer nae bleef si dan zeer lange eer si dan lijflike spise nam, want si wert van binnen gevoet mit onsienliker spisen. || *F.* 80.

A hoor.

A dijs.

Lat. luce enim clarius cuncta patent. A openbaerre.

Lat. unde tanta perfectio emanavit. A van wen.

Lat. inde enim humanae infirmitati influit. A Gode.

A ende *ontbr*.

v° Vele ander dingen mocht men seggen van desen uutvercoerne wive, mer die lancheit is te verhoeden. Want wie soude moghen vertrecken die *hoecheit* hoerre gheboerten, ende oer oetmoedighe wanderinge, ende hoer heilighe leven ende versmadinge der werlt, ende hoer verduldicheit *in* wederstoet, ende mildicheit in aelmissen, ende hoer wonderlike werken ende doechden? Ic vermoede dat se cume iemant uut mochte ghespreken. Dese voerghenoemde punten sijn mit corten woerden van hoer ghescreven tot orber der heiligher Kerken, op dat Jhesus Christus hoer brudegom in hoer ghelovet werde, die daer ghebenedijt is in ewicheit.

DAT .VIIJ.[e] BOEC.

[I.] *Van haeren stervene.*

Doe dese salighe Elizabeth scheiden soude vanden onsalicheiden ende arbeiden deser werlt, doe openbaerde hoer die || Heer in een visioen, ende riep se, ende sprac hoer suetelic toe : « Com mine gheminde in die woeninge die di van beghinne bereit hevet geweest. » Nu in dier tijt was meister Coenraet siec ende hadde grote pine, ende Elizabeth ghenc tot hem om hem te vanden. Het geschiede doe si te samen spraken dat die sieke preester hoer vraghede : « Mijn vrouwe ende doch-

F. 81.

Lat. natalium ejus generositatem. A hoecheit *ontbr*.

Lat. patientiam adversitatum. A ende.

Opschrift. Quomodo sancta Elizabeth mortem suam praedixit. A *ontbr*. *Ingev. naar* B.

ter, hoe hebdi willen uwen staet te ordinieren nae mijnre doot? » Doe antwoerde si hem niet van sijnre doot, mer si voerseide hem sonder twivel hoers selves doot den si voerkende vanden heilighen Gheest die hoer dat openbaerde. Ende op den vierden dach daer nae dat se dese woerde sprac wert si siec ende voer van deser werlt, ende verloes den doot ende quam totten ewighen leven, want si allene mynnede den Maker des || levens. *v*º

[II.] Hoe lange si siec lach.

TWALEF daghe was se siec. Des derden daghes voer hoerre doot heet si alle die weerlike ende edele personen uter cameren gaen daer se ynne lach, die daer ghecomen waren om hoer te vanden. Die ghene die bi hoer waren die vragheden hoer waer om dat si se uut hete gaen. Doe seide si tot hem : « Ic wil pensen om dat scarpe ordel ende om minen aelmachtighen Richter. » Daer nae des so[n]nendaghes na sunte Matheus daghe, nae dat die mettene ghesongen waren, hoerde hoer meister Coenraet hoer biechte, mer hoer reyne herte ende hoer puur consciencie en ghedachte niet si en haddet ghereinicht mit waerre berouwe. O salighe consciencie, die hoer penitencie niet versten noch vertrecken en woude totter lester || uren! *F.* 82.

[III.] Van horen testament.

DOE si hoer biecht ghesproken hadde vraghede hoer die preester watmen doen soude mit horen guede ende mit hoerre reschap. Doe antwoerde se : « Lange wile voer deser tijt al dat ic scheen te besitten hoerde

den armen toe. » Ende se badt meister Coenraet dat he al dat hoer toe behoerde den armen deelde, behalven enen snoden roc daer men se in graven soude. Se en maecte gheen testament, se en woude gheen erfnam hebben buten Christum, *noch* si en dochte niet om die hoecheit der beghangenisse, mer se sochte dat testament des vreden, ende die onverghanclike erfnisse, ende dat engelsche gheselscap, ende die hemelsche woeninge.

Doe si dit ghesproken hadde mit meister Coenraet worden hoer to prijm || tijt ghebrocht die waerde sacramenten des lichames ons Heren Jhesu Christi die si mit volcomen gelove ende mit groter devocien ontfenc. Mit wat groter begheerten ende puurheit des herten ende gheesteliker blijscap dat si ontfenc dese suete ende ewighe spise soude cume yemant moghen seggen volcomelic. Nochtan die punten die die menschen saghen van buten waren seker teyken der guedertirenheit ende der gracien van binnen. Van prime tijt alden dach voert tot vesper tijt bleef si alre ynnichste, als die deelachtich gheworden was *der hemelscher tafel ende droncken gheworden* vanden reynsten bloede des druves die Christus is. Op dien dach was stadelic in horen monde dat woert der waerheit, ende se loec op horen mont der wijsheit ende sprac vanden besten dat se had- || de horen prediken, ende brochte voert uut horen herten guede woerde, ende die witte der guedertirenheit was in hoerre tongen. Si sprac uut volheit hoers herten hoe dat Jhesus gheweerdichde to troesten die salighe susteren Marien ende Marthen in dien dat hi Lazarum horen broeder verwecte vander doot;

vº *F.* 83.

A nochtan.

Lat. utpote mensae coelestis particeps effecta et sanguine vitae qui Christus est, meracissimo deebriata. A der h. t. e. dr. gh. *ontbr.* *Ingev. naar* E.

ende se seide hem oec, doe si screiden doe screide Hi oec mit hem over den doden. Si hadde die ghehuechnisse der suetheit Christi inder begheerten ende oec in *den* woerden.

Somighe devote personen *die bi hoer waren*, doe si hoerden dese woerden van hoer, worden ontsteken mit ynnicheit ende worden screyende. Doe ghedochte *dese* heilighe Elizabeth die ter doot wert ghenc Christus suete woerde die Hi sprac doe Hi ter doot wert ghinc, ende seide tot hem : || « Ghi dochteren van Jherusalem en wilt niet screyen op mi mer op *u* selven. » Doe si dit gheseit hadde zweech si. Doe worden daer ghehoert binnen horen monde die alre zuetste stemmen sonder rueren hoerre lippen. Die bi oer waren vraechden oer wat dat was. Si vraghede hem weder ende seide : « En hoer gi niet somighe mit mi singen? » Hier en sel niement an twivelen het en waren die hemelsce gheesten, die horen uutghanc verbeidende waren, die daer alsoe suetelic songen, daer si mede alsoe suetelic die glorie ons Heren sanc.

v°

Daer nae lach si vander schemeringe voert vrolic ende blide, ende ghaf teiken van groter ynnicheit tot midder nacht. Ende doe die tijt nakede seide si totten ghenen die bi haer waren, als die al te hant zeker was inden Heren : « Wat sou- || de wi doen of ons hem openbaerde die viant des mencheliken geslechtes? » Doe si dit gheseit hadde, een corte tijt daer nae riep se vrilic mit luder stemmen als oft se den duvel verjaghet hadde : « Vluch! Vluch! »

F. 84.

Lat. memoriam abundantiae suavitatis domini eructavit affectu et effectu. A dien tien.

A Somighe dev. p. doe si h. d. w. v. hoer die bi hoer waren worden ontsteken ....

A diese.

A w.

[IV.] Van dat se veel guedes sprac.

DOE si hoerde dat die haen eerst sanc vander nacht, seide Elizabeth : « Siet, nu staet an die ure in welker die joncfrouwe hoer kijnt baerde », ende si seide voert tot dien die bi hoer waren : « Laet ons nu spreken van Gode ende vanden kijnde Jhesu, want nu beghint die midnacht als Jhesus gheboren wert ende rustede inder cribben. » Doe si dese woerde sprac was si alre vrolixt, recht of si niet siec en hadde gheweest. Want si sprac : « Al bin ic cranc, ic en vole ghien pijn van siecten. » Ende doe si dit seide doe beval si mit
vo groter ynnicheit Gode || al die bi oer *saten.* Aldus was si al die nacht ende den dach als voer gheseit is verheven in Gode mitter alre ynnichster begheerten des herten, ende die alre heilichste godlike woerde hadde se in hoerre herten. Ende si rustede mit groter vrolicheit, ***ende*** recht of si suetlic gheslapen hadde neyghede si hoer hovet ende ghaf horen gheest, ende se starf sonder pine. Ende daer quamen die engelen ende voerden hoer toe hemelriken. Hoer magheden ende ander devote personen die daer bi waren namen hoer heilighe licham mit groter reverencien ende toghen hem aen een roc alsoe als si begheert hadde, ende dat wert gedraghen van gheestliken mannen ende van clerken ende van volke in ene capelle, mit sange ende mit gebede ende mit vele tranen.

Lat. assidentes. A waren.

[V.] Hoe si begraven ende begaen wert. ||

DOE vernomen wert dat si doot was quamen daer grawe monike van sunte Bernardus oerde ende ander gheestlike lude ende clerken, rijc ende arm, om die heilighe beghangenisse to doen mit ynnicheit ende reverencie. Vele menschen die groot int ghelove waren sneden dat haer van horen hovede, somighe sneden die naghelen van horen vingeren, somighe een weinich van horen oren ende horen borsten, ende somighe sneden stuckeken van horen clederen ende hielden dat voer heilichdom. Groet rouwe was daer ende screyenge vanden armen ende sonderlinge vanden sieken, ghelijc of si hoerre alre moder gheweest hadde. Om ynnicheit des volkes soe wert hoer *heilighe* licham onbegraven ghelaten totten vierden daghe toe op der eerden, int mids der lude die daer over son- || gen. *Want* en was gheen eisinge mer ere, niet versmaetlic mer minnentlic, dit licham doet te sien dat ghien teiken des dodes en hadde dan bleecheit. In haren vleische was muruheit recht of si ghelevet hadde, want men mochte se bughen nu hier nu daer als men woude. Ende want dat dat heilighe licham ghien stinkende stal en was der sunden mer een apoteke der godliker ghenaden ende der dogheden alabaster, daer om ghinc daer niet af die quade lucht des stanckes die die menschen die daer teghenwoerdich waren vergheven soude, mer daer ghinc uut een wonderlic suete roec die die herten ende sinnen vermaecte. Wie en soude niet *die tegenwoerdicheit* alsoe welrukenden lichams *begheren?* Wie en soude niet lusten aen te sien dat || alre suverste licham?

F. 85.

*v*o

F. 86.

Lat. sacrum corpus. A heilighe *ontbr.*

A Want hoer licham,

Lat. Quis tanti aromatici corporis praesentiam non affectaret? A tegenwoerdich... begheren te wesen.

[VI.] *Hoe dat Elizabeth begraven wert.*

DES vierden daghes daer nae, doe die misse over hoer ghedaen *was* mit ynnicheit ende mit devocien, namen si den puersten balsom dat hoer licham was ende dadent in een vat ende gavent te begraven, ende si namen die alre duerbaerste gemme ende daden si onder enen snoden steen. Die wile dat dit gheschiede soe wert daer veel uutstortinge van tranen ende vele screyens. Den sunderen wert in ghestort berouwe, in den gueden menschen wert devocie ontsteken ende ghebet bernende, ende si loveden ende dancten alle Gode. Dese dinge gheschieden in ene stede van Hessen, Marborch gheheten, in eenre capellen des hospitaels der armen dat die heilighe Elizabeth, des edelen coninges dochter, ghestichtet hadde van horen guede. Daer waren teghenwoer- || dich vele abbaten ende gheestliker lude, ende vele volkes dat daer die voersienicheit ende die wille Godes vergadert hadde. Ende si daden hoer beghangenisse devootlike ende mit groter reverencien. Int jaer ons Heren M CC ende XXXI, op den vierden dach der maent van November, voer Elizabeth van deser onsaligher werlt totter ewigher ruste, tot welker ons moet brengen overmids horen ghebede Jhesus Christus die Godes soen, die daer gebenedijt is ewelic. Amen.

vo

[VII.] **Dit sijn mirakelen.**

DES daghes daer nae dat Elizabeth begraven was, quam een monic van sunte Barnardus oerde mit gueden gheloven tot horen grave ende riep si aen, ende

---

Opschrift. Lat. De venerabili et lachrymosa sanctae Elizabeth sepultura. A *ontbr. Ingev. naar* B.

Lat. post celebrata... missarum officia. A wert.

hi wert ghesont vander plaghe des herten ende der verstandenisse daer hi viertich jaer in gheweest hadde, ende hi zwoer dat hem dat gheschiede. ||

Ende daer quam oec een ander edel man van hogher gebuerten, die jamerlic ghelevet hadde in onkuuscheit ende noch levede. Ende dese plach dicwijl te biechten vander leliker onkuuscheit, ***mer als die becoringhe weder quam soe viel hi weder inder oncuysheit.*** Dese onsuver mensche, die daer was inder onreynicheit als die zoeghe inden slike, quam tot sunte Elizabets grave, die daer mynnede suverheit mit groter devocien, ende screyede vele tranen uut groten berouwe, ende lach lange tot horen grave, ende sprac sijn ghebet mit groter ***vuericheit;*** noch hi en helt niet op eer sijn gebet quam in des alre Oversten ansicht, ende sijn roepen in ghinc tot sinen oren. Die Here hoerde dat ghebet des armen bedroefden menschen om dat daer Elizabeth voer badt, ende hi gevoelde dat hem inghestort wert gra- || cie des gheestliken troestes overmids welker ***hi*** voertmeer wederstont die becoringe der onkuuscheit; die daer nae liede voer meister Coenraet van Marburch dat die becoringe der onsuverheit alsoe in hem uut was ghedaen dat hi se achter dien niet en gevoelde, of quam si hem an, si quam hem alsoe lichtelic an dat hi se guet weder te staen hadde.

F. 87.

*v*o

[VIII.] Vanden hoechsten mirakelen.

Ander menschen die hoveerdich waren, of toernich, of nijdich, of vrac of ghirich, of ander gheestlic ghebrec hadden, doe si Elizabeth anriepen devootlic om

---

Lat. Verum... rursus tempestate tentationis exorta, in altitudinem relabens turpitudinis, ruina desperabili mergebatur. A mer a. d. bec. w. q. so v. hi weder *ontbr. Ingev. naar* E.

Lat. cum fervore valido. A weerdicheit.

A hi *ontbr.*

hier af verloset te werden, si vercreech hem vander ghenade Godes dat si verloset worden. Dit *sijn* die alre glorioseste miraculen, daer niet alleen ghesont en worden ghemaect die lijflike siecten mer || oec mede ziecten der zeeden, ende niet alleen dattet licham ghesont wert dat sterflic is mer die siele die ewelic leven sel. Ende dese miraculen sijn *te* weerdigher ende te crachtigher, want si den inwendighen mensche heilich maken.

F. 88.

Daer sijn oec ander miraculen die ghegheven sijn tot enen teiken, niet den ghelovighen mer den onghelovighen, als van den *utersten* menschen ghesont te maken, daer mede Elizabeth onse hemelsche *meisterse* oec blencket. Want tot horen grave, overmids horen verdienten, soe wert ghegheven den blinden dat licht, den doven dat horen, den *cropelen* dat gaen, den stommen dat spreken, den ghevangenen verlosnisse; ende oec worden daer ghesont die gichtighen, *ende* die dat vallende ovel hebben, ende die ra- || sende menschen ende die beseten sijn worden daer ghevriet, ende die doden staen op, ende die malaetschen worden ghereinicht. Ende dat volc comt daer mit groten hopen ende wort daer verlosset van menigher hande onsalicheit. Ende tot dit al te vertellen houde wi ene *bequamer* tijt. Mer dat segge wi dat daer een yghelic ontfaet dat he bidt mit rechter oetmoedicheit, ende hi vijnt daer dat he mit snelheiden des gheloven soeket, ende die dore der gracien wert op ghedaen den

*v*o

A sin.

A die.

Lat. exterioris hominis curationi concessa. A als van den menschen inden licham ghesont te maken.

Lat. nostra coelestis medica. A meister.

A cropel.

A ende *ontbr.*

Lat. oportuniori tempori reservamus. A bequame.

ghenen die daer cloppen in stadigher devocie, overmids onsen Heren Jhesum Christum die daer ewelic benedijt is. *Amen.*

[IX.] Van tween outeren.

Doe die almachtighe God vele miraculen dede om die verdiente sijnre diernen Elizabeth in der stede daer hoer licham *in* rustet, worden daer inder capellen twe altaren ghestichtet tot horen love || vanden ghelovighen gueden menschen. Ende den eertschen bisscop van Mense gheheten her *Siffridus* wert gheopenbaert in een ghesichte dat hi die wien soude, ende om bede des devoten mans meister Coenraets die daer predicte op sunte Lourens dach soe wyede hi die altaren. *F.* 89.

Dese meister Coenraet, doe hi gepredict hadde, beval hi al den volke dat daer van allen weghen vergadert was, die enighe ghenade van ghesontheit vercreghen hadden om die verdienten der diernen Godes Elizabets, dat si des anderen dages dages daer nae vroe morghens comen souden voer den eertschen bisscop ende vertellen dat hem gheschiet was vander ghenade Godes overmits sunte Elizabeths verdienten, ende souden dat proeven mit waerachtighen tugen. Daer quam voer den eertschen bisscop ene grote scare volkes ende seiden || hem die openbare miraculen die hem gheschiet waren. Ende die eertsche bisscop dede die scriven ende bezeghelen mit sinen zeghele ende sijnre prelaten, ende sende se ten stoel van Romen *v*°

Lat. Amen. A Amen *ontbr.*
Lat. in loco ubi corpus ejus quiescit. A nv.
Lat. Siffridus. A liridus.

[X.] *Van ondersoekinge hoerre mirakelen.*

DESE alre heilichste vader, pawes Gregorius die neghende, hadde enen vroeden ripen raet vanden miraculen die hem over sande die bisscop van Mense van sunte Elizabeth, die nauwe onder ghesocht ende ghe-provet waren. Ende vander ordinancie ende voersienicheit des heilighen Gheestes sette hi datmen Elizabeth houden soude een vanden heilighen die ghescreven sijn in den boeke des levens, die daer vrolic sijn in dat rike der ewiger salicheit.

Doe daer ghelesen wert voer alle dat volc hoer heilighe leven ende die miraculen die daer gheschiet waren, doe wert dat volc ontsteken mit devocien ende || riep al ghe-meenlic ende vuerlic dat men se canonizieren soude. *F.* 90.

[XI.] **Ho si canoniziert wert.**

DAER waren teghenwoerdich eersamighe luden als die patriarche van Jherusalem, ende die patriarcha van Anthiochien; ende vele andere eersamighe vaderen, eert-sche bisscopen ende bisscopen, ende vele ander prelaten ghengen in hogher processien, vele clerke ende gheest-liker menschen ende des ghemeens volkes, opten Pinxter dach in die seste kalende van Junius maent. Ende doe canonizierde die pawes sunte Elizabeth, ende hi ghaf hoer een naem na den naem der groter die inden hemel sijn, ende vertellede horen namen mitten heilighen ende riep si aen onder den heilighen, *ende hi gheboetse te setten int boec der heilighen;* ende hi geboet dat men horen dach

Opschrift. De examinatione miraculorum. A *ontbr. Ingev. naar* D.
Lat. ac in Sanctorum catalogo annotari praecepit. A ende g. se te s. i. b. d. heiligen *ontbr. Ingev. naar* E.

als si van eertrike scheide onder ander feesten der heilighen jaerlix mit devocien || eeren soude. O salighe ende *vº* gloriose wijf die de pawes mit alsoe vele heiligher vaders ende wiser manne alsoe hoghe verhoef als die heilighe Kerke alhier yemant verheft. Ende aldus is hoer deel onder den heilighen, ende onder die kijnder des Oversten is si gheset. Mit rechte is se verheven tot alsoe groter hoecheit der overster glorien vander voersienicheit Godes, die versmade mit waerre herten ende mit volmaecten werken, die wile dat si hier inder eerden was, alle ydele hoveerdicheit deser werlt overmids der gracien der oetmoedicheit.

Dat si ghecanoniziert wert gheschiede to ***Perusia*** in dat convent vanden predicaren, int jaer ons Heren M CC ende XXXV inder kalenden van Junius maent. Ende daer wert ghesticht een altaer in hoer ere, dat die pawes Gregorius mit devocien eerde, ende gaf allen || den ghenen die totten altaer comen ende Gode daer anroepen *F.* 91. XXX daghe aflates. Ende die broedere van den convente begaen seer hoechlic den dach van sunte Elizabetten ende houden daer af devoetlike ghetide des nachtes ende des daghes alset hoer dach is.

[XII.] **Hoe men hoer ghebeente opgroef.**

DIE alre overste die daer verhoghet die oetmodighen hevet verhoghet sine dierne Elizabeth ende hoer licham, in crancheiden ghegraven, mit miraculen die daer dicwile gheschien. Want si alsoe nederlike begraven was, so woude he si eerliker begraven hebben ende woude tot sinen love die armen verwect hebben vander pulver ende ende van der eerden.

Lat. Perusii. A Parijs.

Na dier tijt dat die pawes Gregorius die neghende si alsoe eerlic ghecanoniziert hadde, soe ghaf die heilighe
vo Gheest in die herten der gueder menschen dat si op || wynnen souden sunte Elizabeths gebeente, die mit Christo regniert, vanden nederen grave ende souden dat doen in ene weerdigher stede die bequaem waer hoerre heilicheit. Daer wert een dach toe gheset datmen hoer ghebeente op winnen soude ende in een ander stede doen. Ende op desen dach vergaderden daer bisscopen, prelaten ende princen, ende edele lude, ende clerke, ende ontellike scharen van mannen ende van wiven. Doe die eerde op ghegraven was ende dat graf open was, ghenc daer uut niet stanc als uut anderen graven plecht te doen mer suete roec ende reynicheit die ghenoechte ende blijscap ghaf den ghenen die daer bi waren. Daer ghengen die gheestlike luden die devoot waren, die daer toe gheset *waren*, ende namen dat heilighe ghebeente mit groter
F. 92. ynnicheit ende reve- || rencien ende deden dat in ene lodene casse, ende die wert besloten mit zeghelen der bisscopen.

[XIII.] Vanden offer.

DAER waren menschen die seer begheerden te sien dat heilige gebeente, daer die heilighe Gheest doer ghewrocht hadde, van wien alsoe vele ghenaden comende was. Daer was oec bi die gloriose keiser Vrederic mit sinen princen ende ridderen, ende offerde ene guldene crone tot hoerre eren in een teiken der conincliker weerdicheit. Ende daer was oec Heynric die edele lantgreve van Doringen, mit sinen broeder Coenraet, mit sijnre

A worden.

moder vrouwe Sophien, ende mit ander vele edelre luden, manne ende wiven. Ende dese ghingen om hoer graf daer si in lach, die vele mirakel dede, ende si brachten hoer offerhande ende spraken hoer ghebet. Ende voert meer die eersamighe || man her *Siffridus*, eertsche bis- *v*° scop van Mense, mit sinen suffraganen ender ander eersomighe vaders, als de eertsche bisscop van Coelen ende die eertsche bisscop van Bremen, mit vele ander bisscopen, deden dese overvaert mit groter blijscap. Ene grote scaer volkes was daer wonderlike vergadert van menigherhande gebuerten ende tongen, ende daer was alsoe groet offer dattet quaet te vermoeden is.

Hier is lustelic an te sien in desen werken die wonderlike ordinancie Godes die te mynnen is. Siet, die de glorie der werlt versmade ende scuwede gheselscap der groter lude in desen leven, dese wort nu gheeert nae hoerre doot mitten dienste der eertsche bisscopen ende keysers. Ende die in deser tijt vercoes die laetste stede, ende die hier *sat* inder eerden, ende die daer ghegraven *was* in || den stove, wert nu hoghe verheven *F.* 93. vander *coningen* hande ende princen, ende wert over ghevoert tot eenre eerliker stede mitter alre meester eeren. Want si gaet boven alle hoecheit der tijtliker glorien ende is ghelijc gheworden in die glorie der heiligen, want hoer aensicht aenbeden alle die riken des volkes, ende die coningen offeren gaven, ende die princen toeleiden gaven, ende die groten aenbeden sie, ende hoer sullen dienen alle lude; ende billike, want se vercofte allent dat si hadde ende ghaft den armen ende se wert

A liffridus.
A sat *ontbr.*
A was *ontbr.*
A coninger.

selven arm, ende al hoer guet rekende si voer niet ende si cofte daer mede die duurbaer perle die niet te vergheldin en is.

[XIV.] *Van enen gloriosen selsenen mirakel, alse dat uut horen ghebeente olye drupet.*

Boven alle dese schone miraculen daer si God mede verheven heeft inder kerken des volkes ende bi horen naesten, soe woude hoer noch die Godlike rijcheit *vo* groet maken onder sinen || uutvercoren mit enen selden ende gloriosen mirakel. Des anderen daghes doe dat graf wert opghedaen daer dat heilighe ghebeente was in bezeghelt, doe vonden si den zarck al nat vander benedixien des hemelschen douwes ende van den heilighen oly die uut horen ghebeente quam. Ende des en was niet luttel dat daer uut droep mer overvloedich. Want op dien dach ghenc uut horen grave wonderlic roke, recht oft een alabaster daer duerbaer salve in gheweest hadde, ghebroken ware. Want dese ghebeente die daer waren ghescheiden mit vele gheesteliker oefeninge ende ghebroken mitter doot, dese waren *die organen* des heilighen Gheestes ende die sijn nu gheworden een wel rukende alabaster. Ende dit is daer nae openbaer gheworden *F.* 94. dat sijt || sien mochten mit horen oghen uten heilighen ghebeente comen *als* dropelen van douwe of van oly, ende als die neder ghevallen *sijn* of af ghewisschet, soe

---

Opschrift. Lat. De sacro oleo quod de ossibus sanctae Elizabeth emanavit. A *ontbr. Ingev. naar* D.

Lat. organa. A een reescap.

A als *ontbr.*

A sin.

wassen allentken daer weder ander dropelen alre subtijlste recht als zweet vanden licham.

O waerlike weerdich ende redelic ende bequaem mirakel! Want dese scoene ende bloyende olive Elizabeth, die daer vol van doechden was, ende welrukende was, ende vruchtbaer van vreden, ende oec luchtende ende ghesontmakende, dese brocht inden huse Godes voert, dat is in die heilighe Kerke, die suetste ende die salichste vrucht. Want si ghesalvet was mitten heilighen Gheeste, soe wracht se hoer werken in sachtmoedicheit ende behoede *sorchvuldelike* enicheit in den bande des vreden. Den menschen die cranc waren in || doechden gaf se medicine overmids exempel des heilighen levens, ende dien sieken licham ghaf si ghenaden der *sontheit*, ende vele dusent armer menschen voede si mit horen broede, en de alle die heilighe Kerke hevet se verlicht mit teykenen ende miraculen. Mit recht wert dese *olive* gelovet die daer alsoe wel ruket, die desen sueten oly voert brenget waer of comen radien der godliker puerheit van hore[n] heilighe[n] leven, die daer sachtmakende is alsoe suetlic, ende overvloyet ende zadet, ende wel ruket. *v°*

Vele ander ontellike miraculen sijn bi haer gheschiet, ende gheprovet, daer wi nu niet af en seggen, mer sommighe gheroert hebben mit corten woerden int ghemeen.

Ende des ghelikes als die uutvercoerne dierne Godes blicke- || de in horen leven mit wonderliken teikenen der doechden, des ghelikes *blicket* se nu tot menigher stede *F. 95.*

Lat. unitatem spiritus in vinculo pacis sollicita custodivit. A sachtmoedelike.

Lat. gratiam curationum. A süntheit.

Lat. Merito... olei olivae odoriferae decoratur miraculo, cujus sanctitatis... puritas excellenter irradiat, lenit suaviter, abundanter satiat, fragrat redolens opulenter. A olive dat is dese oly boem.

Lat. coruscat. A blickede.

vander werlt mit schoenen miraculen. Want den blinden ende den stommen *ende* den doven ende den cropelen ende den water suchtighen menschen wert gheholpen overmids hoerre verdienten, ende oec den gichtighen ende den besetenen menschen, ende den malaetschen, ende den schipbrokighen, ende den ghevangenen, ende alle suucten, ende alle noden, ende alle vresen. Ende oec worden daer verwect overmids hoerre verdienten XVI dode menschen bider hulpe Godes, dien ere ende glorie si van ewicheit tot ewicheit. Amen.

Hier eyndicht dat boeck van sunte Elizabeths leven int jaer ons Heren M CCCC ende LVIJ des anderden daghes voer sunte Willebrort van Peter

---

A ende *ontbr.*

AANTEEKENINGEN

Inleiding.

1. Over DIRK VAN APOLDA's latijnsch werk en de bronnen ervan, staan vele bijzonderheden in de verhandeling van H. MIELKE, *Zur Biographie der heiligen Elizabeth, Landgräfin von Thüringen;* Rostock, 1888. Een historisch beeld heeft dezelfde geleerde pogen te teekenen in het werkje : *die heilige Elisabeth, Landgräfin von Thüringen*, Hamburg, 1891 (*Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge, herausgeg. von Rud. Virchow und Wilh. Wattenbach.;* Heft, 125). Een uitvoerig levensverhaal, van een katholiek standpunt zich beijverend te schiften tusschen geschiedenis en legende, bezitten we sedert kort in het boek van E. HORN, *Sainte Elisabeth de Hongrie;* Paris, Perrin, 1902.

2. Er bestaat nog een tiende middelnederl. hs. van S. Elizabeth's leven, naar blijkt uit de mededeeling van J. DANIELS, S. J., bl. 111 en volg. van het *Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., D. XIX* (1901). Te oordeelen naar de aangehaalde zinsneden uit den Proloog, « Ic Dierck, priester ende brueder van der prediker orden, der aldermynste, onwerdich, ende geboren wt Doringen, in dat XLII jaer began ic te scryven dit tegenwoerdich boec, dat mijn ogen dic verduysterden. Ende des ic my oec kenne onwerdich te scryven, ende hope, dat

yemant na my comen sal, die dit suverlijc oversetten ende corrigen sal », is de tekst erg bekort.

3. Hs. I, der Kon. Bibl. te Brussel, voert het rangnummer 4302-4305.

4. Ter toelichting van de onderlinge verhouding der hss., en van het karakter hunner taal, weze het begin van den Prologus bij elk van hen hier ongewijzigd medegedeeld :

Incipit prologus in librum de vita beatae Elizatbeth.

Cum de vita et moribus et morte miraculisque beatae Elizabeth perscrutari coepissem, oblata sunt mihi quaedam scripta de praedictis, videlicet Libellus de dictis quatuor Ancillarum ejus confectus, Littera quoque Magistri Cunradi de Martburg, quam de vita et morte et miraculis ejus domino Gregorio Papae nono scripsit. In quibus pura quidem et simplex fideique consona veritas continetur; Verumtamen fateor, in his meo non est affectui satisfactum. Non enim in eis personae, et personarum genus, nomina, dignitates, et officia exprimuntur; sed nec provinciarum, locorum, temporumque varietates, et vocabula ad historiam pertinentium sunt descripta. Quae illi, licet nobis necessaria forent nunc, tunc sibi quasi notissima omiserunt.

Quomodo ergo legenti satisfacient incompleta? sed nec materiae ad eandem rem pertinentis conjunctio ibi est, sparsim cunctis positis, prout occurerunt memoriae referentis. Sub juramento enim narrantium conscripta sunt; sicut dicta testium recipi consueverunt.

A

Dit is die prologus inden boec van sunte eli͡zabeth. *f.* 1

OOe ic beghan te ondersoeken vanden leuen . ende van den zeeden . van der doot . ende van den mirakelen sunte elyzabeths . worden mi voer ghebracht somighe scriften . als een boecsken ghemaket van haerre vier deernen woerden. Ende oec een cedel die meister coenraet van marenborch ouer screef den pawes . den neghenden gregorius van horen leven . ende van hoerre doot . ende van horen mirakelen. In welker cedel fine ende simpel waerheit ende die te ghelouen is ghescreuen staet. Nochtan belye ic dat hier mede mijnre begheerte niet ghenoech en is . want daer ynne en werden niet vertellet die personen ende hoer gheboerten . noch hoer namen . noch *v°*] hoer weerdicheit . noch hoer officien in diensten . noch hoer menigherhandicheit . ende die namen der prouincien ende der steden . ende der tiden alset toe behoert hoerre historien en werden daer niet bescreuen . die si achter lieten als alre bekenste waren onser ghenoechlicheit te weten . hoe sullen dan ghenoech doen den leser onvolcomen dinge. Ende daer en sijn oec niet te samen ghescreuen alle punten die tot enen dinge horen . mer ghestroiet gheset alsoe alse si quamen in hoerre ghedaechte . want bi horen eet sijn die dinge bescreuen . alsoe als men tughe pleghet te ontfaen.

B

Dat prologus oft voersprake van des conincs dochter van hongarien Sunte ely͡zabethten leuen ende werken *f.* 171

Doen ic began te ondersoeken vanden leuen ende vanden zeden . vander doot ende myraculen *Sunte* elyzabethten . worden my voerbracht sommighe scriften . als een boexken ghemaect van haerer .iiij. deernen woer-

den Ende oec een zedel die meester coenraet van marenborch ouerscreef den .IX.[sten] paus gregorius van haeren leuen ende doot ende van haeren myraculen. Jn welker zedelen fine ende simpel waerheit ende die te gheloeuen es ghescreuen staet Nochtans belie ic dat hier mijnre begheerten niet ghenoch en es. Want daer inne en werden niet vertelt die persoenen ende haer gheboerten noch haer namen . noch haer weerdicheit noch haer officien ende diensten noch haer menigherandicheit. Ende die namen der prouincien ende der steden ende tijden alsoet toebehoert haerer historien en worden daer niet bescreuen die sij hachter lieten ende alre bekenste waren onser ghenoechlijcheit te wetenne. Hoe selen dan ghenoch doen den leser onuolcomen dinghen Ende daer en sijn oec niet te samen ghescreuen alle poenten die tot eenen dinghen hoeren . maer ghestroit gheset alsoe als men ghetuyghe pleghet te ontfaene

C

f. 224, kol. 1 *Van der eerwerdigher hilliger ionfrou sunte elyzabeth oir legende :*

DOe ick began te ondersueken vanden leuen ende vanden seden vander doit ende vanden myrakulen elizabethten / worden my voir gebracht somige schriften als een boexken gemaeckt / ende ock een sedele die meyster coenraet schreef van merberch den paus Gregorius den negeden van oiren leuen van oiren myraculen ende van oire doit Jn welker sedelen fyne ende simpele waerheit ende die to geloeuen is geschreuen steet Nochtant belije ick dat hier mede mynre begerten niet genoech en is want daer in en werden niet vertelt die personen noch oir gebuerten noch oir naemen noch oir werdicheit oir officien noch oir diensten noch oir menigehandicheit ende die naemen der prouincien ende der steeden ende der tijden alst toe behoert tot

oire historie*n* en werde*n* daer niet beschreue*n* die sie achter liete*n* als die alre kenlixt waren onser genuechlicheit to weten Wo sulle*n* dan genoech doen de*n* leeser onuolcome*n* dinge / en*de* daer en sin ock niet to saeme*n* gescreuén alle punte*n* die tot ene*n* dinge hoere*n* mer gestroeyt gesat also als sie quame*n* in oire*n* gedachte*n* wa*n*t by oire*n* eet sin dese dinge beschreuen also als me*n* tuge plecht to ontfaen

D

*Hier beghint sante Elysabets leue*n *der hiligher weduwen* — *f.* 2 *v*° onderaan

Doe ic began te ond*er*sueke*n* vande*n* leuen en*de* vanden zeden en*de* van der doot en*de* va*n* den mirakele*n* sante elizabets . worden my voer ghebracht so*m*mighe scriften als een boecsken ghemaect van hoerre vier magheden woerde*n* En*de* oec een cedel die meyst*er* coenraet va*n* marburch ouerscreef den pawes den negenden gregorius van horen leue*n* en*de* van hoerre doot en*de* van horen mirakelen. In welcker cedel pure en*de* simpel waerheyt en*de* die te ghelouen is ghescreue*n* staet. Nochtan belie ic dat hier mede minre begheerte*n* nyet ghenoech en is . want daer ynne en warden nyet vertellet die persoen en*de* hoer gheboerte noch hoer namen noch hoer weerdicheyt noch hoer officien en*de* diensten noch menigherhandicheit . ende die namen der prouincien ende der steden en*de* der tiden als toe behoert hoerre hystorien en warden daer nyet bescre- *v*°] uen die sy achter liete*n* als si alder bekenst waren ende ons ghenoechlike te wetene. Hoe sellen dan ghenoech doen den leser onvolcome*n* dinghe. En*de* daer en siin oec nyet te samen ghescreuen alle die punte*n* die tot enen dinghe horen mer ghestroyt ghesat also als si quamen in hoerre memorie . want bi horen eet siin die dinghen bescreue*n* also als men tughe pleghet tontfane. — *f.* 1

E

f. 1 *Hier beghint die legende van sinte elizabeth van dueringhe*

Doen ic beghan te ondersoeken van den leuen en*de* van der doot en*de* vande*n* miraculen sinte elizabeths . woerden my voer ghebracht so*m*mighe scriftuere*n* als een boexken gemaect van hoerre viere deernen woerden En*de* oec een cedel die meester coenraet van maerenborch ouerscreef den paeus den . IXde*n* . gregorio van horen leuen en*de* van hoere doot en*de* van hoeren miraculen In welke*n* cedele puer simpel waerhede en*de* die te gheloeuen is ghescreue*n* staet nochtans belye ic d*at* mijnre begheerten hier mede niet ghenoech en is Want daer in en woerden niet vertellet die p*er*soenen of haer gheboerten noch haer namen noch haer *v*o] weerdicheit . noch haer officie*n* *ende* dienste*n* noch menigherhandicheit en*de* die name*n* der prouincie*n* en*de* der stede*n* en*de* der tijde*n* als toe behoert hore ystorie*n* en worden daer niet bescreue*n* die sy achter liete*n* als alder bekenste Al ware*n* sy ons ghenoechlijc te wete*n* . hoe sulle*n* wi da*n* ghenoech doen den leser onvolcome*n* dinghe*n* . en*de* daer en sijn niet te same*n* ghescreue*n* alle die punte*n* die tot enen dinghe. Mer ghestroeyt en*de* gheset alsoe als quame*n* in hoer memorie Wa*n*t bi hore*n* eet sij*n* die dinghe*n* ghescreue*n* alsoe alsme*n* ghetughe pleghet tontfae*n*

F

f. 1 *Hier beghint een boeck van sinte elysabeths leuen ende steruen*

DOe ic began te ondersoeke*n* va*n*de*n* leue*n* en*de* sede*n* en*de* vand*er* doot en*de* va*n*den miracule*n* sinte elyzabeths worde*n* mi voer ghebrocht so*m*mighe scrifte*n* als een boecskij*n* va*n* vier vrouwen woerde*n* En*de* oec een cedule

die meyster coenraet va*n* marenburch ou*er*screef de*n* paus *gre*gorio den neghende*n* va*n* hore*n* leue*n* en*de* va*n* hoere doot . en*de* va*n* hore*n* mirakele*n* Jn welker cedule puere sympele waerheide*n* en*de* die *v°*] te ghelou*en* is bescreue*n* staet Nochta*n* belie ic dat hier mede mij*n* begheerte*n* niet genoech en is Wa*n*t daer en w*er*t niet v*er*tellet die p*er*sone*n* hoere gheboerte*n* . noch hoer name*n* . noch w*er*dich*eit* noch hore*n* officie*n* en*de* die*n*ste*n* En*de* die name*n* der p*rouin*-cie*n* en*de* stede*n* en*de* der tide*n* alst wel behoert . hore historie*n* en w*er*de*n* daer niet bescreue*n* dat si achter liete*n* . welker onse beke*n*nisse ware*n* alre ghenoechlicste te weten Hoe sulle*n* wi da*n* ghenoech doe*n* den leser onuolcomelike di*n*ghe*n* Daer en sij*n* niet te same*n* ghescreue*n* die pun-te*n* . die hore*n* *f.* 27] tot enen dinghe*n* Mer gestroyt en*de* gheset als si quame*n* *in* hore memorie. Wa*n*t bi hore*n* eet sijn die dinghe*n* ghesciet alsoe alsmen tughe*n* plage*n* te ontfa*n*ge*n*

G

*Van sinte eli*ʒ*abeths legende van dueringhen* *f.* 319

DOe ic bega*n* te ondersoeken vanden leuen ende van-den seden ende vander doot en*de* vanden miraculen sinte elisabeths Worden mi voer ghebrocht sommyghe scriften als een boeckelkijn ghemaect van vier deernen woerden En*de* oec een sedel die*n* meester coenraet va*n* marenborch ouer screef den paeus den neghenden gre-gorio van haer leuen en*de* van haer doot ende van haer miraculen Jn welken cele puere simpel waerheit en*de* die te ghelouen is ghescreuen staet Nochtan belie ic dat hier mede myn begeer- *v°*] te niet ghenoech en is Want daer in en worden niet v*er*tellet die persone*n* en*de* hoer ghe-boerte noch hoer waerdich*eit* Noch hoer officien noch dienste noch menigherhandich*eit* die namen der prouincien ende der steden en*de* der tiden alst behoert Hoer hystorie en

worden daer niet bescreuen die si achter lieten als alre bekenste al waren die ons ghenoechlic te weten Hoe sellen dan ghenoech doen den leser onuolcomene dinghen Ende daer en syn oec niet te samen ghescreuen alle die punten die tot enen dinghe behoren mer *f.* 320] v*er*stroeyt gheset also als si quamen in hoerre memorie Want bi horen eet syn die dinghen ghescreuen also alsmen tughe pleghet tontfaen

H

f. 228 *Hier beghint die legende van sc̄e elysabeth ten ijersten haer gheborte En*de *haer heilige leuen* . *En*de *oec haer sterue*n

DOe ic began te ondersueken van leuen en*de* van seden En*de* va*n*der doot en*de* vande*n* mijraculen sc̄e. Elijsabeths worde*n* my voer ghebrocht sommige scrifte*n* als ee*n* boeckken gemaect van haer vier deerne*n* en*de* oec een cedel die meester coenraet va*n* marenborch ouer scrijft den paus den nege*n*de*n* gregorio va*n* haeren leue*n* en*de* va*n* ha*er*en deerne*n* en*de* van haer miraculen In welcker cedele puer sijmpel waerheit en*de* die te ghelouen is gescreuen staet Nochta*n* belie ic dat hier mede mijnre begheerte*n* niet ghenoch en is want daer in en worde*n* niet vertelt die persoene*n* ende haer geboerte*n* noch haer name*n* noch ha*er* werdich*eit* noch haer officie*n* noch dienste*n* noch menigerhandicheit en*de* die name*n* der prouincie*n* ende der stede*n* en*de* d*er* tijde*n* alst toe behoert haerre hijstorie*n* waere*n* daer niet bescreue*n* die sy achter liete*n* als alre bekenst al waere*n* ons die ghe- *v°*] nuechlic te weten hoe sulle*n* dan ghenoch doe*n* den lesser die o*n*uolcome*n* dinghe*n* en*de* daer en sijn oec niet te same*n* ghescreuen alle die puntte*n* die tot eene*n* diene*n* mer ghescheide*n* gheset als sy quame*n* in haerre memorien want bi haere*n* eet sijn die dinge*n* ghescreue*n* Also als me*n* pleget tontfaen

I

DOe ic began te ondersoeken va*n* leue*n* en*de* van seden ende vander doet en*de* vande*n* myraculen sinte elysabetthen . worden my voer gebracht so*m*me scriften . als een boexken gemaect van hoeren vier deernen En*de* oec een cedule die meyster coe*n*raert va*n* marienborch ouer screif den negenden paus gregorio va*n* hoeren leuen en*de* van hoerre doet en*de* van hoeren myraculen In welker cedulen puer sympel waerh*eit* en*de* die te gelouen is gescreue*n* staet Nochtan belye ic dat hier mede mijnre begeerten niet genoech en is . want daer in en werden niet vertelt die personen ende hoer gheboerte . noch hoer namen noch hoer weerdicheit noch hoer officien of diensten noch menigerhandicheit . en*de* die namen der *v*°] provincien en*de* der steden en*de* der tijden alst toe bescreue*n* die sy achter lieten als alre beke*n*st was . al waren ons die ghenuechlijc te weten Hoe sullen dan genoech doen den leser onvolcome*n* dinghen Ende daer en sijn oec niet te samen gheschreuen alle die punten die tot enen dinghe meer gheschieden en*de* gheset als sy quamen in hoerre memorien Want by hoeren eyde sijn die dinghen ghescreuen alsoe men pleecht tontfaen.

f. 1

5. Hoogst waarschijnlijk zou ik uitgegaan zijn van D, liever dan van A, had ik gelegenheid gehad er een afschrift van te nemen.

6. Menigmaal vertoont A afwijkingen van spelling die opvallend samentreffen met de gewone orthographie van C; wellicht zal de spelling van *a* met die van C nogal gemeens hebben gehad.

7. Bij de hss. ABC, — dus eigenlijk bij *a*, — is opmerkelijk het streven om vreemde woorden te vervangen door inheemsche uitdrukkingen, of althans door zulke

met een minder vreemd uitzicht. Aldus hebben, in den Proloog, ter vertaling van Lat. *pura* (bl. 9) en *memoriae* (bl. 9) ABC *fine*, AC *ghedaechte*, tegenover de lezingen *pure* en *memorie(n)* van DEFGHI. Vgl. voorts hoe in ABC, tegenover DEFGHI, *procurabat* (Kap. II, bl. 14), *devotione* (Kap. IV, bl. 18), *devota* (Kap. V, bl. 19), *persecutiones* (Kap. VI, bl. 21) weergegeven zijn. Hoewel hier hulde brengend aan het purisme van *a*, hebben wij ook in dergelijke gevallen de vermoedelijke lezing van *y* en *x* in den tekst hersteld; al zullen, vooral in de vier laatste Boeken waaraan minder tijd kon besteed worden, dergelijke verbeteringen van *a* in den tekst aleens blijven staan zijn.

8. De latijnsche bron van de vertaling was stellig wel eens in bijzonderheden verschillend van den tekst bij Canisius. Het dietsche leven bevat soms iets meer dan het latijn bij Canisius : zie vooral, hierna, de aanteekeningen bij Kap. IV en VIII van Boek VI, bij Kap. I en III van Boek VII, en bij Kap. V en XI van Boek VIII. Waar de latijnsche tekst bij Canisius daarentegen uitvoeriger is, en dat gebeurt dikwijls, bestaat de mogelijkheid dat de vertaler oversloeg of besnoeide.

9. Slechts bij de in den Proloog en in het eerste Boek aangebrachte veranderingen worden onderaan de varianten van al de hss. medegedeeld. Dit ook te doen bij de volgende Boeken zou te veel plaats gevergd hebben. Van de hss. der groep *z* werd G enkel bij den Proloog en bij 't eerste Boek geraadpleegd; daarenboven werd bij de vier laatste Boeken ook van F en I geen gebruik meer gemaakt, toen wij, na een lange onderbreking uit hoofde van ziekte, het werk eindelijk konden voortzetten. Een paar kapittelopschriften in Boek VIII zijn ingevuld naar B.

Prologus.

1. (Bl. 8) Lees : Doe ic beghan ... *ende* van der doot. Lat. et morte. ABC ende *ontbr.* DEFGHI ende.

2. al waren ons die ghenoechlic te weten. Ter vertaling van *necessaria* zou men eerder *noedelic* verwachten. De latijnsche bron van *x* had misschien iets anders.

3. (Bl. 9) ic ghinc tot steden ende dorpen ende poerten, ivi ad civitates, castraque, et oppida.

4. Ende somighe dinc settede ic ... ende die tiden. Een aanzienlijk gedeelte van het lat. is hier onvertaald gebleven, en voor het overige is de volgorde in 't lat. een andere : « (I) Anno autem incarnationis Dominicae millesimo ducentesimo octogesimo nono, a transitu B. Elizabeth quinquagesimo nono, ad laudem eorundem scribere incipiens, paucissima de his, quae scripta habui deposui; sed incomposita et sparsa composui; inordinata ordinavi; indistincta distinxi; et ornavi, prout potui, impolita. Multa interserui, et apposui; et sicut congruere credidi, materiae adaptavi, (II) personarum dignitates, nomina et officia, locorum vocabula, et tempora exprimendo. (III) Quaedam sicut in scriptis reperi, de verbo ad verbum posui; et nonnulla etiam variavi, et universa et diversa in unum colligens hoc opusculum compilavi. » I bleef onvertaald; en de vertaling van III gaat die van II vooraf.

5. (Bl. 10) die vervolghinge der h , historiae necessitas et prosecutio.

6. Lees : baden somighe eersame *ende devote* personen ... Lat. et devotis. ABDF ende devote *ontbr.* E eersame devote menschen, G eersamighe devote personen, H eersaem ende devote persoenen, I eersaeme ende devote personen.

7. om dat dit werc alte lanc soude vallen. Lat. De quibus sane tam prolixum opus, quam praenotatum est, confici poterat, et conscribi.

8. sel dit suverliken oversetten ende corrigieren, eruditiori stylo et elegantiori eloquentia corrigens emendabit.

9. Hoe verdorven de tekst in HI overgeleverd is, blijkt o. a. uit het ontbreken van ***woerden*** (bl. 8 in « vier deernen woorden »), — uit H « die tot enen dienen », I « die tot enen dinghe » (bl. 9 voor « die tot enen dinge horen »), — uit de lezingen H ghescheiden, I gheschieden (voor « ghestroiet »), — uit het ontbr. van « tughe », — uit het ontbr. van « van een anderen » (een sermoen van een anderen), — uit de dwaze lezing « roec », i. pl. van « voet » (die voet mijnre begheerten, pes affectus mei), — uit het ontbr. van « der moniken » (die cloesteren der moniken ende der nonnen), — uit de lezing (bl. 10) H vervullet inder oerden xliij jaer, I vervult inder ordinen .xiij. jaer (instede van « xlij jaer »). — Van de foutieve lezingen in HI wordt in 't vervolg dezer aanteekeningen geen opzettelijk gewag meer gemaakt.

10. Op den Proloog volgen bij CANISIUS, bl. 117, de opschriften van de acht boeken.

EERSTE BOEK.

Primus libellus continet statum virginitatis beatae Elizabeth ante matrimonium. (CANISIUS, p. 117.)

Kap. I.

1. (Bl. 11). hertoghe van Zweven. C Zweden!

2. mit twiste, contentiose.

3. beschelden, promovens ac provocans. C straefen!

4. boven gaende van sinne, ingenio excellentes.

5. (Bl. 12). ABC waerdighen, D weerdieren, E waerderen, F verweerdighen, G warderen, H werdeeren, I vorderen, Lat. ad disjudicandas cantiones.

6. tradetur in uxorem, ABDE te manne, F te man, C ten wijve, G tot enen wive, H tot eenen wive, I tot eenen wijve.

7. (Bl. 13). sugens ubera, AFH soec, I soeck, BE soech, C soich, D sokede, G soecte.

8. desponsata est, ABDE te manne, F te man, H tot eenen manne, I tot enen manne, C to wijve, G te enen wive.

Kap. II.

1. (Bl. 14). A ende dade, BCEFGHI ende dede; in 't Lat. enkel : procurabat necessaria.

2. praesentavit, A presentierden se, BH presenteerdese, C presentierden sie, E presenteerdese, F presentierdese, G presenteerdse, I presenteerdense. Er was geen reden om de lezing van A niet te behouden. (STOETT, *Etym.*, § 227.)

3. et ego *eum* maximis divitiis ... cumulabo. De vertaling : *mijnre dochter*, wekt het vermoeden dat de lat. bron zal gehad hebben : et ego *eam* ...

4. infantula, die noch niet spreken en conde.

Kap. III.

1. Juxta decretum inscrutabilis sapientiae, AC satinge, BEG settinghe, HI settinge, F insettinghe; AI ononderrvindeliker, B ondervindelijcker, C ondervindelicker, E onvijndeliker, G onvindeliker, F onder vijndeliker, H onverwinliker.

3. (Bl. 16). nondum doli capax, vel ratione utens, noch verstandenisse en hadde, noch reden en ghebrukede.

4. jam futurae in se perfectionis imaginem praeferens, bewijsde se al rede dat beelde enz.

5. A hoef, BEFGHI hief, C heften.

Kap. IV.

1. (Bl. 17). Quotidianum Deo orationes votivas offerebat sacrificium. Quibus quandoque non completis, ... ipsas jacens vigilanter implebat.

Al de hss. bevestigen de lezing ***hoer gebet***, al heeft Canisius orationes. Waarschijnlijk stond in *ʒ* : devotelic hoer gebet (E innichlijc h. g., F horen ghebede, GHI devotelic h. g.)

2. (Bl. 18). « als sunte Johan ewangelist » ontbr. in het lat. en is wellicht een toevoegsel van den vertaler.

3. studuit frangere voluntatem, ABEFH pijnde, CG pynde, I pijnde sich.

4. A In kijnder spele ... dat spul, B In kinder speele ... dat spel, C In kynder splel (sic) ... dat spel, E In kijnder spele ... dat spel, F inden kijnder spele ... dat spul, G in kinder spul ... dat spul, H in kijnder spul ... dat spul, I inden kijnderspele ... dat speel.

Kap. V.

1. (Bl. 19). et auro et gemmis coronatae ex more, gheciert mit goude ende mit silver!

2. Et dum super hoc socrus admirans loqueretur, A Hier op verwonderde haer oer zwagher, B Hier van verwonderderde (sic) huer zwegher, C Hier um veronwerdichden

oir swager, E hier van verwonderde hoer haer zwegher, F Hier van verwonderde hoer haer swegher, G Hier af verwonderde hoer haer swegher, H Hier af verwonderde haer haer swegher, I Hier af verwonderde sich hoer swegher.

3. ejus animam delicatam, hoer verweende siele.

4. (Bl. 20). nec ambulavit in magnis; sed cum pauperibus sermocinatio ejus, et cum ancillis semper et pedissequis conversatio ejus fuit. Ende se en wanderde niet ... was meest hoer wanderinge.

Kap. VI.

1. (Bl. 21). cum jam adolescentiae confinia coepisset attingere, als se beghan tot horen jaren te comen.

2. vicinioris Principis, eens princen ... die bi hem woende.

3. (Bl. 22). Elizabeth exul a domo patria, El. die ellendich was van hoers vaders huus.

4. In his aliisque abundantium opprobriis, In desen laster ende in anderen lasteren der gheene die overvloyen.

Kap. VII.

1. (Bl. 23). de nuptiis Elizabeth dubitare coeperunt, die te twivelen beghonden enz.

2. quidquid tibi conveniens fuerit, wat bequaem is.

Kap. VIII.

1. (Bl. 25). A tot witliken huwelic, B tot wettelijc huwelijc, C to witlicken hylick, E tot wittighen houwelijc,

F wittachteghe huwelic, G tot waerachtighen hulic, H tot wittachgen huwelic, I tot wittigen huwelic.

2. Contra ejus placitum non poterat humanae malitiae stultitia quidquam loqui, nec valuit hominis superare (lees : separare) astutia, quos Dei providentia conjunxit, ende teghen sinen wille ... niet doen, noch ... niet ghescheiden.

3. Intuere nunc felicem juvenem sponsumque pudicum, qui in contrahendo matrimonio, in consilio impiorum non stetit, et post aurum non abiit, nec in thesauris pecuniae speravit. Sich nu aen ...

TWEEDE BOEK.

Secundus [libellus continet] sanctimoniam matrimonii, et quaedam praeclara gesta. (Canisius, p. 117.)

Kap. I.

(Bl. 26). imo favit, fervoremque ejus nimium suavi prudentia temperavit. A volbaerde ende temperierde, B consenteerde nochtan tempereerde, C volborde wattan temprierden, E consenteerde al temperierde, F consentierde al temperierde, HI consenteerde al tempereerde.

Kap. II.

(Bl. 30). praemunivit, A waerde, B waerneerde, C waernde, E waerscouwede, F waerscuwede, H waerscoude, I versculde.

Kap. III.

(Bl. 31). considerans nudum et spinis coronatum, ende merkende wert dat he, bloet, mit eenre doerrenre crone was ghecroent.

Kap. IV.

(Bl. 32). exemplaria quibus salvis bonis moribus uti possent, exempel woe se doen mochten, behouden goede zeden.

Kap. VIII.

(Bl. 37). subridens, A ghenicte, B ghrenickte, C nygeden, F lachede, H loech. De heele zinsnede ontbr. in E.

Kap. IX.

(Bl. 39). subridens, A genicte, B grenicte, C lachten, E grinede, F grynede, H loch.

Kap. X.

1. (Bl. 40). F die canon dat is die salnisse, H dat canon dat is die stille der missen.

2. (Bl. 41). A dat se oer selven niet sien en mochte, B dat sij vander claerheit haer selven ..., E dat sy van dier claerheyt hoer selven ... (Ik heb verzuimd de lezingen der andere hss. op te schrijven). Verandering van *se* in *he* wordt door het lat. geeischt.

Kap. XI.

1. (Bl. 41). die op den dach opstont, ea die.

2. (Bl. 42). de ceraque lumina parva, A vele cleynre keersken, E veel spilichten, F een cleyne spil lichte.

DERDE BOEK.

Tertius [libellus continet] de virtutibus et magnificentia illustris Principis Ludewici Landgravii, mariti ejus. (CANIS., p. 117.)

Kap. VII.

1. (Bl. 49). vascula fictilia, anulos vitreos, cleine eerden vaetkene, ende glasen vingere, I ende gelasen ghyoelkens.

2. (Bl. 50). liet se hoer melken, ad mulgendum se praebuit. Hieraan hebben B en I aanstoot genomen : B liet sij al haer coeyen melcken, I liet sy hoer koey melken.

Kap. VIII.

(Bl. 51). een groet wijt linen hoeftcleet, velum lineum albissimum et magnum.

Kap. X.

(Bl. 52). Het slot van 't vorige Kap. luidt bij CANISIUS : Quam bonus vero et siucerus beati viri cum electa muliere consensus extiterit, hujus scripturae testimonia lucide manifestant. De vertaling daarvan werd door A als opschrift voor Kap. X gebezigd, hoewel in het hoofdstuk zelf, bij CANISIUS zeer passend « De venerabili magistro Conrado de Marburg » betiteld, over heel iets anders wordt gesproken.

VIERDE BOEK.

Quartus [libellus continet] de peregrinatione et morte ejusdem et de his, quae beatae Elizabeth post obitum ejus pertulit.

Kap. II.

(Bl. 56). Ascendens itaque super equum suum Princeps pacis cum multis Baronibus, Nobilibus, Militibus, armigeris, aliisque Christi fidelibus plurimis, valedicentes terrae et populo remanenti ... profecti sunt ... collaudantes, Aldus clam he op sijn peert ...

Kap. IV.

1. (Bl. 58). febribus, A reeden, B rede, E cortsen, F coude oft coertse, H sage of reden, I saghe rede.

2. (Bl. 59). AEF coertsen, H saghe, I saghe rede.

Kap. VI.

(Bl. 61). celeri gressu longitudinem palatii cum impetu pertransit, ghinc haestelic doer een lanc palaes.

Kap. VII.

(Bl. 62). Erat in hoc oppido quidam ejus aemulus, habitationem habens in qua multae structurae et habitacula plurima erant. In der stat was een man die hoer seer benide ...

VIJFDE BOEK.

Quintus [liber continet] de reductione ejus [Ludewici] in Thuringiam : et quid post sepulturam relicta ejus egerit. (Canis., p. 117.)

Kap. II.

(Bl. 68). peracta peregrinatione, effossum corpus decoctione diligenti excoriatum est. Deze bijzonderheid blijft onvermeld in de vertaling (Ende doe se hoer pilgrammaedse hadden ghedaen ...).

Kap. IV.

1. (Bl. 70). Ipsum tibi a semetipso, et a me in subsidium Terrae tuae sanctae oblatum non invideo. Ic en benide niet dattu hem hebste die uut hem selven ende uut mi voer ...

2. repressisque lachrymarum fluminibus conticuit. Egressaque Ecclesiam ... Instede van « liet si dat screen » zou men verwachten « liet si dat screyen ».

Kap. VII.

1. (Bl. 72). Post peractam ... sepulturam, et cunctis in sua remeantibus, viri illi honorabiles, et praecipui milites, qui cum ... Principe ... egressi fuerant, ejusque ossa ... tumulaverunt, relictam ipsius dominam Elizabeth, quam in sua fide susceperant, curantes, Henricum ... adierunt. Na dat die beghancnisse ghedaen was ...

2. (Bl. 73). Hoc est Domine, omnino tuae necessarium aequitati, si iram Dei evadere, et ea quae laesa sunt, cupieris reparare. Here, dat is ymmer noet uwer gerechticheit ...

ZESDE BOEK.

Sextus [libellus continet] de transitu beatae Elizabeth in Martburg, et mutatione secularis habitus.

Kap. II.

(Bl. 77). quandam desolatam curiam ingressa, A aver huus, B taverniers huys, C averhuys, EH aver huys, I arm huys.

Kap. IV.

(Bl. 80). Ende hi dede hoer weder drie personen ... tot verduldicheit ghewect worde. Bij CANISIUS niets waar dit aan beantwoordt.

Kap. V.

(Bl. 81). vestis vilis et aspera fuit, onduerbaer ende scarp.

Kap VII.

(Bl. 83). Tu domina in nobis tuum meritum cumulas, nostrumque periculum perpendere dissimulas, quae intumescere possumus quod ... in tuo latere residemus. Vrouwe, dine verdiensten oecstu in ons ...

Kap. VIII.

(Bl. 85). Ende si badt hoer ghesinne ... ende dede die malaetsche joncfrouwe van hoer. Bij Canisius niets waar dit aan beantwoordt.

ZEVENDE BOEK.

Septimus [libellus continet] de perfectione virtutum ipsius eximia, et operum humilitate maxima.

Kap. I.

(Bl. 87). Want se wiste dat die Heer ontfarmicheit bewiset den armen die woekert teghens den Here. Bij Canisius niets waar dit aan beantwoordt.

Kap. III.

(Bl. 89). want si stont op, doe men deilde. — Niet bij Canisius.

Kap. IV.

(Bl. 91). Ende si plach se dicwile te beschuldighen voer meister Coenraet, *versta* : si plagense.

ACHTSTE BOEK.

Octavus [libellus continet] de morte ejusdem devotissima, et canonizatione solennissima, ac translatione gloriosissima, et miraculorum multitudine copiosissima; unde laus et gloria summae Trinitatis sit, per omnia secula seculorum. Amen. (Canis., p. 117.)

Kap. II.

(Bl. 101). quae non ad extremam vitae horam suam differre voluit penitentiam, versten noch vertrecken.

Kap. III.

(Bl. 102). Men zou verwachten : vanden reynsten bloede des *levens*, sanguine vitae. De vertaling *des druves* zal wel 't gevolg zijn van verlezing (vitis i. pl. v. vitae). In EH is een poging tot verbetering gedaan : [vanden reynsten bloede] der duven.

Kap. V.

(Bl. 105). De bijzonderheid : somighe (sneden) een weinich van horen oren ende horen borsten, ontbreekt bij CANISIUS.

Kap. VIII.

(Bl. 108). cum fidei alacritate, mit snelheiden des gheloven.

Kap. XI.

1. (Bl. 110). et sanctis nomen ejus connumerans, ende vertellede horen namen mitten heilighen.

2. (Bl. 111). Mit rechte is se verheven tot alsoe groter hoecheit ... overmids der gracien der oetmoedicheit. Bij CANISIUS niets waar dit aan beantwoordt.

Kap. XIII.

1. (Bl. 113). quae non facile valuit aestimari, dattet quaet te vermoeden is.

2. Principes dona adducunt, die princen toeleiden gaven.

Kap. XIV.

(Bl. 116). des anderden daghes voer sunte Willebrort van Peter : de zin is hier plots afgebroken, en de keerzijde is wit gebleven. Er staat Pet, met een verkorting daarachter, naar boven toe, best gelijkend op het omgebogen krulletje voor *er*, *re* of *ir* (het zevende der tweede reeks, in CHASSANG's Tableau raisonné des lettres et des signes abbréviatifs).

ERRATA.

Men gelieve te verbeteren, en te lezen :

Bl. 7. *Aant.* I. Kon. Bibl. Brussel (nr 4302-4305).

Bl. 8. Doc ic beghan te ondersoeken vanden leven ende van den zeeden *ende* van der doot ...

» *Aant.* Lat. et officia. A noch hoer officien in diensten. BE noch haer officien ende diensten. C ...

Bl. 9. *Aant.* Lat. doctissimi et devotissimi viri. AF man ende. BCDGHI ende. E ende een devoet *ontbr.*

Bl. 10. Want mit rieden ende baden somighe eersame *ende devote* personen te scriven ...

Bl. 14. ende leghede se in ene silveren wiege ende presentierden se aldus ....

Bl. 15. *Aant.* Lat. De admirabili ejus infantia. A ende van hoerre wonderliker kijntsceide, *aansluitend bij* van hoerre doet; *niet als opschrift.*

Bl. 26. *Aant.* Lat. imo favit, fervoremque ejus nimium suavi prudentia ...

Bl. 31. ende merkende wert dat he, bloet, mit eenre doerrenre crone was ghecroent.

Bl. 32. exempel woe se doen mochten, behouden goede zeden.

Bl. 45. In sijn aensichte was suverheit ...

Bl. 53. Hier om behoede dit heilighe wijf neerstelic dese oetmoedighe ghehoersamheit, om God, als si ghelovet hadde.

Bl. 53. *Aant.* Lat. justus et districtus. A ende rechtveerdich *ontbr.*

Lat. utpote virum sanctum et justum. A heilighen *ontbr.*

Bl. 67. teghen allen menscheliken raet of ghewelt.

Bl. 73. een weduwe die mistroest was ende ghepinicht ende ellendich?

Bl. 74. doe versmaden si hoer alsoe seer.

Bl. 79. *Aant.* (op *ghecleet* van den tekst) : A ghecleert.

Bl. 83. van horen diernen die arm waren.

Bl. 99. ende daer en was ghene corte marringe inne ...

î : ei-rijmen in het Middelnederlandsch.

Over de diphthongeering der Ndl. *î* heeft J. TE WINKEL gehandeld in het *Tijdschr. voor Ndl. taal- en letterk.*, XX (1901), blz. 81-108 (1). Hij is tot het besluit gekomen dat de diphthongeering van *î* tot *ij* zich eerst vertoond heeft in Brabant, vandaar zich over Oost-Vlaanderen heeft verbreid, en later door Holland is overgenomen. « Afdoende bewijzen, zegt hij, voor Brabantsche diphthongeering der *î* in de XIVe eeuw zijn er... niet; daarentegen is er wel aanleiding om te vermoeden, dat de uitspraak, althans in de eerste helft dier eeuw en bij een deel der Brabanders, nog genoeg van de oude uitspraak had, om eene enkele maal een rijm op *ie* te veroorloven »; maar hij neemt aan dat in de XVe eeuw die diphthongeering reeds heerschende was, hoewel hij daarvoor geene eigenlijke bewijzen aanhaalt. Hij steunt enkel op het feit, dat zij het aldaar was in het midden der volgende eeuw, blijkens SEXAGIUS' *Orthographia*, en dus « den tijd moet gehad hebben, om zich uit *i-j* door *ēj* en *ej* heen tot *aei* of *èi* te ontwikkelen, zooals de *î*-klank er in het midden van de 16e eeuw luidt » (blz. 91 en 93).

---

(1) Zie nog daarover, doch beknopter, zijne *Geschichte der ndl. Sprache* in den Grundriss[2] I, 823-4 en zijne *Geschiedenis der Ndl. taal*, blz. 70, en uitvoeriger, de tweede aflev. van zijne « Noordnederlandsche tongvallen ».

Sedert dien heeft J. J. Salverda de Grave, in gemeld *Tijdschrift* van dit jaar (1902), blz. 38-66, naar aanleiding van de geschiedenis der Fransche *i* in het Ndl., waaraan hij een merkwaardig opstel wijdt, ook die diphthongeering besproken, blz. 43-54. Hij geeft van dit verschijnsel eene andere verklaring, maar brengt geen nieuw materiaal noch andere bewijzen bij; hij meent dat « de enkele rijmen, die wij uit de Middeleeuwen overhebben, bewijzen dat *î*, voor *t* altans, in 1400 reeds ongeveer als *è*[i] klonk, in Holland zowel als in Brabant ».

Of die gevolgtrekking juist is (althans wat Holland betreft) laat ik daar; evenmin ben ik van plan opnieuw te onderzoeken welk verloop de ontwikkeling van *î* tot *ij* heeft gehad. Ik wil er enkel op wijzen, dat, ofschoon de *î : ij (ei)* rijmen in Mnl. teksten zeldzaam zijn, er toch meer voorkomen dan die twee geleerden meenen; zij zijn zelfs betrekkelijk talrijk in Hennen van Merchtenen's *Cornicke van Brabant*, een rijmwerk dat van 1414 dagteekent, en door Te Winkel evenals door Salverda de Grave buiten beschouwing werd gelaten. Met betrekking tot Te Winkel's stelling, is dat wel van een zeker belang.

Nemen wij eerst die *Cornicke*. Wij treffen, op ongeveer 4400 verzen, meer dan 30 verschillende *î : ei* rijmen aan. Ik laat ze hier volgen :

ryne (= reine) : maryne 21 en 23; ryme : ryne 176-7; fyn : ryn 234-5 (1); sine (= *suus*) : ryne 240-1; valeye : vrije (*adj.*) 254-5; maeryne (= zee) : cleine 430-1; gereide (= *paardetuig*) : wyde (*adj.*) 468-9; mijn (= *meus*) : cleyn 604-5; Puppyn : ryn 896-7; Sarrasine : reyne 946-7; syn : gryn (d. i. *grein*) 1284-5 en 1999-2000; beiden

(1) De uitgave (in 1896 door G. Gezelle bezorgd) heeft *fijn : ryn*. Op vrij talrijke plaatsen heeft de uitgever niet goed gelezen. Ik haal telkens de lezing van het hs. aan.

(= *ambo*) tyden 1512-3; aenschyn : clein 1524-5; waerheit : ryc (asson.) 1624-5; besceit (*subst.*) : cryt 1662-3; syn (= *suus*) : clein 1822-3, 2121-2 en 3263-4; myn : gryn 1830-1; syn : ryn 1852-3 en 2623-4; kerstine : ryne 1989-90; vrijen (*l.* vrijden, *ww.*) : beide 2433-4; bereiden : tyde 2927-8; tyt : wairheit 2981-2; greyn : syn (*adj.*) 3013-4; ontseit : ryc (asson.) 3133-4; onpeijs : wijs 3732-3; wairheit : tyt 3934-3; Puppine : reijne 3981-2; edelheit : ryc (asson.) 4017-8; marine : cleine 4041-2.

Ook de rijmparen *valee : tyden* 314-5; *Ermenien* : *seide* 1927-8, *beide : abdie* 3446-7, mogen wel hierbij gerekend worden. Zooals men weet, laat de *Cornicke* nog al veel te wenschen over wat aangaat de nauwkeurigheid van de rijmen. Niet alleen treffen wij er veel halfrijmen aan, als *stryt : ryc* 1954-5, *ontgeven : deghen* 1846-7, enz., *ē : ê* en *ō : ô* rijmen vóór welke volgende letters ook, rijmen met overcompleete *n*, rijmen tusschen klinkers met verschillende quantiteit, en andere slordigheden; maar nog verbindingen als *sente Landrae : daede* 1090-1, *Alexandrien : tyden* 2001-2, *partie : stryde* 2851-2; *Meyerie : stride* 3411-2, en dergelijke, die dezelfde eigenaardigheden vertoonen als de drie bovengemelde (1). Men lette trouwens op het rijmpaar *vallee : beide* 3219-20, voorzeker te lezen als *valleie : bei(d)e*, in allen gevalle met den klinker *ei*. Men mag dus uit deze en andere vrij talrijke plaatsen afleiden dat wij moeten opvatten *valeie : tij(d)en*, *Ermenijen : sei(d)e*, *bei(d)e : abdije*, overal met den *ei*-klank. De nog minder regelmatige verbinding *partien : vrindelichede* 3738-9 is, dunkt mij, ook een *ei*-rijm, en te lezen als *partijen : vrindelicheide* (zooals de uitgever bij die verzen

(1) Ook elders treft men er dergelijke nu en dan aan, b. v. in Melib. *dorpernie : tide* 3134-5; Wrak. III, *kerstenhede : ȝee*, 926-7.

al heeft opgemerkt). Eindelijk hebben wij nog een *î : ei*-rijm in *Ryn* (naam van den stroom) *: clein* 1802-3; vgl. dat met *mine : Ryn* 122-3, *Ryn : syn* 268-0, *Ryne : fyne* 830-1, *Ryn : den fin* 1710-1, *fyn : Ryn* 2232-3, en andere rijmparen, waar *Ryn* overal den *î*-klank vertoont.

Daarentegen zijn maar schijnbaar *î : ei* verbindingen de versparen *beiden* (= toeven) : *tyden* 348-9 (lees *biden*, en vgl. Mnl. Wdb. op *biden*), en *blyde : seide* (subst.) 506-7 (lees *side*; *seide* is een fout van den schrijver van het handschrift).

Mij dunkt, dat wij daarmede al bewijzen genoeg hebben voor de diphthongische uitspraak der *î* in het begin der XVe eeuw. Men mag hier niet spreken van enkele, zeer zeldzame gevallen, en het gaat evenmin aan die verbindingen aan rijmnood toe te schrijven, noch er bewijskracht aan te ontkennen, op grond dat de berijmer slordig is te werk gegaan.

In een ander gedicht, *Van den VII Vroeden van binnen Rome*, dat, volgens TE WINKEL (in den *Grundriss*[2] II, 432), in de XIVe eeuw vervaardigd werd, komen eenige *î : ei*-rijmen voor, nl. *betide : ontbeiden* 1423-4; *betide : beide* 2464-5 en 4024-5; *beiden* (ww.) : *betide* 3596-7; *liden* (= voorbijgaan) : *ontbeiden* 4032-3. Doch geen enkel heeft bewijskracht; het zijn maar schijnbaar zulke verbindingen. In 1423-4 moet men *betide : ontbiden* lezen; de zin immers vordert hier eene beteekenis die *ontbeiden* niet heeft, maar *ontbiden* wel, nl. die van *beleven* (vgl. Mnl. Wdb., V, 967), zoodat men, terzelvertijd als een goeden zin, een zuiver rijm bekomt. Op de drie andere plaatsen, waar *beide* en *beiden* staat, verbetere men in *bide(n)*. In 4033 past, voor den zin, evengoed *ontbiden* als *ontbeiden*. De verandering in *ontbiden* is dus gewettigd; althans de lezing *ontbeiden* bewijst niets voor de uitspraak der *î* van *liden*. Ten onrechte werden dus die

verbindingen door PLOMP als « onzuiver in de vocalen » bij andere ongeoorloofde rijmen gerekend (1).

In oudere werken zijn *î : ei* rijmen zeldzaam; doch ik ben overtuigd dat er nog wel eenige voor den dag zouden komen, moest men er opzettelijk naar op zoek gaan. Ziehier nog eenige die ik aangetroffen heb. ***Die sine : capiteine,*** Heelu, 1033-4 (einde XIIIe eeuw!); ***liden : arbeyden,*** Melib., 933-4; ***arbiden : tiden,*** Lsp. III, 1, 21-2. Dit laatste kan twijfelachtig zijn; toch meen ik dat het eigenlijk een *î : ei*-rijm is, en de vorm ***arbiden,*** ofwel enkel voor 't oog staat, ofwel willekeurig door den dichter gebruikt werd (onmiddellijk op het aangehaalde verspaar volgt ***innicheiden : arbeiden***) (2). In ***Van den X plaghen*** komen nog voor, behalve de reeds door TE WINKEL (*t. a. pl.*, blz. 92) vermelde, ***leyt*** (= ligt) ***: tijt*** 433-4; ***screyen : leyen*** 1385-6. Voorts nog in de ***Denensage*** (uitg. WIRTH) hey (= *ille*) : inden tyt van mey 333-4, wat ook wel een merkwaardig rijm is (3).

---

(1) In zijne dissertatie *De Middelnederlandsche bewerking van het gedicht van den VII Vroeden van binnen Rome* (Utrecht, 1899), blz. 86-87. In dit werk behandelt Dr PLOMP (blz. 81-94) de rijmen van dit gedicht; maar op zijne beschouwingen valt nog al wat aan te merken. Aldus b. v. ***begert : onteert*** 2232-3 en dergel. zijn ***geene*** « e : ee »-rijmen; ***brieven : geven*** 4164-5, o. a. en dergel. ***geene*** « e : ie »-rijmen, enz., en behooren geenszins tot de klas der onnauwkeurige verbindingen.

(2) VAN HELTEN, *Mnl. Sprkk.*, blz. 51 (*b.* opm.) neemt voor dit ***arbiden***, alsmede voor een even zeldzaam ***arbijt,*** een anderen stam aan, op grond van vormen met *î* in het Os. en Ondfr.; ook FRANCK, *Etym. Wdb.* i. v. onderstelt de mogelijkheid van een Ogerm. ****arbîd-*** naast ****arbaid-***. Niettemin zou ik hier liever aan rijmnood denken, des te meer, daar buiten het rijm ***arbiden*** bij BOENDALE niet voorkomt. Trouwens, bij hem zijn soortgelijke gevallen, om wille van het rijm, zoo zeldzaam niet.

(3) Rijmparen als ***hi : vry*** Mlp. IV, 2129-30, ***gepijnt : vint*** Sp. der

Een woord nog over de *î : ei*-rijmen, die VAN HELTEN, *Mnl. Sprkk.*, blz. 49-50, bij WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH heeft aangewezen. TE WINKEL (*t. a. pl.*, blz. 97) heeft gezegd dat de vormen *creit* (LXXIII, 59), *gleit* (LXXIII, 143, C, 121), *sneit* (C, 251) zouden staan, niet voor *crijt*, *glijt*, *snijt*, maar voor de impft. *creet*, *gleet*, *meet*, terwijl SALVERDA DE GRAVE (*t. a. pl.*, blz. 48) beweert « dat de zin duidelik toont dat het presentia zijn ». Noch het eene noch het andere kan ik toegeven. *Gleit*, in C, 121, moet werkelijk, blijkens den zin, als een imperfectum verklaard worden; daarentegen staan zeer zeker *creit* en *sneit* in het praesens. *Gleit* in LXXIII, 143 is twijfelachtig. Wat er ook van weze, die rijmverbindingen bij Hildeg. hebben niet veel bewijskracht.

C. LECOUTERE.

Juli 1902.

S. 1291-2, *kint : pijnt*, ibid. 2649-50, *cetijn : ic bin*, Rijmb. 4751-2, *sekerlijc : Henric* Grimb. I, 3014-5 zijn anders te beoordeelen, en natuurlijk niet bij de *ei : ij*-rijmen te rangschikken.

BIBLIOGRAPHIE.

Schets der Romeinsche Publieke Antiquiteiten, ten dienste der Gymnasia, door Dr Jos. Schrijnen, Leeraar aan het Gymnasium te Roermond. Venlo, *G. Mosmans senior*, 1902.

De stof in dit werk behandeld laat ons alleen toe onze lezers op den bijval opmerkzaam te maken welke de schrijver ervan te beurt is gevallen. Met den grootsten lof hebben bevoegden over de methode en de echt wetenschappelijke nauwkeurigheid van dit handboek gesproken. Dr Schrijnen, die op het gebied der taalkunde en folklore reeds zoo gunstig bekend staat, wenschen wij voor deze nieuwe en zoowel geslaagde onderneming geluk.

L. G.

Leuvensche Bijdragen

OP HET GEBIED VAN DE

GERMAANSCHE PHILOLOGIE

EN IN 'T BIJZONDER VAN DE

NEDERLANDSCHE DIALECTKUNDE

ONDER HET BESTUUR VAN PH. COLINET, EN MET DE MEDEWERKING VAN

W. BANG, L. GOEMANS, C. LECOUTERE, L. SCHARPÉ,

ENZ.

Vde JAARGANG. — 2de AFLEVERING.

INHOUD.

1903.

LIER, JOSEPH VAN IN & Cie

LEIPZIG, OTTO HARRASSOWITZ.

De *Leuvensche Bijdragen* verschijnen op onbepaalde tijdstippen; 15 tot 20 vel druks vormen eenen jaargang.

De inschrijvingsprijs per jaargang is **10** fr. (**5.50** gulden, **9** mark).

Brieven, boeken ter bespreking (2 exemplaren) of ter vermelding (1 exemplaar), tijdschriften in ruiling, en alle andere stukken voor de *Leuvensche Bijdragen* in te zenden bij den heer L. Goemans, 68, Justus Lipsiusstraat, te Leuven.

Mevrouw Ida HAHN-HAHN.

HAAR BETEEKENIS IN DE

DUITSCHE LETTERKUNDE.

EEN WOORD VOORAF.

Waarom ik over IDA HAHN-HAHN geschreven heb? Omdat het oordeel over deze vrouw nog niet gevestigd is Er zijn weinig schrijvers die zooveel twist hebben uitgelokt als deze gravin.

Wat er ook de oorzaak van weze moge, het volgende feit gaat vast, namelijk dat er steeds een gedeelte is van haar romans dat hardnekkig door de eenen gunstig en door de anderen ongunstig wordt beoordeeld. Wie heeft gelijk? Dit heb ik willen onderzoeken. In hoever mijn uitkomsten zich met het oordeel van de eenen of van de anderen dekken, kan men nagaan in het slot van mijn verhandeling, meer bepaald in het laatste alinea.

Om mijn doel te bereiken zou het voldoende geweest zijn al de romans van HAHN aan een aesthetisch-critische studie te onderwerpen, daarbij rekening houdende van de eischen die men gewoonlijk en terecht aan een roman stelt, namelijk, dat hij zijn moet de objectief uitgebeelde handeling van menschelijken hartstocht. Zie over die

eischen : TAINE, *Histoire de la littérature anglaise;* EMIL MAUERHOF, *Konrad Ferdinand Meyer, oder Die Kunstform des Romans;* de beide VEREMUNDUS-brochuren.

Een weinig biographie mocht nochtans niet achterwege blijven : én omdat ik schrijf voor Nederlandsche lezers, die de bijzonderheden uit HAHN's leven waarschijnlijk minder vast voor den geest hebben, én omdat er feiten zijn die een niet te versmaden licht verspreiden over HAHN's schriften. Ik zeg *een weinig*, en met opzet. Want in dit opzicht deel ik niets nieuws mede. Daar ik enkel zou napraten wat anderen reeds omslachtig hebben gezegd, bepaal ik mij bij het bondig mededeelen van het strikt noodzakelijke. 't Is opmerkelijk dat het grootste gedeelte van hetgeen tot nog toe over HAHN-HAHN geschreven werd van louter biographischen aard is Onverklaarbaar is dit verschijnsel evenwel niet. Het ongewone, bewogen leven van deze uitzonderlijke persoonlijkheid gelijkt haast een roman en moest menige schrijfgrage pen bekoren. De eerste die het werk aanging (1869), was « eine ehemalige Bekannte der Gräfin (eine Hofdame der verstorbenen Königin von Sachsen ?) » die zich verborg onder den naam MARIE HELENE. De uitslag was : « eine annähernd objective, jedenfalls wohlwollende Darstellung » van HAHN's leven (Dr HAFFNER). Wat latere biografen over de vóórkatholieke helft van HAHN's leven meedeelen is aan MARIE HELENE's « Lebensbild » ontleend. Aldus Dr P. HAFFNER en H. KEITER in 1880, ALINDE JACOBY in 1894. Dr HAFFNER, katholiek priester, die de gravin zeer van nabij kende en na haar dood bisschop werd te Mentz, geeft ons de beste inlichtingen omtrent haar leven na de bekeering. ALINDE JACOBY bouwt hoofdzakelijk op de gegevens van HELENE en HAFFNER; zij maakt bovendien maar een « novellistische » levensschets en deze is derhalve met omzichtigheid te gebruiken. — In den regel sluit ik me aan bij de

zakelijke berichten van HAFFNER; van JACOBY maak ik enkel te nutte ofwel aanhalingen ofwel dingen die om een of andere reden geen fantaziewerk blijken te zijn.

Noch HELENE, die bloot haar herinneringen opteekent, noch HAFFNER die maar « eine psychologische Studie » schrijft die zich beweegt om de bekeering, noch JACOBY die het bij een soort « novelle » laat, — hebben HAHN-HAHN uit een letterkundig oogpunt beschouwd. Alleen KEITER heeft het beproefd de letterkundige gave van onze gravin te toetsen : eerst in de *Katholische Studien* (1880), later (1890) in zijn boek *Katholische Erzähler der Neuzeit.* Van dit standpunt is een volledige, uitvoerige, objectieve studie nog niet verschenen. Alles bepaalde zich tot tijdschriftartikels over afzonderlijke punten, of tot alinea's in Litteraturgeschichten — en beiderlei opstellen dan nog veelal vervaardigd met godsdienstig- of politico-polemische bijbedoelingen. De artikels en alinea's die voor mij te pas kwamen, zijn in den loop van de verhandeling aangeduid.

Men zal bemerken dat ik een vrij aanzienlijke plaats heb ingeruimd voor de gedachtenwereld van IDA HAHN-HAHN, voor haar meeningen op velerlei gebied. Het komt me voor dat deze zijde van haar persoonlijkheid te zeer in de schaduw wordt gelaten, en dat men zich te uitsluitend om de romanschrijfster bemoeit. Mijns inziens komt haar persoonlijkheid best uit wanneer ze — en dit geschiedt vooral in haar reisbrieven, — zonder tusschenkomst van derde personen, onmiddellijk en onbevangen uitspreekt wat er leeft en roert in haar binnenste, wanneer ze ons, om geen effekt bekommerd, den grooten rijkdom van haar hoogen geest en diep gemoed openbaart. H. KEITER heeft daar de eerste de aandacht op gevestigd toen hij de *Lichtstralen aus den Werken der Gräfin Ida Hahn-Hahn* uitgaf. Dit boek bevat 702 gezegden, gaandeweg bij de lezing opgeteekend. Doch het is onlees-

baar en verward. De gezegden zijn wel van een nummer voorzien — wat een zekere materieele orde brengt — doch ze zijn niet verbonden tot een organisch geheel dat van HAHN's geestesleven een duidelijke voorstelling geven zou. Dit nu heb ik trachten te verwezenlijken in enkele paragrafen die ons uitkomst geven omtrent HAHN's overtuiging in zake kunst en kunstenaars, maatschappij, politiek, godsdienst, letterkunde. Bovendien heb ik naar vermogen HAHN's uitingen in verband gebracht met de uitingen van « Jong-Duitschland » over dezelfde vraagstukken Zoodoende wordt het mogelijk eenigszins te bepalen in hoever onze schrijfster *in* en in hoever ze *buiten* haar tijd staat. — Bij het schetsen van Jong-Duitschland heb ik het voortreffelijk boek gevolgd van H. MIELKE : *Der Deutsche Roman des* 19. *Jahrhunderts* (Berlin, 1898)

Met deze mededeelingen kan ik, dunkt me, in dit voorbericht volstaan. Ik durf me vleien met de hoop dat mijn arbeid niet volkomen nutteloos zal geweest zijn. Worden er aan den eenen kant zaken gezegd die niet onbekend waren, aan den anderen kant toch wordt er meer licht verspreid over een vrouw van beteekenis, en kan de ontgoocheling aangaande sommige van haar schriften, strekken tot een heilzame les voor velen.

I.

JEUGD en HUWELIJKSLEVEN.

IDA-MARIE-LUISE-GUSTAVE HAHN werd geboren den 22n Juni 1805 op het stamgoed Remplin te Tressow in Mecklenburg-Schwerin. Zij was het eerste kind uit den echt van graaf KARL HAHN en SOPHIE VON BEHR.

Deze SOPHIE, een bescheiden. schuchtere, deugdzame vrouw, was dochter van den Landes-Director VON BEHR te Dönin in Zweedsch Pommeren Terwijl KARL FERDINAND en CLARA, de twee kinderen die op IDA volgden, meer naar de stille moeder aardden, had IDA meer van het hartstochtelijk, buitensporig karakter van den vader.

Vader HAHN was de tweede zoon van den Land-Erbmarschall graaf FRIEDRICH HAHN, een man die zich in zijn tijd deed waardeeren om zijn sterrekundige en wijsgeerige studiën en in betrekking was met talrijke geleerden o. a. met HERDER. Hijzelf *leed* aan tooneelliefhebberij, een ziekte waarvan het Schrödersch theater in Hamburg in hem de kiemen had gelegd. Zijn drift kostte hem sommen waartegen zelfs een vorstelijke kas niet zou bestand zijn geweest. Op zijn goed Remplin richtte hij een liefhebberstheater op waarvan de inrichting alleen 60.000 daalders verslond. Iedermaal er dan een opvoering plaats greep, strooide hij het geld uit met een vrijgevigheid die waanzinnig mocht heeten. Geen wonder dat hij zich al spoedig genoodzaakt vond het eene eigendom na het andere op te geven (1). Alleen door het bezit van

(1) WURZBACH, *Zeitgenossen*, bl. 25.

het majoraat Neuhaus bleef de familie voor ondergang behoed; want naar de bepalingen van het oud Holsteinsch grondbezit, kon het goed zelfs als fideï-commis niet aangetast worden; de schuldeischers konnen enkel beslag leggen op de inkomsten. Zoover dreef hij zijn spilzucht dat zijn verwanten, om er paal en perk aan te stellen, tot een uiterste middel hun toevlucht namen : ze stelden hem onder voogdij met toekenning van een jaarlijksch inkomen van 6000 daalders. Doch ook dat genas hem niet van zijn noodlottige drift. Integendeel : hij nam de leiding van een troep tooneelspelers op zich en zwierf voortaan het land rond (1).

Dat zoo'n vader de man niet was om een karakter, en vooral een karakter als dat van IDA, behoorlijk te vormen spreekt vanzelf. Overigens, in *Sigismund Forster* (bl. 20-22) deelt ons IDA zelf een feitje mede dat van groot gewicht is omdat het duidelijk laat blijken hoe graaf HAHN het opvoeden van kinderen verstond. « Ik was toen nog zeer klein, verhaalt ze, zoo klein dat er jaren volgen waarvan ik mij niet het minste meer herinner : dus misschien twee of drie jaar oud. 't Was in Remplin te doen : groot gemaskerd bal en ik, arm schepseltje, daar middenin! Hoe ik daar omtrent gekomen ben, of men mij daardoor heeft willen vermaken, of ik er zelf naar verlangd heb — dat weet ik niet! Maar ik was daar, onder die akelige, gedrochtelijke, vermomde gestalten met gezichten zonder oogen, te midden van de muziek, het gewoel, de schittering, het verward rumoer van zoo een feest. Ik was halfdood van angst; ik weende, ik viel aan 't huilen; men droeg me weg. En dan was 't vuurwerk op het groot grasplein achter het kasteel, en mijn vader die mij wou verharden en mijn zenuwen stalen, eischte dat ik het mede

(1) Hij stierf in armoede in 't jaar 1857.

aankijken zou. Nu, dat groot, wild, verblindend vuur, en die knal van wielen en pijlen en die hoop menschen nu eens hel verlicht, dan weer zwart en duister, en alweer dat gewoel — waren voor mij iets zoo ijselijks, dat ik opnieuw in ongehoord geschrei uitbrak Daar mijn vader evenwel wilde dat ik bleef, zoo bleef ik en doorstond tot het laatste oogenblik de marteling van een feest dat al de andere aanwezigen waarschijnlijk zeer verlustigde God, 't is al een half menschenleven geleden! En toch geloof ik dat mijn betreurenswaardige afschrik van al wat lawaai en gewoel is, al kwam het voort van feest en vermakelijkheid, van dien vervaarlijken stond dagteekent, en dat de indruk dien een mommen-gezelschap op mij maakte, mij mijn leven lang door de wereld heeft vergezeld en vergezellen zal ».

Doch IDA zal ook wel andere indrukken opgedaan hebben dan die van « ontzettende, namelooze, wanhopige bangigheid ». Ze zou geen kind geweest zijn, had ze niet gespeeld. Ze zal wel vroolijk gestoeid hebben op het uitgestrekt grasplein en in de schoone, eeuwenoude lindendreven van 't kasteelpark. Met kennelijke voldoening herinnert ze zich in haar *Reiseversuch im Norden* (bl. 108) « de gelukkige dagen harer kindsheid, toen zij en haar gespelen bij den goeden grootvader BEHR in een zekere wilde vrijheid omdartelden en achter de buksboompiramiden pieperken-duik speelden »; en in haar *Reisebriefe* (I, bl. 403) spreekt ze nog van een « groote familiekoets, een overoud erfstuk, waarin zij, kinderen, te zamen met onderwijzer en gouvernante, met een half dozijn poppen en ettelijke vogelmuiten, ongedeerd, ofschoon niet heel gemakkelijk, op reis gingen ».

Scholen heeft IDA nooit bezocht. Zooals meest alle edelmanskinderen heeft zij haar onderricht van huisonderwijzers gekregen. Of dat onderwijs regelmatig van stapel ging, is

nochtans twijfelachtig : de vader was te veel door zijn tooneelliefhebberij ingenomen om zich ernstig met de opleiding van zijn kroost te kunnen bemoeien, en de moeder was te goedhartig om hardnekkig op iets aan te dringen. Gelukkig was IDA lees- en leerlustig genoeg om geen aansporing te behoeven. Overigens, in *Jenseits der Berge* (II, bl. 111-114) is er een plaats die ons een blik gunt in het huiselijk leven op Remplin en ons tevens de eerste en sterkste letterkundige invloeden doet kennen die IDA ondergaan heeft. Hier volgt de passus :

« BYRON, en dien alleen, kan ik in alle stemmingen lezen ; ik vind bij hem steeds een toon, die met den toon die in mij klinkt een tertsakkoord vormt. Hoezeer zou men den geliefde niet moeten beminnen die ons leerde spreken! Dát om zoo te zeggen heeft BYRON voor mij gedaan. Ik was zestien jaar oud, ik wou Engelsch leeren, ik kreeg een meester en BYRON's gedichten tegelijkertijd ; *die* werden mijn meester. Die leerden mij de vreemde taal, die leidden mij in de vreemde, oneindige wereld der poëzie, en hun dichter werd de koning van mijn ziel. Ze was teenemaal mat, die arme kleine ziel, ze wist niets, ze wilde niets, ze was niet eens sterk genoeg om iets te wenschen ; ze zonk stom voor dezen genius op de knieën en bad zachtjes : Spreek! spreek! dat ik u hoore, o maar hoore. Zonderling! geen vaderlandsch dichter heeft ooit zoo diepen indruk op mij gemaakt ; wel echter HOMERUS — doch veel vroeger, toen ik nog maar een onbeholpen kind was, dat niets kende buiten Robinson. Men zegt zoo dikwerf : Dit en dat verstaan de kinderen niet! Ik geloof dat men zich daarin vaak vergist en de kinderen van menige vreugd berooft! Zij begrijpen volkomen goed, en hun kleine bevattelijke zinnen houden lang, dikwijls een heelen levenstijd, den glans vast waarmede een schitterend beeld ze heeft aangestraald.

« 't Was in een winter, toen mijn moeder heel eenzaam, in het gezelschap van enkele vriendinnen, op den buiten leefde. Mogelijk was 't ten tijde van den grooten oorlog; mansvolk was er niet te zien, er kwam ook geen bezoek — wat voor kinderen zoo gewichtig is! - kortom, het was zeer eenzaam en de dames deden veel aan gezamenlijke lezing, voornamelijk 's avonds na theetijd. Dan pakten wij, kinderen, ons weg en jubelden; want ik was misschien acht jaar oud, mijn broer en zusters waren jonger, en dan, het is pijnlijk te moeten stilzitten. Door welk mirakel ik tegenwoordig bleef, wanneer HOMERUS gelezen werd, dat weet ik niet meer; maar ik bleef alle avonden en hoorde de Ilias en de Odyssee voorlezen van het begin tot het einde, met gespannen aandacht, met hartkloppende deelneming, met een belangstelling die den ouden HOMEER zou hebben verheugd, en onuitwischbare beelden prentten zich diep in mijn ziel, inzonderheid drie : Nausikaa's waschfeest en balspel, Odysseus door zijn hond herkend, en Hektor driemaal rond Troja's muren gesleurd. Dit laatste vooral zweefde steeds vóór mijn blikken en vervulde mij met een wilden toorn tegen Achilles. Den dood van Hector, hoewel hij mijn lieveling was, had ik nog verkropt, maar deze vernedering reet mijn hartje open. Wanneer de sneeuw ons belette in den hof te gaan, speelden wij met den bal in de hooge, leege bovenzalen van 't kasteel, ofwel op de trappen. Liefst van al speelde ik op mijn ééntje en broeide dan op wraak tegen Achilles. Daarop kwam de zomer die mij mijn winterveldtocht naar Troja deed vergeten; later moest ik dit en dat leeren — al is er nooit veel van terecht gekomen, toch hield ik mij toenmaals vrij wel bezig — en HOMEER dook onder in mijn zure wiskundige, aardrijkskundige en spraakkundige studiën. Toen ik allengskens tot verstand kwam, las ik SCHILLER en KÖRNER, dezen laatste echter, zoo komt het

mij thans voor, alleen omdat heel de wereld hem las, zonder de verrukking, zonder de dwepende vreugde die ik bij Schiller ondervond. God, wat heeft die mij tranen afgeperst! en wanneer ik eens terdege geweend had, was ik oprecht zalig Maar zoohaast Byron in mijn handen viel, was Schiller's rijk ten einde; ik geloof dat ik mijn tranen beu was, tenzij ik begon te vermoeden dat ik ze besparen moest Byron had ik niet lief met dweepzucht, maar met diepen hartstocht; hij maakte me sterk; nooit heeft hij mij tot weenens geroerd, of trad of treedt er al eens een traan in mijn oog, zoo lijkt die eer op een vuurvonk dan op een waterdrop. Byron was de sterke hand, naar dewelke ik mijne zwakke uitstrekte. Later, wanneer de poëzie golven sloeg in mij, doch enkel – hoe zal ik het zeggen? — zoo maar in het wilde, kortademig, zonder de kust te bereiken : toen las ik zijn gedichten als het ware *uit* mijn ziel, en 't was als werd er olie gegoten op de baren; ze legden zich neer Thessalische tooveressen zongen de maan uit den hemel; dat is niet moeilijker dan vrede te zingen in een menschengemoed. Maar thans! hoeveel dank ben ik hem verschuldigd, de diepe bewondering daargelaten die hij mij afdwingt! Wanneer ik vermoeid ben, ik wil zeggen, mat in de ziel, en desniettemin de behoefte aan arbeid gevoel en toch niet begeer te lezen, omdat lezen niet genoeg verstrooit, en ook niet schrijven kan, dewijl ik geen macht heb over de scheppende fantazie : dan beproef ik iets van hem te vertalen, en steeds oefent hij zijn oude heerschappij uit. Hoe lief hij mij zijn moet, maak ik zelf met verbazing op uit het feit, dat ik mijn ziel aan hem genoeg verslaaf om hem te vertalen, om zijn denkbeelden in mijn woorden te kleeden; zoo een onderwerping kan enkel de liefde inboezemen, bij mij althans. »

Bij spel, poëzie en studie is Ida allengskens tot een

schoone jonkvrouw opgewassen. Pas is ze meerderjarig of daar smeekt haar bloedeigen neef, graaf FRIEDRICH VON HAHN, om haar hand en bekomt ze. Was dit een huwelijk uit liefde? IDA had haar verloofde, hij was maar een jaar ouder dan zij, van jongs af gekend; ze waren om zoo te zeggen te zamen opgegroeid; ze was hem niet ongenegen en had dan ook bereidwillig ja gezegd. Mogelijk heeft het fortuinsverval van IDA's ouders een woordje meegesproken, want de jonge graaf was een van de rijkste grondbezitters van Mecklenburg. Hoe het zij, nog in 1826 had het huwelijk plaats en alras bleek het dat die twee niet voor elkaar geschapen waren. Te Basedow, waarheen IDA haar gemaal gevolgd was, brak het onweer uit. Graaf FRIEDRICH had geen terrein waarop hij zich met zijn vrouw kon vereenigen; kunst en wetenschap, IDA's lievelingsvakken, waren dingen waar hij zich ver boven verheven achtte. Behalve schoone vrouwen bestonden er in de geheele wereld voor hem slechts nog honden en paarden. Hij bezat paardenstallen die de bewondering van gansch Mecklenburg gaande maakten. « Hoe prachtig waren die paarden gehuisvest! roept WURZBACH (*Zeitgenossen*, bl. 28) uit. Met witte tichels waren de lange zalen bevloerd waarin ze verbleven; van wit marmer waren de kribben waaruit ze zich gewaardigden hun haver te nemen Jockeys in geellederen korte broeken en zwartfluweelen buisjes stonden voortdurend bereid om voor de dieren te zorgen, wier edele en hooge afkomst niemand kon betwijfelen; want boven den kop van elk paard was aan den muur een zwartmarmeren plaat bevestigd, waarop met gouden letters eerst de naam te lezen stond en daaronder de geslachtsboom van het edel dier, dat van vader- en moederlijke zijde, zonder *mésalliance*, sedert veel geslachten reeds, op de schitterendste afkomst kon bogen. » 't Is deze graaf ook die de wedrennen in Nieuwbrandenburg, en daardoor

in heel Duitschland invoerde. Was hij een vader voor zijn beesten, jegens zijn onderdanen was hij een hard meester. Getuige het reglement dat op Basedow streng moest worden nageleefd. Daar luidt het in een artikel : « Das Stallpersonal muss stramm beide Hände militärisch anlegen und abends sich mit dem Grusse : « Unterthänigst gute Nacht » entfernen », en in een ander : « Privatbitten, selbst von Tagelöhnern, dürfen bei der Herrschaft nur in weisser Halsbinde und in weissen Handschuhen angebracht werden. » Zijn boeren sprak hij barsch aan; knevelarijen spaarde hij hun niet; voor hen was 't slechtste goed genoeg en hij was geërgerd toen de Mecklenburgsche groothertogelijke regeering voor een beter volksonderricht begon te zorgen.

Voor zijn gade was hij al niet veel lieftalliger; zijn gedrag tegenover haar was ruw-zinnelijk en heerschzuchtig; haar stille huiselijkheid stak hem tegen; haar boeken nog meer. Soms dwong hij haar tot een rit in de velden; dan kon hij er vermaak in vinden haar op een wilden hengst te zetten, en kon hij in een schaterlach schieten wanneer ze gilde van angst. (MARIE HELENE, bl. 15.)

Al die dingen waren niet van aard om den huwelijksvrede te bevorderen. Er kwam een kloof tusschen beiden. Die kloof werd nog wijder toen ze eens eenige weken te Wiesbaden in het Kurhaus doorbrachten. Onder de gasten die in 't Kurhaus regelmatig aan tafel kwamen bevond zich een jonge bruinharige schoone, die de belangstelling van al de mannen, en niet het minst die van graaf FRIEDRICH opwekte. Die schoone was een gravin SCHLIPPENBACH die haar tante tijdens haar badkuur vergezelde. Op een dans- en muziekavond maakte FRIEDRICH met haar kennis; maar toen hij vernam dat een rit te paard haar grootste vermaak was, kende zijn bewondering en liefde geen palen meer. Hij vergat teenemaal zijn eigen gemalin;

want zoo vaak hij een gelegenheid vond. nam hij die te baat om met de schoone vreemde een toertje te doen in den omtrek. IDA leed schromelijk onder deze versmading; doch ze was te koppig-fier om dit te laten blijken. Haar terughoudendheid verhinderde echter niet dat haar verlatenheid door talrijke badgasten werd opgemerkt en gelaakt. Één in 't bijzonder was er die zich verhaastte om haar leed door zijn deelneming en vriendelijke belangstelling eenigermate te verzachten. Ik bedoel baron ADOLPH VON BYSTRAM, een zeer ontwikkeld, bejaard edelman uit Curland, die na den vroegen dood zijner vrouw, wie hij beloofd had niet meer te hertrouwen, afstand deed van zijn majoraat en zijn vrijheid gebruikte om door de wereld te zwerven Mogen we MARIE HELENE gelooven (*Lebensbild*, bl. 75) dan is 't van hem dat IDA in *Faustine* (bl 288) schrijft dat « haar ziel opbloeide vóór zijn glimlach, haar droomen wakker werden vóór zijn blik, de wereld voor haar het oog ontlook wanneer zij in het zijne schouwde – in dit ernstig, denkend oog, dat vorschend, toetsend, wikkend op de voorwerpen rustte. en aan de voorwerpen waarde en beteekenis scheen te geven, naar gelang het bij de toetsing minder of meer bevredigd werd. en dat bij haar alleen het vorschen vergat om in helle vreugde te schitteren ».

Toen het jonge paar te Basedow teruggekeerd was, kwam er geen beternis in de verhoudingen. De ontstane kloof werd hoe langer hoe dieper. Graaf FRIEDRICH was dikwijls dagen, zelfs weken achtereen afwezig en vermaakte zich zooals een rijk, wereldsch edelman dat kan. Wat de gravin in die dagen van treurige verlatenheid geleden heeft is moeilijk om beschrijven. Ze poogde afleiding te zoeken in het lezen van dichters en geschiedschrijvers. Doch zoozeer slaagde zij er niet in haar hartzeer in de boeken te begraven, dat haar dienstboden, wier hart zij door haar

minzaamheid en mildheid gestolen had, het niet zouden hebben bespeurd Door onverholen deelneming en kinderlijke aanhankelijkheid bewezen deze onderdanen onbeschroomd wiens partij zij aankleefden. Vooral de oude, trouwe kamervrouw die IDA reeds als kind op haar armen had gedragen en haar hier in deze ballingschap was gevolgd, kon het niet velen dat haar meesteres zoo schandelijk werd verongelijkt. Eens zelfs hield ze het haar voor oogen dat ze veel te verdraagzaam, véel te toegevend was jegens haar man. Daarop antwoordde IDA evenwel beslist: « Die Frau muss ihrem Manne, auch wenn er ihr unrecht thut, niemals zürnen, damit ihr Zorn sich nicht zwischen ihn und ihr Gebet stelle » (MARIE HELENE, bl. 15.)

Middelerwijl werd de gravin door den Hemel met blijde verwachtingen gezegend. Dat uitzicht op vadergeluk zou elk ander dan graaf FRIEDRICH hebben verteederd. Voor hem integendeel was het een spoorslag om zich des te spoediger van zijn vrouw te ontmaken. Hij sloeg IDA de echtscheiding voor; doch hij werd met verontwaardiging afgewezen. Men kan zich het bitter wee verbeelden dat, na dergelijk voorstel, aan de gevoelige ziel van de jonge, schoone moeder begon te knagen. De talrijke gasten die het kasteel af en toe bezochten hadden moeten blind zijn om niet te bemerken hoe de steel in de vork zat. Menig jeugdig hart werd door iets meer dan belangeloos medegevoel bewogen bij het zien van de verwaarloosde schoone, doch de schoone was ongenaakbaar.

Één voornamelijk zou dat ondervinden. De graaf had kennis gemaakt met een kerel die zich toelegde op het schilderen van paarden. Hij was anders allesbehalve een Mecenas, doch daar het paarden gold, had hij de nieuwe kennis naar Basedow genoodigd om zich daar, door 't bestudeeren van zijn prachtige, levende modellen, in zijn vak te bekwamen. De vreemdeling had het vriendelijk

aanbod gereedelijk aangenomen en zijn schildersezel in de kasteelstallen opgericht De paardenschilder nu liet zich wat voorstaan op de mooiheid van zijn gezicht, werd in zijn overtuiging gesterkt door de herinnering aan een vrij lange rij veroveringen bij de schoone kunne gemaakt, en achtte zich in staat om met goed gevolg de kans ook eens bij IDA te beproeven. Op een heerlijken najaarsnamiddag zat de gravin, als naar gewoonte, in een kunstmatigen, met veil omrankten bouwval te lezen. Daar verschijnt opeens de paardenschilder en verklaart zijn liefde. Wat IDA daarop antwoordde was beknopt maar doorslaand; een oogenblik later droop de schilder spijtig en grimmig af. De graaf echter had het heele voorval — was 't toevallig of was 't afgesproken? — bespied Hij deed er zijn voordeel mee. Thans moest het echtscheidingsproces ingespannen worden! Doch het voornoemde feit was geen voldoende grief. Daarom verzon de graaf een duivelachtig plan. Met behulp van een slotmaker brak hij den schrijflessenaar van zijn gemalin open en legde er een valsche briefwisseling van den paardenschilder in die schromelijke uitvallen tegen graaf FRIEDRICH bevatte. Toen nu vóór de rechtbank moest bewezen worden dat FRIEDRICH 't slachtoffer was geweest van echtelijk bedrog, werd er huiszoeking gedaan in IDA's kamer en de valsche papieren werden ontdekt; IDA was als van de hand Gods geslagen, ze vernam de heele toedracht van haar kamervrouw die den boozen aanleg had bespied en, doodelijk beleedigd, stemde zij in de scheiding toe (1). Den 5n Februari 1829, korten tijd vóór de uitspraak, had zij een dochterken gekregen dat TONY werd gedoopt. Graaf FRIEDRICH draalde niet lang om de weerbekomen vrijheid naar hartelust te gebruiken en ging eenen nieuwen echt aan met den voor-

(1) MARIE HELENE, bl. 18.

treffelijken ruiter, gravin SCHLIPPENBACH (1). Ida keerde terug bij haar moeder, die eveneens van haar man gescheiden, diep ongelukkig nu eens hier dan weer daar had gewoond en zich thans in Greifswald ophield (Dr HAFFNER). Ze wijdde zich met al de liefde van haar beproefd moederhart aan de verpleging van haar kind. Maar haar moederschap werd voor haar een bron van bitterheid. Weldra bleek het — betreurenswaardig gevolg wellicht van de al te nauwe bloedverwantschap der ouders — dat het kind doofstom was, lam en onnoozel.

Op aanraden van den geneesheer scheurde ze zich los van de rampzalige vrucht van een noodlottigen echt en vertrouwde ze toe aan de zorgen van een Berlijnsche vriendin van haar, aan Juff. MUNDT. Het jaarlijksch inkomen van 6000 mark dat haar bij de scheiding werd toegekend, besteedde ze bijna uitsluitend voor dit kind. Zij zelf had weinig behoeften : ze leefde zeer eenvoudig en bescheiden; het overtollige dat veel anderen van haar soort in weelde verbrasten wendde zij aan tot weldadige doeleinden; dit geschiedde echter in 't geheim zoodat haar grootmoedigheid langen tijd onbekend bleef (KEITER, *Katholische Erzähler*.)

(1) WURZBACH, *Zeitgenossen*, bl. 35.

II.

GEDICHTEN.

Naar 't zeggen van Dr HAFFNER was 't in de eerste jaren na de scheiding dat het grootste gedeelte ontstond van de *Gedichte* die in 1835 te Leipzig bij F. A Brockhaus verschenen. De smart gaf haar de pen in de hand. « Terwijl ze schreef was ze over alles getroost. Met een pen en een blad papier was ze een gelukkig schepsel, zonder zorg, zonder behoeften, rijk aan hoop. Haar schrijversgave heeft haar ontelbare vreugdige uren, en niet één enkele droeve verschaft. Ze beleefde enkel genoegen aan 't geestelijk houwen en beitelen in de werkplaats van haar gedachten en geen ander doel beoogde ze dan iets goeds, schoons, waars tot stand te brengen — in ergens een ziel een licht te helpen ontsteken — ergens een hart op te beuren en te troosten — ergens een gemoed van de uiterlijkheid af te trekken en in zichzelf terug te voeren — verlangen op te wekken naar iets hoogers – liefde voor de waarheid — begeerte naar degelijker karaktervorming (1). » En wanneer haar ziel ongevoelig geworden was voor de smart, liet ze zich drijven — in later tijd vooral - door de karwats van den roemdorst. « Zij had dien drang om over het aardsch bestaan weg, te gaan leven in een aardsche onsterfelijkheid, vrucht van groote gedachten, groote daden, groote werken — dat verlangen, achter de levensboot een lange, vonkelende lichtstreep getrokken te zien, die begeerte om op de plek waar men

(1) *Von Babylon nach Jerusalem*, 2e uitg., bl. 159.

op aarde gestaan heeft, iets onvergankelijks op te richten, dat aan de verre toekomst van ons vertelt. Nooit dacht ze aan den bijval van het oogenblik, altijd aan een aardsche onsterfelijkheid (1). » Al zijn het nu juist haar gedichten niet die haar aandenken zullen vereeuwigen, toch hebben ze waarde én omdat zij het zijn die haar letterkundige loopbaan openen, én omdat zij grootendeels lijdenskreten zijn van haar gefolterd hart.

Het achtste gedicht van den bundel « Gedichte » is getiteld « Beim Beginn des Jahres 1827 ». Het blijkt dus dat IDA reeds gedicht heeft tijdens haar echtelijk samenleven. Of de gedichten in tijdsorde gerangschikt zijn en of 't ontstaan van de eerste zeven of althans zes (want het allereerste « An meine Lieder » kan naderhand vervaardigd zijn) derhalve van vóór 1827 dagteekent, deelt ons de schrijfster niet mede. Al is de toon er noch vroolijk, noch uitgelaten, toch klinkt hij nog zoo somber niet als verder in den bundel. Er heerscht gelatenheid in, onderwerping, geduld, vertrouwen – wat dan toch reeds laat besluiten tot een inwendig leed dat genoemde deugden noodwendig maakt. In het 11e gedicht echter geeft zich het hopeloos treuren reeds lucht; daar spreekt ze tot haar hart :

Schau nur gelassen
Auf die Trümmer deines Glücks herab;
Denn der höchste Wunsch, den du kannst fassen,
Wird gewiss erfüllt; er heisst — das Grab.

Kort daarop zingt ze een droevig afscheidslied :

Erlöschen werden bald die heilgen Sterne,
Die meinem Dasein kurzen Glanz verliehn,
Dann muss ich wieder in die öde Ferne
Des Lebens mit gebrochnem Herzen zieh'n.

---

(1) *Von Babylon nach Jerusalem*, bl. 8.

Wanhopen doet ze toch niet; in haar hart is de liefde niet dood, en dat bewustzijn verzacht het ijselijke der scheiding. Ze trekt de wereld in met *zijn* beeld in haar ziel. Troosteloosheid vergezelt haar nochtans overal : ze kan het verloren geluk niet vergeten; ze kan van geen geluk meer hooren spreken; vrede denkt ze eerst in 't graf te vinden. Aldoor vernemen we thans de klacht der bedrogen liefde, het zuchten der ontgoocheling, het kreunen der teleurstelling. Ze zit bij de asch van haar geluk en staart er op strak, lijdzaam, roerloos; de zwaarte van het onheil weegt op haar als lood, verlamt haar wil, knakt hem; ze kan niet meer opstaan, niet meer gaan, niet meer gelukkig zijn — « doch lieben, lieben kann ich, bis das Auge bricht » en ter eere der liefde zingt ze « Liebesliederchen » en smachten doet ze, geweldig smachten naar het geluk der liefde :

Ach, wenn du wärst mein eigen,
Wie lieb sollt'st du mir sein,
Wie wollt' ich tief im Herzen
Nur hegen dich allein,
Und alle Wonn' und alles Glück
Mir schöpfen nur aus deinem Blick.

Ach, wenn du wärst mein eigen,
Wie wär die Welt dann schön,
Es bliebe nichts zu wünschen,
Als stets — dich anzuseh'n;
Und, ganz versunken in mein Glück,
Erhielt' die Welt nicht einen Blick.

Ach, wenn du wärst mein eigen,
Wie würd' ich dann so gut;
Auf deine Hoheit stützte
Ich meinen schwachen Muth.
Mein höchster Lohn, mein höchstes Glück
Erglänzte mir in deinem Blick.

Ach, wenn du wärst mein eigen,
Wie schien' mir hold der Tod,
Er träfe uns zusammen; — —
Und, gleich dem Abendroth,
Wär' er der Schluss des Tags voll Glück,
Verzehrend süss, ein Liebesblick.

Ach, wenn du wärst mein eigen,
Bis einst mein Auge bricht
So würd' ich droben sagen :
« Ich lass ihn ewig nicht!
Im Himmel selbst ohn' ihn kein Glück! »
Das ist mein Trost, mein Hoffnungsblick.

Is dat niet fraai, gevoelvol gezongen en had men geen gelijk toen men dit lied op muziek zette en er genoegen in had het na te zingen! — Al haar verlangen is evenwel vergeefsch : de geliefde is weg, onweerroepelijk weg; alleen zijn beeld bezit ze nog, en dat houdt ze vast omklemd

Und ach, ich kann, ich kann es nimmer lassen;
Denn wenn ich's liesse, niemals liess' es mich,
Nie war mir etwas treu, so ganz, so mein,
Als wie dein Bild, dein süsses Bild allein.

Ze verdoemt den trouwelooze niet; in een gebed « An den Schlaf » smeekt ze :

Erhöre mich!
Für mich will ich nicht flehen,
Obgleich ich schmerzlich dich entbehrt;
Zu ihm, dem Fernen, sollst du gehen,
Im Schlafe sei im Ruh' gewährt,
Die wachend seiner Brust entwich.

IDA's verdriet is stom; ze omheint haar hart; ze duldt « keine Fragen! » Allengskens drijft het onweer in haar binnenste weg; de golven van haar ziel, een tijdlang opgeruid, gaan liggen en er valt een bleeke zonnestraal op de effen wordende watervlakte. De dichteres verademt; ze kijkt om haar en beheerscht zichzelf al genoeg om iets schoons te zien in de natuur van Mecklenburg en in de natuur der Duitsche streken die ze nu, om zich te verstrooien, reizend doortrekt. Ze kan zich al onderhouden met de « Nymphe des Kreuzbrunnens in Marienbad », met een beek; ze zingt van hoop en lente en morgen. Heeft het « Erstes Begegnen » (met wien? met BYSTRAM?) wellicht tot deze opbeuring bijgedragen? Heel en gansch herleven doet ze echter nog niet; daartoe was de slag te zwaar; ze wordt nu en dan nog eens moedeloos en treurt om haar verlies. Maar het kost haar minder moeite zich weer op te richten; want dadelijk betuigt ze haar deelneming in het lot der Polen; put kracht zelfs uit haar liefde zoodat ze voortaan « lächelnd der Ewigkeit » tegemoet zweeft; sust haar wee door middel van haar gezangen, evenals David eertijds door zijn harpspel Sauls zwaarmoedigheid verdreef; vlijt zich vertrouwend aan de borst der natuur. « Freiheitslieder » springen reeds dreunend van haar snaren; ze dicht « König Enzio. Geschichtlicher Romanzen-Cyklus »; ze bezingt dichtkunst en toonkunst, oude en nieuwe, gewijde en ongewijde geschiedenis, zee en dal en woud. Ze heeft over de duisternissen gezegepraald. Haar leus is voortaan : « Quand on n'a pas ce qu'on aime, Il faut aimer ce qu'on a. » Ze gevoelt zich weer gelukkig :

Die Liebe lächelt meinem Herzen,
Die heitre Dichtkunst meinem Sinn —
O Menschen, wundgedrückt von Schmerzen,
Vergebt mir, dass ich glücklich bin!

Het besef van haar geluk geeft haar de kracht terug; met kloeken tred en vastberaden blik zet ze de levensreis voort; ze trekt een wapenrusting aan, want :

> Willst du leben, o so fliehe
> Nicht des Daseins schwerste Mühe,
> Handle heute, träume morgen,
> Wahr' die Liebe, trag' die Sorgen,
> Halt' wie reines Gold beisammen
> Deines Wesens lichte Flammen,
> Uebers bunt verwirrte Spiel
> Schaue fest aufs letzte Ziel!
> Wer da kämpfet, ringt und strebt —
> Der nur lebt.

Wat er ook van kome, strijden is haar bestemming :

> Kämpfend muss ich untergehen,
> Oder kämpfend Sieger sein.

In 1836 laat ze bij Brockhaus te Leipzig een bundel « *Neue Gedichte* » verschijnen. Bij een vluchtig overzicht van de inhoudstafel is het reeds duidelijk dat de dichteres met haar smart naar den achtergrond is getreden — ik wou haast zeggen verdwenen. Inderdaad, wat bevat deze verzameling? Eerst een reeks « Reiseskizzen »; dan « Der arme Fischer » een min of meer gewijzigde navolging van de bekende ballade van Goethe; vervolgens « Der Kampf auf der Wartburg, Liederkranz »; eindelijk « Rudolf », een vrij omvangrijk verhalend gedicht.

De hoofdbrok is hier ontbetwistbaar « der Kampf auf der Wartburg ». De aard van het onderwerp is veelzeggend. Hadden we zooeven de laatste stroof niet gehoord van haar laatste reisschets :

— Wie ich streifen werde,
Ost- und west- und südenwärts —
Einst soll doch in deutscher Erde
Ruh'n mein deutsches Dichterherz,

dan zou de keus alleen van een onderwerp als het vermelde volstaan om te bewijzen dat IDA's hart met haar vadergrond is samengegroeid. Voorts getuigt het van haar belezenheid, van haar volkomen ingewijd-zijn in de middeleeuwsche letterkunde van Duitschland. Aanleiding tot het vlechten van dezen liederkrans heeft naar allen schijn MENZEL's *Geschichte der Deutschen* gegeven waar ze bl. 359 las : « Landgraaf Herman van Thüringen verzamelde de edelste zangers van Duitschland op de Wartburg. — Dat waren Heinrich van Veldeck, Walter von der Vogelweide, Wolfram von Eschilbach, Bitterolf, Reinhard von Zwetzen, Heinrich von Ofterdingen, (op gezag van A. W. SCHLEGEL, geeft HAHN dezen dichter aan als autor van het Nevelingenlied. ofschoon ze zelf wel gelooft, dat verscheiden zangers daaraan hebben meegewerkt), Klingsor von Ungarland. Met raadsels en zinrijke vragen begonnen zij in geest, scherpzinnigheid, schranderheid en diepte van vernuft te wedijveren. Dan verkondigde Ofterdingen den roem van hertog Leopold van Oostenrijk, en Eschilbach dien van den landgraaf Hermann. De partijtwisten van den tijd tusschen Welfen en Ghibellinen komen in hun gedichten te voorschijn. — De sage meldt, dat de strijd tusschen Wolfram en Heinrich op den duur zoo ernstig werd, dat zij zongen op leven of dood. De beul stond gereed om den overwonnene dadelijk te halsrechten. — Toen bleef de geweldige Eschilbach met zijn klanken van metaal meester van 't terrein, maar Heinrich werd gered door de tooverkunst van den vreemden zanger en goochelaar Klingsor von Ungarland. Deze kamp had plaats in 1207 in de groote zaal op de Wartburg »

Hoe legt de dichteres dezen cyclus aan? Eerst maakt ze ons in een reeks gedichten bekend met tijd, plaats en personen : uitnoodiging, ontmoeting van Eschilbach en Ofterdingen, voorstelling van Klingsor, intocht en ontvangst, nachtelijke liefdehulde van Ofterdingen aan Brunhilde. De strijd begint : Eschilbach zingt het lied van de waarheid, von Veldeck van de vreugd, von Zwetzen van de hoop, von der Vogelweide van de trouw, Bitterolf van 't geloof, Ofterdingen van de kracht. In dezelfde orde zingt daarna elk een minnelied en ten slotte elk een legende. Uitslag : allen buigen voor Eschilbach en Ofterdingen. Deze laatste wil echter voor Eschilbach niet onderdoen, zooveel te meer daar zijn geluk, zijn verbinding met zijn geliefde Brunhilde, van zijn zegepraal afhangt. Daar hij er voor schrikt zijn doel niet te bereiken, laat hij zich door den duivel in Klingsor's persoon overhalen. Hij zal zegevieren, mits hij in zijn gezang den naam Gods vermijde. De tweestrijd vangt aan : de eene bezingt gewijde, de andere ongewijde onderwerpen. In zijn opgewondenheid roept Ofterdingen ten slotte uit : « Fürchte Kampf mit *Gott* selbst nicht. » Er dreunt een donderslag : op 'tzelfde oogenblik zijn Ofterdingen en Klingsor spoorloos verdwenen en is Brunhilde, Ofterdingen's geliefde en 's landgraafs zuster, dood.

Het eerste gedeelte van dezen bundel nieuwe gedichten kan beschouwd worden als een overgang tot een tweede soort van letterkundige voortbrengsels in HAHN-HAHN's gewrochten, namelijk de reisbeschrijvingen

Later verschenen nog van haar *Venetianische Nächte* (1836), *Lieder und Gedichte* (1837), *Astralion*, een Arabeske (1839). Doch deze bundels, evenmin als de beide eerste, verwierven haar de dichterskroon Daar ze ons bovendien over hun autor niets kenmerkends meedeelen, mogen ze gerust blijven voortslapen onder het stof der vergetelheid.

III.

REISBESCHRIJVINGEN.

IDA HAHN-HAHN was een vrouwelijke vorst PÜCKLER-MUSKAU. Ze was overigens zeer met hem bevriend. LUDMILLA-ASSING heeft haar briefwisseling met den vorst in de nagelaten werken van den bekenden adellijken *globe-trotter* laten drukken. Evenals PÜCKLER heeft ze geen streek van ons werelddeel onbezocht gelaten. « Ik heb gezworven, zegt ze, van de eene grens van ons werelddeel naar de andere — van de watervallen van den Nijl naar de grotten van Staffa — van Cintra's heuvelen naar de hoven van Damaskus over Alpen en Pyreneën en Libanon — over zeeën en door de Arabische woestijn — van de oevers van den Shannon in het groene Erin naar de oevers van den heiligen Jordaan; ik ben thuis geweest onder de tent van den Bedouïen en in de paleizen der *haute-volée* van Europa; ik heb leeren kennen, wat ik maar aan de verschillige standen en toestanden, volkeren en menschen bereiken kon; in de grootste tegenstellingen heb ik me bewogen! te London b. v. ging ik van het *rag fair* naar de voorstelling bij H. K. H. de hertogin VAN KENT. De hoogten en diepten der beschaving, de verschillige beschavingstrappen der volkeren, den samenhang van beschaving met godsdienst en volkskarakter, met kunst en zeden, de heele geschiedenis der menschheid wilde ik in levende beelden vóór oogen zien, van aanschijn tot aanschijn wou ik het leven der menschheid beschouwen. » (*Von Babylon nach Jerusalem*, bl. 25-26). Het was dus ook om haar

wetensdorst te lesschen en niet alleen om de sombere schimmen der smart te verschuwen dat ze de reisschoenen aantrok. Dat ze leniging zocht van haar verdriet had ze al bekend in een Reiseskizze waar ze zichzelf met een wilden Tiroler bergstroom, de Rosane, vergeleek en zei :

> Wähnt nicht, Thoren, mich zu halten,
> Nimmer kehr' ich heimatwärts!
> Glücklichen mögt ihr gebieten, —
> Frei geht durch die Welt der Schmerz.

Doch de jonge weduwe begaf zich niet alleen op weg : ze had gezelschap. Op een van haar tochtjes door de Duitsche gouwen, had ze in Dresden, een van haar lievelingssteden, een oude kennis uit Wiesbaden ontmoet, namelijk BYSTRAM. « Met dat overdreven zelfbewustzijn, dat persoonlijke neiging tot drijfveer maakt der daad, zette zich gravin IDA over het oordeel van een gansche wereld heen en schonk aan BYSTRAM de rechten van innigen vriend, ja, van broeder, in den waren zin van dit woord. Hij werd om zoo te spreken haar reismeester, daar ze hem op haar talrijke tochten naar heinde en ver tot haar bestendigen gezel en beschermer verkoor. Ze glimlachte koeltjes, wanneer welmeenende vrienden zich moeite gaven om haar het — in de oogen der naar alledaagsche maatstaven oordeelende menigte — onwelvoegelijke van deze verhouding te doen inzien, en wees alle dergelijke inmenging met aanvallige minzaamheid, maar niet te minder beslist af. » (ALINDA JACOBY : *Lebensbild*, bl. 90.) Ze had BYSTRAM lief, zegt H. KEITER (*Katholische Erzähler der Neuzeit*), met al de kracht van een diepvoelend hart. En toch werd ze nooit zijn vrouw. Waarom niet? Ze beminde hem niet zooals men in den echt bemint. Haar gevoel was veeleer een gloeiende vriendschap, het besef aan hem, den echtadellijken, sterkmoedigen man

een steun te hebben in de eenzaamheid. Een tweede reden om geen huwelijk aan te gaan, was de diepe afkeer dien zij uit een eerste bittere ervaring had opgedaan. Dat ze in BYSTRAM maar een vriend en beschutter zag, gaat KEITER voort, bewijst het feit dat ze in 1836 te Greifswald smoorlijk verliefd geraakte op HEINRICH SIMON, een jong assessor aan 't plaatselijk Appellationsgericht en na verwante van FANNY LEWALD SIMON was 31 jaar oud, zoo oud als zij. Toen hij haar den eersten keer zag, was de indruk dien ze op hem maakte niet overweldigend. Toch maakte de bedaarde beschouwing spoedig plaats voor bewondering van haar lieftalligheid en eerlang voor warme liefde. De gravin onderging dezelfde gewaarwordingen. SIMON zamelde al zijn moed bijeen en smeekte om hare hand. Ze weifelde... En toch beminde ze hem en ditmaal in echtelijken zin. Wat weerhield haar thans? Nog immer de huwelijkshaat? Medelijden met BYSTRAM? Een « ihr nahestehende Dame » meent te mogen beweren dat het verschil van rang de groote hinderpaal was. SIMON bemerkte den inwendigen strijd der gravin en trok zijn aanbod grootmoedig in. Op den stond zelf war IDA's hart ten bloede geslagen. Doch BYSTRAM was weer daar die haar vertrouwen beloonde met grenzelooze toewijding, met onbaatzuchtige dwepende liefde. Aan zijn arm richtte ze zich weer op. Op zijn schouder steunde ze 20 jaar lang d. i. tot het jaar van zijn dood, 1849.

Gedurende tien jaar en langer nog heeft IDA maar twee dingen gedaan : reizen en schrijven. Het is ongelooflijk wat een verbazende werkkracht die, nochtans in een weelderig midden opgewassen vrouw, in dit kort tijdsbestek heeft aan den dag gelegd. Duitschland had ze al doorreisd in de eerste jaren na de scheiding. In 1835-36 doorkruist ze Zwitserland in alle richtingen. Vandaar de de afdeeling Reiseskizzen in haar *Neue Gedichte*. In 1837

gaat ze naar Oostenrijk en houdt zich voornamelijk in Weenen op. Daar schrijft ze « *Aus der Gesellschaft* », haar eersten roman, een « Novelle » heet ze het en « meinen ersten Prosa-Versuch », dien ze bij haar terugkomst te Dresden, in Berlijn laat verschijnen (1838). In 1838-39 bezoekt ze Italië en Sicilië. Uit Rome draagt ze in 1839 aan haar zuster CLARA haar tweeden roman op, *Der Rechte*. In 1840 verschijnt *Jenseits der Berge*, vrucht van haar Italiaansche reis (in 2 dln.). De jaren 1840-41 zien haar in Italie, Spanje en Frankrijk. Ondertusschen verschijnen *Faustine*, een roman (1840), 2 dln. *Reisebriefe* (1841), en een paar romans : *Ulrich* (1841) en *Sigismund Forster* (1841). In 1842 geeft ze *Erinnerungen aus und an Frankreich* uit (2 dln.) en reist ze naar Denemarken en Zweden. Gevolg : *Reiseversuch im Norden* (1843). In 'tzelfde jaar -43 verschijnt ook *Die Kinder auf dem Abendberg*. In 1843-44 is ze in het Oosten d. i. in Konstantinopel, Klein-Azië, Syrië, Palestina, Egypte en Griekenland. Vandaar 3 deelen *Orientalische Briefe* (1844). In -44 bovendien de roman *Cecil*. In 1845 worden haar romans onder den zamelnaam *Aus der Gesellschaft*, in 8 deelen uitgegeven. In 'tzelfde jaar verschijnt *Die Brüder*, een nieuw roman. In 1846 komen drie romans van de pers : *Zwei Frauen* (2 dln), *Clelia Conti* en *Sibylle*, « *eine Selbstbiographie* » (2 dln.). In 1847 is ze alweer in Italië; daarna in Engeland en Ierland; nogmaals in Italië. In 1848 vestigt ze zich te Dresden en zendt *Levin*, roman in 2 dln. in de wereld. Dit is het laatste boek uit haar eerste levenshelft. In 1851 worden al de genoemde romans nog eens te zamen uitgegeven in Berlijn.

Wanneer ge een *Litteraturgeschichte*, eender welke, bij den naam van HAHN-HAHN openslaat, loopt het dadelijk

in 't oog dat men onveranderlijk en uitsluitend de roman-schrijfster beschouwt en niets anders. Ternauwernood wordt er met een enkel woord op haar reisbrieven gewezen. En daaraan doet men verkeerd Men kent Mevrouw HAHN maar half indien men dit aanzienlijk gedeelte van haar werk verwaarloost. Ze was immers niet alleen kunstenares, ze was ook en misschien vooral, denker. Toen HEINRICH KEITER haar schriften las, ontdekte hij « überall Spuren einer Geistigen Grösse und universalen Bildung », die werkelijk eenig zijn in de Duitsche vrouwenlitteratuur en die al spoedig het beeld van de geniale Madame DE STAËL doen oprijzen. Hij had het dan ook niet zeer lastig toen hij de taak opvatte een aantal treffende gedachten over godsdienst en Kerk; Staat, maatschappij en geschiedenis; den mensch en zijn wezen; wereld en leven; liefde, huwelijk en opvoeding; letterkunde, poëzie, kunst en varia bijeen te lezen en die samen te binden tot een schoof schitterende *Lichtstralen* (Mainz, 1881). Die lichtstralen blinken ons zoo wat overal tegen in IDA's werken. Meest van al echter in haar reisbrieven. Daar kon ze ongehinderd elk oogenblik bliksemhelle vonken kappen uit den steen van haar vernuft.

Waar we van reisbrieven spreken, moet het woord *brief* in den ruimsten zin genomen worden, in de beteekenis namelijk van verzamelde indrukken. Want niet altijd hebben bedoelde werken een eigenlijken brievenvorm. De schrijfster wist zelf niet best welke vorm de verkieselijke was, en daarom aarzelde ze, telkens ze haar indrukken wou meedeelen.

Den eigenaardigsten heeft wel haar eerste werk van dien aard, t. w. *Jenseits der Berge*. Geen brieven, en toch een brief — één lange brief aan haar reisgezel BYSTRAM geschreven. Of liever — want BYSTRAM was steeds aan haar zijde — een gezellig praatje over alles wat ze in

Italië ziet en hoort. Ze spreekt niet voor 't groot publiek. « Wat gaan haar de lieden aan, en wat gaat zij hen aan! We hebben geen hart voor malkaar. » Terwijl ze spreekt, staart ze graag in een paar lieve oogen, en bij voorkeur, in de liefste, in de uwe, BYSTRAM. Dan is ze onbevangen, natuurlijk, eigenaardig. Het komt wellicht vreemd voor dat ze iemand vertelt wat ze samen met dien iemand beleeft. Maar in haar oogen heeft die iemand, behalve de vele *on*beschrijfelijke hoedanigheden, nog die *be*schrijfelijke, dat het hem nooit verveelt als hij morgen van het papier verneemt wat hij heden in haar oogen heeft gelezen. — Waarom dan laten drukken? Omdat ze in de lezerswereld bekende en onbekende vrienden heeft, die haar door hun deelneming verplichten en wie ze derhalve zooveel genoegen moet verschaffen als ze vermag.

Herhaaldelijk verklaart ze zich vijand van dagboekschrijverij; en toch heeft *Jenseits* heelemaal het uitzicht van een dagboek. De schrijfster beroemt er zich op dat alles onder den indruk van het voorwerp en van het oogenblik werd geschreven. Men hoeft overigens maar op de titels te letten van de afdeelingen waarin ze haar werk heeft gesplitst : « in Genua », « in Florenz », « in Rom », « wieder in Rom », « in Neapel », « in Venedig ». Die opschriften spreken. Wanneer ze zich in een stad had moegeloopen, museums had bezocht, kerken en andere openbare gebouwen bezien, de straten en 't volk bekeken, de geschiedenis van het oord gelezen, dan greep ze pen en papier en schreef. Éénheid was er in haar schrijven niet; de duizend verschillende zaken werden besproken naarmate ze in haar geheugen opdaagden. Overgangen van 't één naar 't ander maakt ze ook niet. « Ich kann nur nach meiner Natur schreiben, zegt ze, die hat keine Uebergänge. » Daar ze in Italië eer *verblijft* dan reist, heeft ze tijd te over om aan kunst te doen, om zelf

iets te scheppen. Vandaar af en toe een verhaal in verzen (zooals Der Kapuziner, die Messe des Papst Marcellus ...) of in proza (o. a. Zwei kleine traurige Geschichten); ook liederen en andere lierzangen (b. v. Neapolitanische Lieder). Dat de meegedeelde indrukken nog versch en warm zijn, heeft zijn voordeel : er is leven, waarheid en oprechtheid, overal. Maar een zeker nadeel is er ook aan vast : er is overijling te bespeuren in gedachte en vorm. Het eenig middel om dit kwaad te verhelpen zou wezen : verbeteren, omwerken. Doch daar heeft HAHN-HAHN een hekel tegen : Quod scripsi, scripsi; haar geschrijf boezemt haar belang in eer het op 't papier staat; ligt het daar eenmaal zwart op wit, dan wordt ze afkeerig. Wat den toon betreft, men wordt gewaar dat *Faustine* omtrent dien tijd geschreven is. 't Is de taal van een vrouw die overmoedig, tartend, de wereld in 't aangezicht tuurt, haar oordeel velt en geen tegenspraak duldt.

Terwijl ze bij zichzelf overwoog welke vorm voor *Jenseits* de passendste zou geweest zijn, had ze reeds aan de mogelijkheid gedacht de brieven die ze naar heur vrienden schreef, bij de thuiskomst weer af te nemen en die te laten drukken. Maar dat denkbeeld had ze verworpen. Ze zou het zich geschaamd hebben zoo gemakzuchtig te zijn. 't Is nochtans die gemakzucht die haar bij 't opstellen en uitgeven der *Reisebriefe* overwonnen heeft. Nu legt ze 't zóó aan : Ze zit b. v. te Sevilla op een hotelkamer. Ze dagteekent haar brief en wendt zich tot haar moeder, haar zuster CLARA, haar broêr FERDINAND of haar vriendin, de gravin SCHÖNBURG-WECHSELBURG. Wat zal ze schrijven? Ze weet het eigenlijk zelf nog niet. Ze begint evenwel, en van lieverlede verzwindt de geestesmatheid. Hoe meer ze vordert, hoe vlotter het gaat : het geheugen is wakker; het verstand arbeidt; de verbeelding toovert. De gedachte snelt de pen vooruit. Wat

zijn haar vingeren traag! Vlug, frisch, natuurlijk komen de volzinnen op het papier gevloeid. Geen woord wordt geschrapt. Onvermoeid gaat het voort, zonder verpoozen, bladzijden ver. Ze bemerkt niet dat het straks middernacht is; ze denkt aan haar zieke oogen niet meer; ze geniet onder 't schrijven, 't is een roes. En zoo is 't immer, ook als ze romans schrijft. En wat houden deze brieven in? Ze knort over de regenbui die buiten valt of verheugt zich als een vlinder over den warmen zonneschijn; ze beschrijft de kerk die ze zooeven bezocht heeft, weidt uit over schilderijen, standbeelden; valt in een beschouwing over de kunst in 't algemeen; komt te spreken over muziek; verhaalt het leven van een kunstenaar; beschrijft den indruk van een wandeling die ze gedaan heeft; springt, zonder vooraf te waarschuwen, over op de geschiedenis van de stad, van het land; mengt er de politieke richting in van haar tijd; brengt Duitschland te pas; begint dan opeens te spreken van een dichter; delft een persoonlijke herinnering op of licht een tipje op van den sluier die haar gemoed omhult; gaat voort met een bespiegeling over den godsdienst, over kloosters, over katholiek en protestant; schildert de zee, 't gebergte, de vlakte, valt verrukt op de knieën vóór een kunstwerk, juicht, klaagt, bidt, spot, mijmert; en altijd voort diezelfde glad geschreven, zonder horten of stooten heengolvende, beeldrijke, levendige taal. — Is de brief af, dan wordt hij in een omslag en daarop in de bus gestoken. Zóó zal hij gedrukt worden, onveranderd, met al zijn onvolkomenheid : herhalingen, nalatigheden, persoonlijkheden, nutteloos gepraat, overtollige bijzaken. Geraakt er zoo'n brief zoek, dan is 't voor eeuwig : een afschrift heeft ze niet.

Een echt reisbericht te leveren, zoo een schildering van land en volk, is voor haar onmogelijk. Zij heeft « kein

eigentlich beobachtendes Auge, sondern Wahrnehmungen. » Overigens, moest er iemand bij haar komen en zeggen : « Ik wil u alles vertellen, wat ik gezien heb », ze zou gezwind antwoorden : « Vertel me liever wat ge daarbij gedacht hebt; hoe zich de buitenwereld in uw ziel afspiegelt. Dát wekt mijn belang. Want ik weet toch voorop dat ge groen gras en blauwe lucht gezien hebt » Van dit beginsel gaat H.-H. overal uit, zelfs in haar romans. 't Is mevrouw HAHN, met haar denken en voelen, die in de reisverhalen — en elders ook — op den voorgrond treedt. Niet dat ze geen rekening houdt met de werkelijkheid en *enkel* « ins Blaue hinein » fantaseert. Integendeel, ze bekent het zelf : ze moet volstrekt iets gezien of beleefd hebben — anders blijft ze stom. Dáárin, dat de dichter den zinlijken indruk behoeft en zijn gewrochten uit vliegende zomerdraadjes weeft, ziet ze het onderscheid tusschen dichter en wijsgeer. De wijsgeer denkt « von innen in die Welt hinaus », de dichter denkt « die Welt in sich hinein » en geeft ze daarna weer. En zij is dichter. Ze moet naar buiten en kleuren zien. Naderhand stollen die kleuren in haar hoofd allengskens tot allerlei beelden. Ze haalt die te voorschijn en plaatst ze vóór zich, en zoo worden ze ten slotte kleine boeken.

Terloops zij hier aangestipt dat al wat we hier zeggen om het ontstaan, den aanleg, het heele voorkomen van de *Reisebriefe* te schetsen, niet uitsluitend op de *Reisebriefe* past. In meerder of minder maat geldt hetzelfde voor al de reisherinneringen, ook daar waar ze den vorm van brieven niet hebben, zooals voor *Jenseits* en voor *Erinnerungen aus und an Frankreich* Van haar reis door Frankrijk is geen brievenreeks gekomen. « Bij brieven, klaagt ze, moet ik in 't begin altijd zeggen : liefste Emy, en om te sluiten : vaarwel! — dat is vervelend, en doe ik het niet, dan ziet het er kaal en onvolledig uit, gansch

niet als een ordentelijke brief. Dat heeft me aan mijn « Reisebriefe » mishaagd. » De herinneringen zijn trouwens niet gedurende de reis, maar eerst te Greifswald in den winter van 1841 geschreven. Vandaar dat er wat meer zorg besteed is aan de schikking der deelen. Zelfs had ze langen tijd geaarzeld of ze haar tocht door Frankrijk verhalen zou, en wel omdat er over dat land reeds zooveel, o. a. door RAUMER, BÖRNE, LEWALD en MUNDT geschreven was. Waarom dan toch schrijven? Wel, heel eenvoudig! « Somwijlen bekruipt haar een onweerstaanbare schrijflust, en dan zet ze zich neer en schrijft dat, wat ze lang genoeg door haar hoofd heeft laten gaan, om het, als vloeiend metaal, in dien vorm te kunnen gieten die haar op dat oogenblik best bevalt. »

Van den jeugdigen overmoed, de eigenzinnige uitgelatenheid van *Jenseits* is er in *Erinnerungen* veel achterwege gebleven. De toon is bedaarder, meer beredeneerd. Nog koeler over 't algemeen is het volgende werk : *Reiseversuch im Norden*. Waaraan ligt dat? « Ik ben een zeer getrouw echo, antwoordt ze, een trouwe spiegel. Den klank, het beeld dat de buitenwereld in mij werpt, geef ik weder; daarbij is 't dan ook gekomen dat deze bladzijden minder opgewekt geschreven zijn dan vroegere. » Zij, die gewoon was onder de palmen te wandelen, voelde zich niet thuis in 't schrale, schemerige Noorden. « Eerst in Kopenhagen komt ze tot bezinning, daar treft ze weder 't schoone aan. » Het *Reiseversuch* was maar een poging; dat wordt men gewaar in de brieven die er verslag over geven : ze hebben iets proefachtigs, onvolledigs.

Om zich voor de verkleumdheid, nevelen en verveling schadeloos te stellen, stort ze zich hals over kop in den helderen, vroolijken zonneschijn van het lauwe Oosten. De *Orientalische Briefe* zijn het breedvoerigste (3 deelen)

en ook wel het best geslaagde dat mevrouw HAHN in 't vak der reisverhalen geleverd heeft. 't Zijn brieven zooals die welke ze uit Spanje schreef : zelfde bontheid, zelfde frischheid, zelfde onbekommerd-zijn om het oordeel van anderen, eveneens zonder inspanning maar met rijper talent, met grooter zeggingskracht opgesteld.

Ten einde nu een min of meer geordende en bevattelijke voorstelling te geven van de wijze van denken en voelen onzer schrijfster ten aanzien van sommige zaken, zullen we enkele bijeenbehoorende uitingen uit de verschillende reisverhalen samenlezen en in afzonderlijke §§ rangschikken. Daarom :

§ 1. Over kunst en kunstenaars.

Men hoeft maar 't eerste reisverhaal 't beste op te slaan om onmiddellijk te bemerken wat aanzienlijke plaats de kunst in HAHN-HAHN's wereld bekleedt. De kunst beslaat ongeveer de helft. Andere kasteelvrouwen — en van dien stempel zijn er veel – zien maar het schoone van hoed en rok en mantel. Het mansvolk heeft doorgaans maar hart en oog voor de mooie lijnen van paarden, honden en ... vrouwen. IDA kent en geniet verhevener schoon. En zelfs het alledaagsche, het klein-schoone bevredigt haar niet. « Wat enkel liefelijk, enkel bevallig is, of hoe het ook heeten moge! heeft een aardsch vergankelijken glans die haar treurig maakt. Wat ze komt te zien, moet van eersten rang wezen, het moet haar vervoeren, heur hart schokken, haar iets verhalen van geloof en liefde, van kracht en bezieling. » (*Reisebr.* I, 270.)

« Vóór wonderwerken der kunst is het haar gebeurd, dat haar de tranen in de oogen schoten. Dat kwam voort,

gelooft ze, uit verrassing en vreugde over den mensch, die in staat was geweest zoo'n goddelijke gewrochten tot stand te brengen. Die mensch is toch van haar geslacht! door zijn gaven voelt ze zich, voelt ze de gansche mensch-heid vereerd, en ze wordt er deemoedig-blij om dat de genius onder ons kinderen van het stof, wonen mag. » (*Reisevers. im Nord.*, 198-99.)

Ze heeft ernstig nagedacht over het verband tusschen godsdienst en kunst. Onder de stille gewelven van St Denis te Parijs wordt het haar duidelijk « hoezeer de kunst den godsdienst behoeft om zich uit de sfeer van de schamelheid en van het handwerkachtige in de hoogte te werken. Bij alle volkeren, van de aloude Indiërs en Egyptenaars af, zijn het de tempels, bij dewelke men de eerste schreden op de baan der kunst waagt, en is 't bij 't streven om die tempels hoe langer hoe meer te versieren en te verheerlijken, dat men tot de aanbiddensweerdigste gewrochten geraakt. Eerst nadat de tempels tot hun recht zijn gekomen, en nadat de huizen van God zijn getooid, denkt er de mensch aan zijn eigen woning te versieren. Eerst wil hij huldigen, daarna genieten; eerst den drang volgen der ziel, die haar bloesems, haar schoonste gaven met bovenzinnelijke denkbeelden in verbinding zoekt te brengen; daarna wil hij de wereld, waarin hij leeft, de ruimten waarin zijn bestaan heenvliedt, liefelijk en keurig toerusten. De bouwkunst is de moeder der beeldende kunsten. Zij trad de eerste op. Mogelijk is de poëzie nog vroeger dan zij in de wereld geweest, want, naar mijn oordeel, was de eerste mensch de eerste dichter : wat hem ontbrak, dat droomde hij zich. Maar de poëzie is veeleer de geur en de pit van een bloem dan die bloem zelf. Haar zusterkunsten de plaats bereiden, dat kon ze niet. Zij gelijkt op den wind die zeldzame zaadjes uit verre onbekende landen draagt naar vreemde oevers,

op bergtoppen, op eenzame eilanden, en ze daar laat vallen, zorgeloos, onbekommerd om wat er van terecht komt. Maar de bouwkunst nam ordentelijk bezit van den bodem, en ving aan hem te bebouwen naar zekere geheimvolle wetten die haar tegemoet stroomden uit de natuur, uit de voorwaarden van het menschenwezen, uit de verzuchtingen naar het goddelijke en uit dezes openbaringen, en die ze later tot grondslag van de regelen maakte. En toen de bouw er nu was, mocht hij niet staan in de afgezonderde verhevenheid der leegte, het moest blijken wie hem vervulde, wien hij was toegewijd. Beeldhouw- en schilderkunst traden naderbij en vervulden hem met hun heilige goden of hun goddelijke heiligen; en de schoonste gewrochten van beitel en penseel zijn onder het dak der kerk, uit godsdienstige gedachten en uit den vurigen drang der ziel geboren, die in haar verrukkingen naar het hoogste streeft en dit in zinrijke vormen, volgens eigen vermogen tracht weer te geven en anderen vóór oogen te voeren. Nu stonden ze daar, de goden, de heiligen, en de mensch lag op zijn aanschijn, vóór hun voeten, stom, overweldigd; want de woorden ontbraken voor zijn dank, zijn vroomheid, zijn gebed — de gemeene woorden, welke de wereld gebruikt en duizendmaal misbruikt. Toen kwam ze weder, de hemelsche poëzie! ze had deernis met de overvolle borst, die naar de uitdrukking van onaardsche gevoelens smachtte; ze gaf aan de lippen een andere hooger taal, liefelijk vallend, sterker bewogen, harmonisch en zeker voortrollend als de golven van den stroom, als de sterren des hemels; — er weerklonken hoogeliederen en harpzangen, en de muziek kwam er bij en doopte ze in de zee van het oneindig schoon geluid. Nu hadden al de kunsten een thuis op aarde; en welk een heilig, heerlijk thuis, wat een haard voor 't onderhouden van 't hemelsch vuur!

Maar zooals dat gaat! de engelen vielen uit den hemel, de mensch uit het paradijs – en al hun streven is dáárop gericht het verlorene weer te bemachtigen. Zoo verdwaalden dan ook de kunsten uit hun thuis, ze dienden, ze boeleerden, ze verkochten zich, ze geraakten geheel verward en bedwelmd, ze verkwanselden zich aan den tijdsmaak, aan de mode, ze brachten miswassen ter wereld; geen enkele is dit lot ontkomen! dan bezonnen ze zich weer, ze hieven zich op tot een nieuwe vlucht, met verschen moed baanden ze zich jonge wegen; — en zoo staat het met haar tot op heden. En zoo staat het meer of minder met ons allen die ons aan de kunsten hebben toegewijd. » (*Erinnerungen aus und an Frankreich*, II, 188-91.)

Had mevrouw Hahn een vasten, objektieven maatstaf wanneer ze haar oordeel streek over de kunst en haar velerhande voortbrengsels? Dat is twijfelachtig. Van 't vak was ze heel zeker niet. Ze « versteht nichts von der Kunst, oder besser vom Studium, und von technischen Ausdrücken nun gar nichts ». Voor haar kunstkennis zal waarschijnlijk gelden wat ze eens van haar schrijversgave zei : « Het is verwonderlijk dat ik niets kan van al wat ik geleerd heb of waarvoor ik althans een leeraar heb gehad, en het eenige wat ik niet geleerd heb, een boek schrijven — dat kan ik. » (*Or. Br.*, I, 73.) Haar onafscheidbare en meestal betrouwbare gids door natuur en kunstverzamelingen was haar aangeboren schoonheidsgevoel. Stond ze voor een meesterwerk van God of van de menschen, dan liet ze dit meesterwerk vrij en ongestoord op haar ziel inwerken. En wat ze onder den indruk van het waargenomene gevoelde, al was het in tegenspraak met de overlevering, dat sprak ze onbevangen, met hartstochtelijke woorden, uit. Aldus is haar kunstcritiek altijd meer subjektief dan objektief. Zij,

mevrouw HAHN, is het middelpunt van alles. Dat kan men waarnemen aan de heerlijke beschrijving b v. van den valavond in de haven te Genua (*Reisebr.*, I, 61-63), of van een waterval (*Erinn.*, I, 64-65), of van de boomen te Bagnères (*Ib.*, III, 94-96), of van Donau en Inn (*Or. Br.*, I, 80-81), of van de woestijn (*Ib*, III, 11-16). Dat neemt men eveneens waar zoo vaak ze van kunstenaars spreekt

Hoor maar : « Toen ik naar Italië ging, schrijft ze, was het veel meer de middeleeuwsche dan de oude kunst die me aantrok, ofschoon ik een groote voorliefde heb voor de beeldhouwkunst, omdat er in de stille rust van het standbeeld een zekere onverstoorbare en mijmerende vrede is, die mij deugd doet; in de schilderij daarentegen zeer zelden - reeds dáárom niet, dewijl er zelden volkomen harmonie heerscht tusschen kleur en lijnen. De middeleeuwsche kunst met haar kerken en beelden waarvan men in Duitschland ternauwernood iets vermoedt, verrukte mij. Er waren oogenblikken dat ik de oude Florentijnsche meesters, een Fiesole, een Lorenzo di Credi, een Sandro Botticelli schooner vond dan Rafael, wegens de onbegrijpelijke vroomheid, in-God-verzonkenheid en zielenschoonheid die ze uitstralen — wegens de verzonkenheid in godsvrucht en geloof die als een heiligenglorie om hun hoofden zweeft. » (*Van Babylon nach Jerusalem*, 109.)

En toch : « O, dieser Rafael! er ist die Wonne meines Herzens! » — « Bezie ik zijn Transfiguratie, dan is 't juist of ik in den Bijbel las : ze is eveneens alomvattend; ze plaatst me eveneens midden in de kwalen der aarde en richt tevens mijn blik verlangend naar de vrijheid des hemels; ze toont me eveneens den troost, de hulp, het licht van hierboven die ik behoef om zelfs maar 't geringste teweeg te brengen; ze vervult eveneens

mijn ziel met een geheimnisvol, onuitsprekelijk, zaligheid-belovend visioen dat zich boven al de beroerde, verwarde toestanden des levens openbaart. Want onderaan in het tafereel zijn al de plagen der menschheid vereenigd : de bekommerde, hulpzoekende vader, de bezeten knaap door een ontzettende ziekte gefolterd, een koninklijk-verbolgen vrouw die de apostelen hun onmacht verwijt, en negen apostelen vol medelijden, smart, deelneming, onbekwaam om te helpen, goed maar zwak, welwillend maar bekrompen, genoodzaakt dat te zeggen wat ieder van ons honderdmaal gehoord en gezegd heeft : Ik kan u niet helpen, God alleen kan het; genoodzaakt dat te ondervinden wat ieder van ons duizendmaal ondervonden heeft : dat de mensch met zijn snerpendste leed eenzaam is onder de menschen. Twee onder hen wijzen, tot geduld aanmanend, naar den Thabor; maar ze kijken er niet naar, ze zijn heelemaal in beslag genomen door dit voorval dat zich juist voordoet, terwijl Christus met Petrus, Johannes en Jacobus op den Thabor is gegaan en daar vóór de oogen der drie verbaasde leerlingen met Mozes en Elias wordt verheerlijkt. De toeziener bemerkt als 't ware door een visioen deze verheerlijking, welke noch de leerlingen aan den voet van den berg noch het volk waarnemen, en deze dubbelhandeling, deze verdeeling van 't belang wordt somwijlen gelaakt; ik doe dit opmerken, opdat men mij van geen vooringenomenheid met Rafael betichte. Maar wat een luister in het bovenste gedeelte van het tafereel! en hoe heeft de schilder dan toch nog zoo terecht gevoeld, dat de schittering niet volstond voor de verheerlijking! Christus zweeft! hij zweeft in wit gewaad, glimlachend, zalig, met opgeheven armen, rustig boven den Thabor, en Mozes en Elias, hem aanbiddend, minder stralend, zweven terzijde maar lager dan Hij. Petrus, Johannes en Jacobus liggen verblind op den Thabor. —

Zoo is de Verheerlijking. — Ik kan van geen ander beeld meer spreken (1). »

Hoe meer HAHN-HAHN ingenomen is met Rafael, des te minder kan ze Michel-Angelo lijden. Met misprijzen spreekt ze van zijn werk in de Sixtijnsche kapel. Ze heet het « schromelijk mislukt ». « Men zegt : de groepeering is voortreffelijk, de teekening meesterlijk-onberispelijk, moet men er niet vergeten bij te voegen; daar Michel-Angelo twaalf jaar lang ontleedkunde bestudeerd heeft, wil ik gaarne gelooven, dat hij het menschelijk lichaam in elke houding richtig teekenen kon, wat voorzeker een groote verdienste is! Alleen is het te betreuren, dat hij voor de waarheid geen oog had; immer er op bedacht moeilijkheden te overwinnen, ontbreekt zijn gestalten alle eenvoud.... Ik moet echter bekennen — en ik doe het waarlijk met pleizier — dat Michel-Angelo in de scheppingsgeschiedenis aan de zoldering een zeer lieftallige Eva en een zeer edelen en statigen God-den-Vader geleverd heeft. » (*Jenseits der Berge*, II, 19.)

Wat HAHN bij Michel-Angelo miste, dat treft ze aan bij Murillo. « Die schildert den mensch « wie er leibt und lebt », hij schildert de trekken, de gestalte, niet schooner dan ze zijn, zonder antieken vorm, zonder grieksch type; zijn kunst ligt in de waarheid der uitdrukking. Ik word dan ook door hem niet verrukt of meegevoerd of betooverd zooals door de drie groote Italiaansche meesters Rafael, Titiaan en Leonardo, maar wel overweldigd; daarom kan men een tafereel van een dezer drie, de gedachte ervan, het karakter, de opvatting, en al wat tot een schilderstuk behoort gemakkelijker beschrijven dan een tafereel van hem. Murillo's beelden moet men zien, volstrekt, anders heeft men geen begrip van die waar-

(1) *Jenseits der Berge*, II, 57-58.

heid, die natuurlijkheid. Maar in 's Hemels naam, ga niet denken aan de waarheid en natuurlijkheid van Mieris' in satijn gekleede vrouwen of van Teniers' dansende boeren. Gemeen is Murillo nooit, en dat dewijl hij Spanjaards schilderde, geen Hollanders. Al ben ik nooit in Holland geweest, toch ben ik overtuigd, dat ik daar op een kermis heel dezelfde gestalten ontmoeten zou als die welke Teniers en Ostade hebben geschilderd, evenals ik hier in Andalusië de voorbeelden van Murillo's in München tentoongestelde bedelknapen vind. 't Is juist zes jaar geleden dat ik in München was, en ik herinner me niet duidelijk de bijzonderheden meer van die beelden, maar wel den indruk dien ze op mij maakten. Toenmaals schreef ik, Murillo vergelijkend met Rubens van wien men mij volstrekt een hoogen dunk wou opdringen : « de bedelknapen van den eenen zien er zelfbewust, menschelijk-voornaam, vrij en fier uit als betooverde koningskinderen; de Amors en godenkinderen van den anderen als het met melkbrood gevoede kroost van een bakkerspaar. » Misschien heb ik dezelfde woorden niet gebruikt, maar de zin was deze : « Rubens begreep den adel van den stand, Murillo den adel van den mensch, daarom ziet er gene immer hoovaardig — deze immer voornaam uit. » (*Reisebriefe*, II, 65-66.) Over Murillo geraakt HAHN-HAHN in haar *Reisebriefe* bijna niet uitgepraat. Toen ze zijn St Franciscus zag « stond ze sprakeloos, stom tegen den muur geleund, en vond geen woord voor haar bewondering. Dat zijn de beste beelden! die dringen niet alleen in de oogen, maar ook in de ziel. Vóór zulke beelden heeft ze haar eigen stille gedachten, niet over de kunst en de vaardigheid van den schilder, niets wat het tafereel — ach neen! enkel dingen die haarzelf betreffen (69) (1). » En later

(1) Heel de 25e brief, (*Reisebr.*, II, 123-45) is één lofzang op Murillo.

nog, op haar reis naar het Oosten, schiet haar de « Johannes in der Wüste — aber als Kind! » te binnen dien ze te Weenen eens gezien heeft en dan moet het haar weer van het hart : « Iedermaal ik een van Murillo's meesterwerken zie, moet ik herhalen : Aan niemand, aan niemand heeft de menschelijke ziel zich geopenbaard zooals aan hem. En wat voor ons daarbij het werkwaardigste is : hij is geen geestrijk schilder lijk enkele schaarsche modernen — enkel een geïnspireerde. » (*Orientalische Briefe*, I, 95.)

Over al de meesterstukken der schilderkunst die ze op haar reizen aantreft vormt mevrouw HAHN zich aldus een eigen oordeel. Een eigen, zeg ik, en daar beroemt ze zich op. Ze hoort wel gaarn het oordeel van een ander; dat is een spoorslag. Maar naspreken kan ze 't niet omdat ze in zichzelf te weinig overeenkomst ontdekt met een papegaai. (*Erinn. an und aus Frankr.*, II, 151.) Zonder zich aan iemand te storen, stelt ze dan ook de Venus van Milo uit den Louvre hemelhoog boven de drie beroemde Venusgestalten uit Florence, Rome en Napels. « Goddelijk onweerstaanbaar, goddelijk vertrouwbaar, goddelijk sterk en schoon staat ze daar, en fier en treurig, haar zege, haar heerschappij bewust, blikt ze op de lange rijen van menschengeslachten neer... Bij gene is maar bekoorlijkheid; bij deze is macht. Gene verlokken; deze boeit... Toen ik in de zaal trad waar ze staat, was ik op het punt op mijn knieën te zinken, en denk eens — er schoot een traan in mijn oog. Voor een Venus? voor een kil marmeren beeld? Neen! voor de godheid van mijn hart! — Van al de antieke beelden die ik gezien heb — hedendaagsche hebben me nooit verrukt, ten hoogste bevielen ze mij en dit slechts zelden — heeft geen enkel — Apollo niet uitgezonderd en zelfs niet de Psyche in het museum te Napels, zoo'n overweldigenden indruk op mij gemaakt. » (*Erinn.*, II, 152.)

Het oordeel dat ze daareven over hedendaagsche beeldhouwers streek heeft ze echter nadien gewijzigd, toen ze namelijk in Kopenhagen kennis maakte met de Apostelen van Thorwaldsen. Oordeel : « Ik zeg niet, dat deze Apostelen het schoonste zijn, wat Kopenhagen bezit ; dat ware niet genoeg. Maar ik zeg : ze zijn de schoonste welke de wereld bezit, en noch Rafaël noch Titiaan hebben ze zóó geschilderd. Sedert in Sevilla mijn ziel opvlamde vóór Murillo's Mozes en St Thomas, heb ik niets van dien aard meer gezien. En welke voordeelen heeft de schilder van zijn kunst : het betooverende der kleuren, de bevalligheid der groepeering, de goochelkracht van het licht. Wat heeft Thorwaldsen? een grijswitten marmerblok. O die Thorwaldsen! Engelen moeten hem onder het arbeiden gediend hebben, want met den genius komt men zoo ver niet. » En twintig bladzijden van haar ***Reiseversuch im Norden*** (205-27) besteedt ze dan om de beelden van Christus en zijn 12 Apostelen één voor één te ontleden en te bewonderen en gaandeweg wordt ze als het ware dronken van geestdrift. Op het einde geeft ze een aanmerking op het naakte : « Ik heb dikwijls hooren zeggen dat het ongekleede menschenlichaam het echte voorwerp is van de beeldhouwkunst. Dat zeggen zij die de kunst enkel in haar uiterlijke verschijning beschouwen. Omdat de schoonste beelden der Grieken niet bekleed zijn, in overeenstemming met de gedachte die ze verzinnebeelden ; en omdat de Grieksche beeldhouwkunst totnogtoe voor de modernen een onovertroffen voorbeeld is, besluiten de eenzijdigen : naakt en volkomen zijn eens. Dank zij deze vreemde dwaling ontstond o. a. Michel Angelo's naakte Nacht — ontstonden ook de naakte koningslijken op drie praalgraven in St Denis. Maar een echt kunstenaar — ik bedoel zulk een, die de eenheid erkent tusschen lijf en geest, tusschen vorm en wezen, tusschen

uitdrukking en gehalte, — zal altijd het echte voorwerp voor zijn kunst weten te vinden. Want een gestalte is niet dáárom beter geschikt voor de beeldhouwkunst, omdat ze minder kleederen draagt, maar : omdat zich in haar een zedelijke schoonheid prenten laat, omdat ze tot zinnebeeld kan worden van hooge, machtige, heilige aandoeningen. Aan de Niobe met haar naamlooze smarten doet het gewaad zoo weinig te kort, dat ze schoon is als de Psyche in Napels, schoon als de Venus van Milo. En dezelfde geestelijke schoonheid hebben de Apostelen. Ze dragen hun gewaad niet als een last of als een omhulling, maar als de dracht die hun eigen is en waarin ze weten te gaan, te staan en zich voor te doen zonder dwang en zonder studie. »

Niet enkel over schilders en beeldhouwers, ook over toonkunstenaars heeft ze haar eigen oordeel In *Jenseits der Berge* b.v. beschrijft ze hoe machtig ze werd aangegrepen door het Stabat mater van Pergolese en de Improperien van Palestrina Te Salzburg verwijlt ze bij « Mozart's wieg en Haydn's graf. Dit, zegt ze, zijn wellicht de twee melodierijkste zielen die ooit op de aarde hebben verbleven! Mozart voorzeker! drie maten uit den Don Juan zijn melodisch rijker dan heel Rossini's « Opern-Carrillon ». Van alle kunsten begrijp ik enkel datgene wat de ziel van den kunstenaar er heeft in neergelegd; daarom ben ik misschien wel niet waardig over kunstwerken als b.v. Haydn's Schepping en Jaargetijden te spreken, maar ik moet bekennen, dat ze mij ondanks hun melodieën zoo koel laten als Gessner's idyllen. Zijn menschen zijn veel te vergenoegd! in de spinkamer en op het oogstveld kan zulks nog begrijpelijk zijn, maar uit het paradijs wou ik graag iets anders hooren dan dat de bloemen geuren en de vogels zingen, en ik begrijp niet, hoe Adam en Eva zich zoo lang over het weder kunnen onderhou-

den. Dichterlijk wordt het paradijs eerst na den beet in den appel; dan komt de mensch in zijn element d. i. in den strijd. Dan wordt hij ongelukkig, dan wordt hij groot, dan wordt hij slecht, dan wil hij zichzelf troosten over zijn grootheid, dan wil hij zich verschoonen wegens zijn zonde — genoeg, dan *wordt* hij. En worden is mensch zijn. En de drang om uit dezen strijd en in de sfeer van den vrede te komen, is poëzie; maar niet het verwijlen daarin. Mozart staat bij mijn ziel dáárom nader, omdat hij ons het paradijs na de appelgeschiedenis toont. Door de afwisselende kreten van wanhoop en verrukking van den Don Juan hoort ge de sfeerenmuziek klinken, juist zooals door Beethoven's Symphonieën. Want zonder herinnering aan het paradijs en zonder verlangen ernaar bestaat er geen poëzie. » (*Reisebriefe*, I, 15-16.)

In een van haar *Orientalische Briefe* (III, 78) schrijft ze naar heur moeder : « Wanneer ik eenmaal in schoone gebouwen zit, dan duurt het lang eer ik er weer uitkom. Al wie van zijn reizen vertelt, heeft een stokpaard dat hij met een bijzonder genoegen berijdt; 't mijne is de bouwkunst. » En inderdaad, geen enkel van haar reisverhalen of ze heeft er in gefantaseerd over gebouwen en bouwkunst. En immer doet ze dat met den diepen zin die haar eigen is. Zoo heeft ze het b.v. over de onderlinge verhouding van de verschillende godsdienstvormen en bouwstijlen « Zooals het licht zich verdeelt in de verschillende kleuren van den regenboog, zoò verdeelt zich de eene en zelfde godsgedachte in de onderscheiden godsdiensten, en dat drukt de bouwkunst duidelijkst uit Aanschouw den grootschen eenvoud van de Egyptische, den liefelijken opschik van de Grieksche, de mystisch romantische vlucht van de Gothische, de lichte klaarheid van de Mahomedaansche godshuizen en ge zult er voorzeker een overeenkomst in ontdekken met

de oorspronkelijke denkbeelden en voorstellingen van de godheid, door die onderscheiden volkeren gehuldigd. » (*Or. Briefe*, III, 258.)

Of gravin HAHN maar één stokpaard had zullen we in 't midden laten. Uit al het voorgaande blijkt echter al genoeg dat ze open oog en hart had vóor de kunst onder al haar gedaanten.

Heel de vóór-katholieke werkzaamheid van mevrouw HAHN valt tusschen de jaren 1830 en 1848, dus in vollen Omwentelingstijd. Het is bekend dat de Omwenteling aan genen kant van den Rijn haar tolk vond in een schaar schrijvers die de geschiedenis met den zamelnaam « Das junge Deutschland » heeft aangeteekend. In welke verhouding stond mevrouw HAHN tot « Jong Duitschland? » Dat is de vraag welke zich thans opdringt.

We zullen beproeven daarop een antwoord te geven door de maatschappelijke, staatkundige, godsdienstige en letterkundige overtuiging van Jong Duitschland en HAHN-HAHN met malkaar te vergelijken.

§ 2. Maatschappelijke overtuiging.

« De Jong-Duitschers hielden zich *ironisch* tegenover de werkelijkheid. Zij namen van TIECK den toon over der ironie, die weldra in de scherper schakeering der satire overging. Men stelde zijn gedachtenwereld tegenover de werkelijke.... Het leven scheen erbarmelijk, en enkel door ironie en satire kon het verstand zich van zijn pijnigenden indruk bevrijden. Deze tweespalt werkte ook op het gemoed en openbaarde zich hier als « Weltschmerz ». BYRON's geniale verschijning verblindde alle geesten, hij was de afgod van deze modernen. De wereldsmart trad

in de plaats van het romantische gruwen voor de nachtzijden der natuur, en in de plaats van het verlangen naar de blauwe bloem kwam het verlangen naar een onbekend, onnoemelijk goed Er was maar één verschil tusschen de oude en deze nieuwe romantiek; gene vlood de wereld, zich gelukkig achtend ergens in den hemel of in het verleden iets beters te vinden; deze, door talrijke banden aan 't werkelijk leven gehecht, gebaarde er zich in haar gevoeleriheid den martelaar van. » (H MIELKE) (1).

In hoever dit past op mevrouw HAHN blijkt ten overvloede uit de volgende aanhalingen.

« De beschaving komt me voor, zegt ze, als een gave des duivels : met haar kan men alles erlangen! Ze geeft den mensch heerschappij, verstand, genot, nijverheid, alles, alles; maar ze maakt hem noch gelukkig, noch goed — juist alsof hij zich aan den duivel had overgeleverd. » (*Reisebr.*, I, 155.) Klinkt dat niet als eene paraphrase van het beruchte : « L'homme naît bon; c'est la société qui le déprave. » Elders (*Or. Br.*, II, 265) heet het : « Het is me buitengewoon aangenaam van menschen omgeven te zijn bij dewelke het schepsel Gods me bevalt. Aldus noem ik den ruwen mensch — ik bedoel ruw, evenals men zegt ruwe zijde, niet bewerkt — van welken bij ons, schitterende en vervallen slachtoffers van onze beschaving, onze kultuur, niets overblijft. We zijn beminnelijk, geestrijk, lieftallig, fijn en diep; maar schepsels Gods zijn we in den grond hoegenaamd niet meer! en ik verzeker u op mijn woord van eer, dat ik al mijn geest wou afstaan, kon ik dat zijn ». En nog : « Eenvoudige gewoonten, matig genot en zedenreinheid kweeken

(1) De kenschetsing van Jong-Duitschland geven we naar H. MIELKE's *Der Deutsche Roman des 19. Jahrhunderts*, 3. Aufl., Berlin, 1898 en, bij gelegenheid, naar A. BOSSERT's *Hist. de la littérature Allemande*, Paris, 1901.

gezond en frisch bloed; deze drie dingen zijn in Europa ondingen : geen wonder dat er het bloed niemendal deugt. » (*Or. Br.*, II, 278.)

« Waar is er bevrediging? vraagt ze in *Reisebr.*, I, 250-52. O, ik weet het zeer goed. In een allerengsten kring leven, daar nooit uit- en in een anderen treden, niets meer doen dan wat plicht of oogenblikkelijke behoefte vorderen, niets meer verlangen dat wat die verleenen; niet verder kijken op de aarde dan tot aan den muur die huis en hof omheint; niet vaker naar den hemel blikken dan elken avond, wanneer men tusschen slapen en waken zijn avondgebed zegt; — ziet ge, daarmee kan de mensch tevreden zijn, want hij staat op een plaats die hij gansch vult. » Maar op zekeren dag overvalt hem een onweerstaanbaar verlangen naar « een onbekend goed ». Waaruit spruit dat verlangen? Uit het « kunnen. Wie *kan* — ik meen, wie de gave heeft door eigen kracht iets tot stand te brengen, hetzij een standbeeld, hetzij zijn eigen leven — die houdt zichzelf voor zijn eigen heer, zijn eigen koning, zijn eigen wetgever, die spreekt tot zichzelf : dit heb ik gekund, waarom niet dat? of : wat ik gisteren kon, kan ik ook morgen En zoo nadert hij dan allengskens tot de grens waar hij niet meer kan, en waar hij te moede is als werden hem de roekelooze vleugels schielijk gefnuikt » En waar dan hulp gezocht? In de eenzaamheid? Ja, « wanneer men door groote smart gedrukt is, gelooft men wel dat alleen de eenzaamheid rust schenkt, en dat alle aanraking met de wereld zeer doet. Dit laatste is volkomen waar; elke aanraking, al was het die van een roos of van een blik of een windje doet den gekwetste zeer, maar in de eenzaamheid heeft men geen verstrooiing en ziet men niets dan de wonde, en hoort men niets dan zijn eigen klacht, door den weergalm duizendmaal herhaald; daarvan kan niemand genezen.

Wel beschouwd, is de mensch altoos eenzaam, want zijn diepste leed en zijn hoogste vreugd deelt niemand met hem, niemand, zelfs niet de teerst geliefde mensch, ten minste niet zóó als men 't begeert : derhalve mag men zich in dit leven aan vrij veel eenzaamheid verwachten. Hoe pijnlijker die eenzaamheid den mensch valt, hoe meer hij zich zal zoeken te bewegen — evenals de zieke zich in zijn bed wendt en keert, om een ligging te vinden die behagelijk is. PETRARCA, ALFIERI, ROUSSEAU, BYRON — hoe waren die bestendig in rep en in roer, wanneer hun geest zijn bedrijvigheid een oogenblik staakte! Wat reizen, wat zwerven, wat omdwalen — 'tzij door de Alpen, 'tzij door Europa; de eene speelt diplomaat, de andere leest kruiden; ALFIERI koopt paarden, BYRON zwemt; op één en dezelfde plaats blijft geen van hen. Alle vier waren ze menschen met gewonde harten — sic itur ad astra! De dikke, gezonde, stevige harten — wat verrichten die? waar blijven ze? dat weet ik niet, en die gaan me niet aan ook. Waarom zou ik verdriet maken om zulken die nooit verdriet hebben. » (*Reisebr.* I, 232-33.) Hebt ge dat Byroniaansch koketteeren met de smart opgemerkt, dien Lelia-trek, dien « Weltschmerz », met een woord? Niet uit het oog verliezen dat ook zij met haar smart door de wereld doolt!

Een tweede punt : « Jong Duitschland verklaart aan den adelstand den oorlog » (H. MIELKE). En HAHN? Ze springt in 't gelid en verweert zich vinnig

« Allen zeggen : bij den adel is niets, dan oude vooroordeelen. — Verschooning, hij treedt u tegemoet met iets dat heelemaal ledig is, hol, nietig — heet het zooals ge wilt! — kortom : met een naam! dat is de mug, die woedend maakt wanneer ze voortdurend om het oor gonst zonder dat ze kan gevangen of gedood worden. » Ware 't niet van den naam, waarom zouden zoo veel

geldbazen een adelbrief trachten te veroveren? « Voor zoo'n handelwijze haalt de adel met reden de schouders op; want het is erbarmelijk ijdel te willen dringen in een gezelschap dat men veracht, omdat men daar de uniform draagt die meest in het oog loopt. »

Maar IDA is niet blind voor de gebreken van haar standgenooten, ze ontzegt hun het recht de schouders op te halen, daar ze zich aan een soortgelijke erbarmelijkheid schuldig maken. « Een deel van den adel kruipt voor den middelstand, hij bedelt achting af, hij verbroedert met hem, hij strijdt in vreemde gelederen, opdat men van hem zeggen moge : dat is een verstandig man, niet bevangen in de vooroordeelen van zijn kaste! Een ander gedeelte loochent het streven en de veroveringen van den middelstand. — 't Is waar, dat is niet ijdel, maar bekrompen. Geen van beide evenwel zal bereiken wat hij verlangt : zijn plaats bewaren. De eene is overlooper, en heeft zijn post kleinmoedig opgegeven; de andere steekt als een struisvogel zijn hoofd in een struik, en verliest tevens kop en plaats. Wanneer ik den tegenwoordigen adel aanschouw, dan kan ik niet gelooven dat hij het nakroost is van de oude sterke ridderschap waartoe de Sickingen en de Hutten behooren. Want, indien er nog een vonkje van de oude werkkracht in leefde, moest de vroeger naar buiten gerichte kracht zich thans naar binnen wenden en « Intelligenz » worden. Het bloed zou vanzelf moeten opgolven en geest worden, sedert het geen krijgsreuzen meer voortbrengt : maar het is bedorven door weekelijkheid en niets-doen. De vaderen zwaaiden het zwaard, omdat het zwaard de scepter was van hun tijd, en hun zonen geven zich geen moeite of doen het verkeerd om in hun tijd de eersten te blijven. Gelukkig dat ik geen zoon heb! » (*Jens.* II, 184-86.)

Bittere klachten heft ze aan over het verval van het

kasteelleven. « Niets van al wat de wereld beweegt en voortdrijft komt van daar. Maakt er zich eens een levensuiting voelbaar, dan is het bijkans altijd die « des absoluten Widerstandes, selten der Reaction! » Maar weerstand, zonder meer, verlamt de beweging en doet de gezindheid versteenen, zoodat er tegelijkertijd gebrek aan inzicht en gebrek aan krachtdadigheid komt. — Mir thut's weh. » (*Erinn.*, I, 157-59.) Ze ziet in dat het stervensuur van den geslachtsadel naakt; dat het voor hem voortaan nutteloos is een vergelijk te zoeken tusschen heden en verleden; met de toekomst moet hij aanknoopen (*Or. Br.*, I, 20-21), en moet hij voorgoed te gronde gaan, dan is haar eenige wensch dat zijn einde roemvol weze (*Ib.*, 69-70). Zij zelf gevoelt zich trouwens maar half thuis in de salons van haar standgenooten. Ze is het allemaal beu « die stereotypen Phrasen und das banale Lächeln und die kleinen hergebrachten Manieren » van menschen waarmee ze « von nichts sprechen kann als von den Fliegen, die brummen, und von den Mücken, die summen. » (*Reisebr.*, I, 122-23.) Ze gaat er maar van tijd tot tijd eens heen om niet te « verwilderen ».

Een derde punt : « Onder den invloed van het Fransch socialisme, van het St Simonisme en de hartstochtelijke romans van George SAND plaatste Jong Duitschland de verhouding der geslachten in een nieuw licht, Het huwelijk werd op eenmaal een « Problem » dat opnieuw moest opgelost worden Niet alleen de man, ook de vrouw had haar rechten en niet alleen de rechten des harten. Zoo dook als nieuw slagwoord de « Emanzipation des Fleisches » op, waarmee men de « Wiederherstellung des Natürlichen in allen Lebensbeziehungen » bedoelde, in 't bijzonder de bevrijding van het huwelijk uit de banden der Kerk » (H. MIELKE).

Meer dan eens breekt mevrouw HAHN een lans voor

haar kunne. In haar romans vooral. « Ge hoont God, roept Sibylle uit, ge lastert de natuur wanneer ge zegt : de vrouw is een schepsel van lageren rang. Ik zal er u eene noemen in de volheid der glorie zooals God en de natuur ze gewild hebben en dan zal ik u vragen : staat de man hooger? — niet alleen de man die nevens haar staat; neen! ook de allergrootste waarop de wereld roemen mag? — Voorzeker niet! Heloïse mag nevens den besten staan. Die schoonheid, die liefde, die geest, die zelfverloochening, die trouw, die wijsheid, dat martelaarschap, die lichtvolle klaarheid, die vlammende gloed, die onbezweken volharding trots alle smart, alle ellende, allen duur, die stralen- en doornkrans van zaligheid en jammer dien Abélard's heillooze liefde op haar voorhoofd drukt — verbeeldt dat alles niet een geestesleven zoo rijk, zoo ontwikkeld, zoo krachtig dat *het hart* — de moederschoot van dit leven — zich openbaart als een wereldzee van macht en diepte. Neen, we zijn zeer onvolkomen — maar we zijn onvolkomen omdat we op een embryonischen trap van onze ontwikkeling staan — niet omdat het vermogen ons ontbreekt een hoogeren te bestijgen. » (*Sib.*, II, 27-28.) « HAHN weet niet waarom men zulk vooroordeel heeft tegen schrijfsters, waarom men doorgaans onmiddellijk de idee van belachelijkheid en dwaasheid met haar in verbinding brengt. Vroeger had men wellicht het recht daartoe; thans niet meer. Waarschijnlijk waren de schrijvende vrouwen vroeger onbeduidender.... Weet ge wie ons voor bespottelijk uitgeeft? De middelmatige mannen, en die zijn talrijker dan zij het zelf vermoeden. » (*Reisevers.*, 79-80.)

Van buitensporigheid in haar eischen kan men HAHN-HAHN evenwel niet beschuldigen. « Wanneer ze soms de ontvoogdings-utopieën leest, welke vrouwen, voornamelijk Fransche, voor haar geslacht uitdenken, als zouden ze

even goed kunnen kiezen en staatsambten bekleeden en God weet wat andere dingen nog! als de mannen, dan maakt ze op al dat gezwets maar één aanmerking! Richt het zoo in, dat de mannen in uw plaats in de kraam komen, dan zult ge uw plannen kunnen uitvoeren.... anders niet. » En waar dweepzuchtige blauwkousen met een reeks groote vrouwen uit de geschiedenis aanrukken, zet ze hun gezwind den voet dwars : « Uitzonderingen zijn maar uitzonderingen — en zeg eens, rechtuit, hoeveel vrouwennamen kan de geschiedenis in den eersten rang plaatsen? » (*Erinn.* I, 26.) Wat de zoogenaamde « ontvoogding van het vleesch » aangaat, daarmee heeft ze geen vrede : die is in haar oogen onzedelijk. Daarentegen ijvert ze met hand en tand voor de « Emanzipation des Geistes », d. i. voor de ontvoogding van het vrouwelijk karakter. Wat ze daardoor verstaat zal duidelijker worden, wanneer we haar romans zullen onderzoeken. 't Is voornamelijk daar dat ze zich over de echtelijke verhoudingen van man en vrouw uitlaat.

§ 3. Staatkundige overtuiging.

In staatkundig opzicht stond Jong Duitschland onder Franschen invloed. « De Fransche omwenteling van 1830 schudde haar politieke vragen uit, waarop men ook in Duitschland een antwoord zocht. Heinrich Heine's spot en Ludwig Börne's radikalisme ontstaken de demokratische gezindheid bij de Duitsche jeugd; den Duitschen Michel die van de vrijheidsoorlogen nog steeds op de berenhuid uitrustte hielden beiden het Fransche volk als een soort van ideaal voor... Het tijdvak der Romantiek was nationaal geweest; thans werd men wereldburger — nauw-

keuriger gezeid — men dobberde tusschen de twee.... Men moet het bij LAUBE nalezen, met welk gejubel de tijding van het uitbreken der Fransche omwenteling begroet werd.... Het radikalisme had evenwel lang zooveel aanhangers niet als een zeker mak liberalisme. De geestdrift klampte zich vast aan het woord « vrijheid »; doch over den inhoud van dit woord dacht men niet diep na » (H. MIELKE). « De grondslag van hun leering was het individualisme van de XVIIIe eeuw... Volgens hen gingen de rechten van den eenling vóór de rechten van de maatschappij. Staat en Kerk beschouwden ze als een kluister; maar nooit hebben ze er over nagedacht in hoever deze kluister kon noodzakelijk en zelfs heilzaam wezen » (A. BOSSERT).

De volgende uitingen van Mevrouw HAHN behoeven geen toelichting. « De Hemel geve, roept ze uit (*Reisebr.*, I, 131) dat Duitschland zich voor Frankrijk's voogdij behoede en niet gadesla wat men aan den overkant van den Rijn verricht — en kijkt het er toch naar, dat het veeleer weze om het *niet* dan om het wel na te doen. Zoolang Duitschland onder Frankrijk's voogdij heeft gestaan, was het onteerd en rampzalig. » HAHN-HAHN « haat Frankrijk, ze haat dien geest van ijdelheid, van snoeverij, van overmoed, van oppervlakkigheid, met een woord, zijn nationaal karakter. Ze heeft er zich van overtuigd en zich rotsvast ingeprent, dat de Franschen hoegenaamd het eerste volk niet zijn in Europa, zooals hun pochzucht het beweert, dat ze dat volk niet zijn dat zich van oudsher aan de spits der beschaving d. i. van de algemeen menschelijke belangen zou hebben gesteld en dat de overige volkeren maar blindelings zouden hoeven na te loopen en na te praten. En niet uit eigen lust en luim heeft ze zich daarvan overtuigd, maar na een ernstig en naarstig lezen van hun geschiedenis » (*Ib*, 126-28).

Maar wacht, ze bedenkt zich. « Hoe zou ze een armzalig volk haten, dat men zijn ouden God en zijn oude koningen ontnomen heeft — zonder het iets anders in de plaats te geven dan nevelige denkbeelden, die zijn kop verwarren en de maag niet vullen – instee van brood heeft het kranten. Zie, dat bedoelde ze : de Parijsche Journalistiek, die het volk verderft doordien ze het « konfuus » maakt — die haat ik, en mijn eenige troost is *deze*, dat zij, evenals GOETHE's *Zauberlehrling*, zooveel water in 't huis laten dragen, tot ze het niet meer meester kunnen en er moeten in omkomen » (*Ib.*, 227).

Maar spreek IDA HAHN van Engeland en de Engelschen. Zij, de behoudsgezinde, adellijke vrouw heeft de Engelschen lief. « Want die zijn in haar tijd de eenigen, die voor geen Omwenteling moeten vreezen. De Franschen zijn het volk van het woord, wij van de gedachte, de Engelschen van de daad. Wij zijn zooveel beter, inschikkelijker, menschlievender als de gedachte reiner en fijner is dan de daad, en als 't waar in een hoogeren kring zweeft; doch sterker, moediger — ik bedoel zedelijk moediger — betrouwbaarder zijn de Engelschen, en daarmee wordt een volk groot » (*Reisebr.*, II, 40.)

De behoudsgezinde kasteelvrouw verloochent zich evenmin waar het luidt : « Hongeren moet geen mensch; doch regeeren moeten enkel zeer weinigen; en wie de lieden wijs maakt, dat ze allen mogen meepraten over de wijze van besturen, die bewijst hun een slechten dienst, 'tzij hij dit doe uit onverstand, 'tzij met een huichelachtig, baatzuchtig inzicht. Zoo denk ik. » (*Reisebr.*, I, 229.) En dat is niet zeer Jong-Duitschlandachtig gedacht. Volgens haar : « Wie verbeteringen wil in liberalen zin, namelijk : zooveel mogelijk algemeene en gelijkmatige verdeeling van rechten en lasten, die mag bij deze verdeeling geen voordeel hebben, maar moet met persoonlijke

offers voorgaan. Trekt men er echter voordeel uit, dan is liberaal zijn een soort van nering. van stiel, zoowel als schrijnwerker of bakker zijn, met dit onderscheid slechts dat het niet zoo eerlijk is Dientengevolge is het mijn diepste overtuiging : liberaal, zooals ik dat versta, zonder voordeel, enkel met offers — kan alleen de adel zijn, en dat enkel nog de oude, op grondbezit, op rijkdom, op een lang familieaanzien gevestigde adel; en mij spijt het wanneer hij zulks verzuimt. Voor hofadel, dienstadel, geldadel, armen broodloozen adel, is 't geen eer meer liberaal te zijn; de behoefte aan verzet tegen de vorsten of stoffelijke nood lijven hem in bij de gewone kategorie van liberalen. » (*Or. Br.*, I, 69-70.)

Trouwens, wat « vrijheid » aanbelangt : « Om vrij te zijn moet zich elke eenling in 't volle gevoel van zijn persoonlijke onafhankelijkheid bewegen. Tot vrijheid behoort « *Vereinzelung* ». Van die « *Vereinzelung* » heeft de Europeër volstrekt geen begrip. Vooreerst hoort hij den Staat toe, dan zijn ambt; vervolgens slaan hem de vrienden, de koterie in banden; eindelijk leggen opvoeding, mode, beschaving hand op hem; en dat alles moet hij in zijn leven, handelen, denken en doen, bewerkstelligen en samenkneden : dan is hij een goed staatsburger. Ziedaar iets dat ongetwijfeld zeer eerbiedwaardig is, maar tegelijkertijd iets dat geen individualiteit vertegenwoordigt, in de *Vereinzelung* zou ondergaan, en bijgevolg voor de vrijheid heelemaal ongeschikt is.... Mij boezemen alleen individualiteiten belang in... vandaar dat Europa mij thans weinig voldoet. Daar duldt men geen individualiteiten, zelfs indien ze opduiken *konden*, en is er hier of daar eene, zoo moet ze zich houden alsof ze het niet was. Voor den eenling zijn de verwikkelde, verfijnde, gekunstelde toestanden onzer beschaving dan ook niet gemaakt; dat zie ik volkomen goed in.... Vandaar dat streven naar

gemeenschap, die vereenigingen *voor* en *tegen* alle mogelijke zaken, die scholen, die partijen, die krantschrijverij —, maar al die dingen maken uit hun natuur de vrijheid gansch onmogelijk in Europa. De echte namelijk. Met de kunstmatige, die niet uit de natuur van den mensch maar uit die van den staatsburger vloeit, zal men nog langer de vorsten verschrikken en de volkeren verblinden. » (*Or. Br.*, II, 271 vv.)

§ 4. Godsdienstige overtuiging.

« Zooals tegenover Staat en maatschappij nam Jong-Duitschland ook tegenover de Kerk en haar leering een andere houding aan. De klassieke tijd was ofwel pietistisch ofwel onverschillig — men denke aan GOETHE's meeningen over het Christendom, die hem tot den « goddelijken heiden » stempelden — en de Romantiek had zich van Christelijken zin zoodanig doordrongen dat ze ten slotte in Katholieke kapellen vóór Gods Moeder ging bidden. Het nieuw geslacht nam het geloof anders op. Er zich gewillig aan te onderwerpen, was in tegenspraak met sommige eischen en gevolgtrekkingen van 't verstand; het geheel op zijde te schuiven, was nu eenmaal ondichterlijk, om niet te spreken van eene zekere gevoeligheid die er zich tegen verzette. Men vocht in zich een harden strijd uit, dien alleen de praktischer naturen gemakkelijk en gelukkig te boven kwamen, terwijl anderen, als voorheen Jakob deed, geweldig met hun God worstelden en nooit de inwendige gerustheid omtrent godsdienstige vraagstukken veroverden. Maar in deze gevechten der ziel, deze aanvallen van een onbevredigd scepticisme verwierf men toch de kracht om de tijdgenooten het denkbeeld der verdraagzaamheid des te nadrukkelijker voor te hou-

den. De Romantiek had gedreigd ons klassiek erfdeel, de idee van verdraagzaamheid en humaniteit aan de XIXᵉ eeuw te ontrooven; en al had de Jongduitsche school geen andere verdienste dan de blikken van het nageslacht terug op dit erfdeel te hebben gevestigd, dan nog mag ze tegenover zichzelf het getuigenis afleggen dat ze voor haar tijd het hare heeft gedaan » (MIELKE).

Aan die verdraagzaamheid heeft mevrouw HAHN langen tijd meegedaan. Ze was van natuur met een diep gods dienstigen zin bedeeld. Ze geloofde vast in God, en de godsgedachte doordrong, bezielde haar denken en voelen. Dat godsdienst noodzakelijk, onontbeerlijk is, stond voor haar vast. Doch ten opzichte van godsdienst*vormen*, van eerediensten oordeelde ze zeer vrijzinnig. « We kunnen wel vinden, schreef ze, dat de eene vorm meer dan de andere met onze persoonlijke innerlijkheid overeenstemt, en derhalve voor ons de ware is; alleen of die vorm vóór God de eenig ware is, is toch meer dan twijfelachtig » (*Or. Br.*, I, 121). En verder : « Mijn godsdienst is de godsdienst van het individu, mijn geloof is *mijn* geloof, en het is onverschillig wat 's menschen geloof is, indien het maar zijn geloof is. Het *geloof* maakt zalig, sprak Christus, en niet *dit* of *dat* geloof. » (*Or. Br.*, I, 310.) Den christelijken godsdienst hield ze voor den volmaaksten; maar ze eischte dat men hem zijn vrijheid liet en hem niet binnen de grenzen van een onaantastbare kerk afsperde. (*Ib.*, 191.) Dat elk zich zijn kerk bouwe zooals hij 't verkiest; en daar de voorkeur verschilt van persoon tot persoon, zoo is ze van oordeel dat *één* eeredienst niet toereikend is voor allen en voor altoos. Ze gunt de katholieke Kerk den haren en het doet haar leed dat de menschen hun oud vertrouwen in dezen eeredienst verloren hebben zonder een nieuw in de plaats te krijgen. (*Reisebr.*, I, 254.) Van ceremoniën houdt ze niet;

het vroom *zijn* waardeert ze; « maar vroom *doen* maakt dom, omdat in handen vouwen, stil zitten, en hoofd buigen niets steekt dat het hart stil en den geest blij maakt »; ook wil ze de vroomheid der menschen niet afmeten naar het aantal hunner kerkbezoeken. Trouwens, moest ze dat doen, ze zou op den eersten rang niet schitteren. Op haar reizen heeft mevrouw HAHN veel kloosters bezocht. De indruk dien ze op haar maakten was niet altijd dezelfde. Den eenen keer werd ze afgestooten door den « fettigen sauren Geruch » dien ze meende te bespeuren, of door de eenvormigheid van het leven of door wat anders; een andermaal stond ze vol bewondering of werd ze aangetrokken door den vriendedelijken geest des vredes die in de kloostergangen verwijlt. Ofschoon protestantsch, heeft ze « aus dichterischem Enthusiasmus eine hohe Andacht » tot O. L. Vr., en het rozenkransgebed bevalt haar wonderwel als een herinnering aan Haar vreugd en smart, aan de rozen en doornen van Haar leven. Door haar latere bekeering tot de katholieke Kerk scheidt HAHN zich af, verheft ze zich boven haar Jongduitsche tijdgenooten. Verdriet over den dood van BYSTRAM, riepen de eenen; vertoonzucht, schreeuwden de anderen. Doch de eenen en de anderen vergisten zich. Een vrouw als HAHN, met zoo'n onafhankelijk oordeel, zoo'n oprechte liefde voor de waarheid, zoo'n sterken, vasten, onomkoopbaren wil kon — met Gods genade — niet anders dan katholiek worden. Hoe die bekeering gekomen is, ten koste van welke ontgoochelingen, studiën, overwegingen, tranen, heeft ze zelf meegedeeld in dat boek dat bijna klinkt als een hymne : « *Von Babylon nach Jerusalem* » Op het einde van deze belijdenis, richt ze tot den lezer het woord als volgt : « Denkt ge misschien : die vrouw is een dweepster? — maar in deze bladzijden vindt ge geen spoor van onbepaalde opgewon-

denheid Of : ze zegt de waarheid niet! — maar bedenk, dat ik nooit iets anders gezegd heb dan dat, wat ik voor waarheid hield, en dat men mij nooit van onoprechtheid heeft kunnen beschuldigen. Of : er is in haar een groote geest van tegenspraak! — Dat is waar! ik sprak zoolang tegen, tot ik dat vond, wat elke tegenspraak overwint : de objektieve goddelijke waarheid; toen onderwierp ik mij dadelijk en zonder voorbehoud. Of : ze is aristokratisch, daarom bevalt haar het konservatief beginsel der katholieke Kerk! — Ja, ik ben aristokratisch, en daarom laat ik mijn leven niet bestemmen door dat wat me past en behaagt, maar wel door diepe en heilige overtuiging. Bovendien vertegenwoordigt de Kerk de behoeften niet van een partij, maar van de menschheid en de geschiedenis toont, dat alle staatkundige partijen er naar gestreefd hebben, levenskracht uit haar te scheppen. En mijns dunkens, is een instelling die het een schoenmakerszoon mogelijk maakt opperhoofd der Christenheid te worden, demokratisch genoeg. »

Uit volle overtuiging is mevr. HAHN katholiek geworden, en overtuigd katholiek is ze gebleven tot den 12n Januari 1880, den dag van haar dood.

§ 5. Letterkundige overtuiging.

Jong Duitschand dweepte met BYRON en George SAND. Elke schrijvende vrouw mocht rekenen op zijn steun. De Romantiek hing aan GOETHE; Jong Duitschland gaf de voorkeur aan SCHILLER. Het verweet GOETHE dat hij onverschillig gebleven was voor de belangen van 't gemeenebest. « Zoolang de tijd van GOETHE klein was », zei LAUBE, « was GOETHE groot; als zijn tijd groot was,

is hij klein geworden. » De klassieken hadden in de oudheid geleefd; de romantieken in de middeleeuwen; nu was het oogenblik gekomen, zoo sprak men, om in het tegenwoordige te leven. Maar het heden was allesbehalve dichterlijk. Ook versmaadde men de vormen der prosodie; het proza heerschte oppermachtig. Men schreef vooral tooneelstukken, romans, novellen, en bijna uitsluitend met het doel een stelling te betoogen. Men richtte zich niet meer tot een nauwen, uitgelezen kring; men wou op de menigte werken, ze onderrichten, ze leiden. Al de groote vraagstukken die het land en de menschheid aanbelangen, kwamen te berde. Men schreef veel en snel: geen tijd om een plan rijpelijk te beramen. A priori zou men gaan denken dat die redeneeringen een klaren, eenvoudigen stijl meebrachten. Integendeel : men maakte jacht op effekt, zocht drollige beelden en hoe vreemder men schreef hoe grooter genie men was. (Aldus nagenoeg BOSSERT en MIELKE.)

In vele opzichten was mevrouw HAHN een kind van haar tijd. Wat BYRON voor haar was, zagen we boven reeds. Hoezeer ze met SAND verwant was, zal uit haar romans blijken. *Lelia* is in haar oogen « de eerste opgang van een stralend gesternte ». (*Zwei Frauen*, I, 124.) Dat schrijvende vrouwen bij haar welkom waren, getuigen haar woorden en daden. Zoo ze GOETHE lager schatte dan SCHILLER, dan was dat om geen staatkundige maar wel om een esthetische reden zooals men zien kan uit een straks mee te deelen tekst. Lees tien bladzijden van een van haar romans, en ge zult overtuigd zijn dat ook HAHN van betoogzucht aangedaan is, dat ze van haar tijd is, en liefst proza schrijft. Dat ze snel en veel schreef bewijzen haar gladde, nooit doorstreepte handschriften, alsmede het getal en de zwaarte van haar boeken. Over haar stijl reppen we later een woord.

Het spreekt vanzelf dat HAHN-HAHN, die op haar reizen geen openbaring van het schoone uit het oog verloor, niet verzuimd heeft kennis te maken met de voornaamste voortbrengselen der Europeesche letterkunde, en ook over schrijvers en dichters op haar eigen wijze heeft geoordeeld. Hoor wat ze in haar *Reisebriefe* (II, 197-201) over CERVANTES, en naar aanleiding van CERVANTES over GOETHE en SCHILLER zegt (1) :

« O die Don Quixote! hoe staat hij daar vrij in de wereld! hoe buigt hij voor niets en acht toch alles zoo hoog! hoe argeloos hij het leven opneemt en toch zoo diepzinnig; hoe ernstig en toch zoo verwonderlijk opgeruimd! in hoe eenvoudigen vorm weet hij den eeuwigen droevigen kamp voor te stellen van de grootheid tegen de alledaagschheid, van den zielenadel tegen de enghartigheid, zoodat we medelijdend glimlachen en treurig de schouders ophalen, en niets leeren verachten, zelfs niet de stompzinnigheid - en niets leeren overschatten, zelfs niet de grootheid. Ach neen! met al zijn zielegrootheid en reinheid van gemoed maakt hij niemand gelukkig en zichzelf bespottelijk, die arme Don Quixote! en als hij dat ten laatste zelf erkent — dan zeggen de menschen dat hij verstandig geworden is; maar hij legt zich neer, en sterft, treurig, met gebroken hart — want de luister is van zijn begoochelingen geweken. O dat is 't lot van allen!... Er zijn dingen waarbij mij het hart siddert van vreugde, van heilige aandoening — en waarbij ik me vrij en gelukkig gevoel als in 't gezelschap van hooger geesten; tot hun getal behoort Don Quixote, BEETHOVEN's muziek, DANTE — niet zoozeer de goddelijke Comedie als hij, DANTE zelf, zijn leven, zijn lieven; en nog zoo 't een en 't ander. Wanneer ik mij met die menschen of

(1) Voor SCHILLER, zie ook boven.

hun werken bezighoud, krijg ik beter gedachten, zuiverder wenschen, helderder inzicht; dan voel ik alle smart dieper en ben evenwel beter bereid om ze te dragen, en ik ben zoo plechtig te moede Bij anderen daarentegen heel alledaagsch, b.v. bij GOETHE Ja ja, hij is GOETHE en ik ben niets! maar hij is toch maar mijns gelijke, hij verheft me niet boven mijn sfeer, hij laat geen grooter geesten voorbij me zweven, ik adem niet vrijer, niet dieper in zijn nabijheid. Daar kan ik niets aan doen, en hij wellicht ook niet! maar zoo ben ik nu eenmaal gesteld : wie zich niet tot koning maakt mijner ziel, wie niet sterker is dan ik — die blijft mijns gelijke, en dat al had hij ook Faust geschreven, een werk dat ik vereer als geen ander Duitsch gedicht. Het schijnt me volkomen toe, afgerond, rijp — het eerste deel namelijk; het tweede is overrijp, als een vrucht die te lang aan den boom heeft gehangen. Tegenwoordig is men GOETHE aan 't aanbidden, zelfs de Franschen spreken van hem — weliswaar niet zooveel als van HOFFMANN, die bij hen de vertegenwoordiger is van de Duitsche letterkunde — en dat ze van hem spreken, bewijst niet, dat ze hem kennen, nog minder dat ze hem verstaan — ondertusschen, spreken is het hoogste waartoe ze bekwaam zijn, en zoo spreken ze dan ook van GOETHE. Onze tijd is materialistisch en positief : aldus heeft GOETHE de menschen voorgesteld, Faust, Egmont, Wilhelm Meister; dat verstaat men, dat begrijpt men. De uiterlijke dingen zijn ons zoodanig over 't hoofd gegroeid dat wij er niet aan denken weerstand te bieden, en hij toont den mensch in bestendige afhankelijkheid van die dingen, zeer waar, zeer fijn, maar juist daarom ben ik bij hem zoo alledaagsch te moede. Als deze richting van den tijd zal voorbij zijn, zal SCHILLER weer vereerd worden! Die toont den mensch in de kracht en in de vrijheid, welke de geestdrift geeft,

Wilhelm Tell, de Jungfrau von Orleans, Max Picolomini, waarvoor thans zeer velen de schouders ophalen als over zinledig verdichtsel. Lees ik SCHILLER, dan gevoel ik me dikwerf recht beschaamd, ik wil zeggen, tot inzicht van mijn kleinheid gebracht in 't nabijzijn van zijn hooge en kiesche gemoedsstemming. Ik denk dat anderen ook zoo varen en dat ze om het onbehagelijk schaamtegevoel kwijt te geraken, zeggen : « Bah! dweperij! woordenpraal! onzin! » Ja ja, zoo heb ik hooren spreken van den edelen SCHILLER, van een dichter, die als geen ander in zijn gewrochten het ideaal van 's menschen bestemming zoekt voor te stellen. Daarom ook komt hij alleen mij als een groot dichter voor; GOETHE als een groot auteur. — In CALDERON's werken vind ik geen genoegen. Ze zijn zoo talrijk dat ik misschien de beste niet getroffen heb; mogelijk echter hangt die weerzin samen met ons verschil van overtuiging : hij is koningsgezind, ik aristokratisch; ik zie in den koning den opperleenheer, hij den gunstenverleener. »

Met PETRARCA loopt mevrouw HAHN niet zeer hoog. « Zijn zachte verzen, die als golven stijgen en vallen, klinken in haar oor als een wiegelied; doch meer voor 't lichaam dan voor de ziel, want ze brengen haar eerder vaak aan dan gemoedsrust. » Ze beschuldigt hem van onwaarheid; « ze gelooft hem niet wanneer hij klaagt »; ze noemt hem « theatraal » en beweert dat hij « altijd zijn grooten mantel in schilderachtige vouwen om den schouder slaat eer hij aanvangt een sonnet te zingen. Hij wist te zeer dat hij een groot en beroemd man was, een man op wien Europa staarde als op geen van zijn tijdgenooten. » (*Reisebr.*, I, 209-10.) Maar DANTE! « In het woord « nessun magior dolore, che ricordarsi del tempo felice nella miseria » ligt meer leed dan in al de sonnetten van PETRARCA te zamen. Die man is thuis in de

smart; hem doet alles zeer, zelfs de herinnering aan 't geluk! in zijn klacht is er vreeselijke waarheid. En in zijn liefde voor de doode onvergetelijke Beatrice (1) vind ik ook meer waarheid dan in PETRARCA's liefde voor de levende Laura... ». « Den hemel ontsluiten kan enkel de liefde — en aan de hand der geliefde wandelt DANTE door de hemelsche landouwen en verstaat hun wonderen en geheimenissen. O gij oude, eeuwige, diepzinnige DANTE, gij hebt wel geweten wat tot God leidt, en hoe armzalig blijken nevens u die verklaarders die beweerd hebben dat Beatrice de wijsbegeerte verzinnebeeldt. Die wandeling door het Paradijs zie ik niet gaarne in de goddelijke Comedie; DANTE geeft ons geen vast standpunt en geen klaren blik; wij zwemmen voortdurend in gouden wolken, en het is oneindig lastig, daarbij zijn geloofsbelijdenis en zijn uitspraken over de Zonde, de Drieëenheid, enz. te moeten aanhooren. Doch deze scholastische onbeholpenheid reken ik niet *hem* aan, maar wel zijn tijd — waarin de wetenschap des te hooger geschat werd naarmate ze afgetrokkener was, en waarin elk werk een zekeren godgeleerd-dorren bijsmaak hebben moest, die even zoo onmisbaar was als ten tijde van VOLTAIRE de spotziek-lichtvaardige. Waar DANTE zich uit eigen aandrang beweegt, daar is hij vrijer dan eender welk dichter uit eender welken tijd; want als een wereldrechter vonnist hij in hemel, vagevuur en hel, drukt brandmerken en eerekronen op het voorhoofd niet alleen van de dooden, maar van zijn tijdgenooten, en slingert terwijl hij nog leeft dit verpletterend boek in de wereld, fier, onbekommerd, moedig als een god. Kent gij een dichter die zoo machtig een gedachte niet enkel heeft gehad maar ook nog uitgevoerd? ik niet. MONTAIGNE zegt van HOMERUS :

(1) *Vita nova*.

hij heeft noch voorbeeld noch evenknie gehad. In de letterkunde van heden past dat op DANTE — en op hem alleen. » (*Reisebr.*, I, 213-15.)

Het spreekt vanzelf dat onze gravin in haar *Erinner. aus und an Frankreich* over Fransche schrijvers komt te spreken. Zoo gewaagt ze met hoogachting en met een soort van teederheid van MONTAIGNE en zijn *Essais* (I, 191-95). VOLTAIRE was volgens haar « een vaardig dichter, een schitterend schrijver, een fijne kop, maar hij had een ijselijk en onherstelbaar ongeluk : hij geloofde aan niets; vandaar dat het leven in zijn oogen een goocheltoer en de mensch een aardkluit was » Maar, voegt HAHN er bij, « zonder geloof kan men in de wereld niets goeds verrichten ». Daarom stelt ze ROUSSEAU boven VOLTAIRE. Ja, ze loochent zijn gebreken niet : « woord en daad waren niet eens bij hem; zijn verbittering tegen de menschen kwam voort uit de krenking van zijn overdreven zelfgevoel; door zijn onaanwendbare theorieën heeft hij meer geschaad dan gebaat ». Maar ten minste « hij had een geloof en een liefde ». Aldoor staat het bij hem « onwrikbaar vast, dat de mensch een hooger bestemming heeft dan op de aarde als plant te leven en onder de aarde te verrotten, en om hem in dien zin aan te kweeken, neemt hij in *Emile* het kind in de wieg, en in de *Nouvelle Héloise* de vrouw, en in het *Contract social* de toestanden van de menschelijke samenleving ». En hoe grimmig en valsch geredeneerd, hoe eenzijdig en ongerecht die schriften somwijlen wezen mogen, « altijd zijn ze overgoten met zijn hartebloed, en doorgloeid van de liefdevonken die de aanraking met de menschen met geweld als 't ware uit zijn ziele slaat. » (*Erinn.*, II, 261-62.)

Een eigenaardige trek in HAHN's persoonlijkheid is haar quasi-onvatbaarheid voor tooneelschoon. Geen wonder, zij

eischt van het tooneel het onmogelijke : « men zou haar een blij- of treurspel moeten *voorleven*, niet *voorspelen*. Bij een treurspel, zegt ze, is me dat nooit voorgevallen, ver van daar. Bij een blijspel misschien wel. Daarom heb ik een groote voorliefde voor het blijspel, en de allergrootste — verschooning! — voor de kluchten van het volkstheater. Nu nog denk ik met vreugde aan de Weener voorstadtheaters. Ha, wat heb ik daar gelachen, en hoe aangenaam is 't om zoo'n kolossale gekheden te mogen lachen! Ik schaam me een weinig over dezen gemeenen smaak, maar wat is er aan te doen? ik vermaak me. Indien het treurspel mijn hart zoo schokte, als het blijspel mijn middelrif, dan leed het geen twijfel, of ik had het treurspel evenzoo lief, en in zekere stemmingen nog liever; ongelukkig is me dat nog nooit gebeurd. Altijd maakte de tragedie bij de lezing een edeler en harmonischer indruk op mij dan bij de opvoering. Ik geloof gaarn dat dit aan mij ligt, en dat ik ofwel in mijn binnenste een niet te verwezenlijken ideaal omdraag, ofwel dat ik er geen zintuig voor heb, zooals anderen er geen hebben voor muziek, beeldhouwkunst, enz.; want, wanneer ik drie of vier blijspelen achtereenvolgens gezien heb, ben ik daar ook beu op. Daarom ga ik zeer weinig naar het theater. » (*Erinn.*, II, 222-23.) Toen ze te Parijs was, heeft ze op den regel een uitzondering gemaakt. In het Théâtre Français heeft ze de opvoering van klassieke stukken bijgewoond. Ze heeft daar *Mahomet* gezien van VOLTAIRE, « eine widerwärtige Tragödie » zegt ze, omdat VOLTAIRE van den profeet, den dweper, den geestdrijver een ellendigen bedrieger heeft gemaakt. *Phèdre* vond ze schoon, maar slecht gespeeld. Meer voldoening had ze van 't blijspel o. a. van BEAUMARCHAIS' *Figaro*, een stuk dat « gemakkelijk, rasch, fijn en natuurlijk afloopt ». — In de Porte St Martin, in dit

schuiloord van de « huiveringwekkende treur- en zangspelen » van het romantisme is ze ook geweest. Daar heeft ze HUGO's *Ruy Blas* zien opvoeren, volgens haar, « zoo recht een stuk voor 't volk : niet de minste innerlijke waarheid, derhalve ook geen samenhang, maar de eene coup de théâtre na den anderen, en Ruy Blas een verheven mensch, een goddelijke natuur — een lakei en — de minnaar van de koningin van Spanje, kortom, een figuur die het volk ontzaglijk vleit. Dit is het laatste treurspel van V. HUGO en indien hij voortgaat met, zooals tot nu toe, immer meer afwaarts te gaan, dan ware 't veel beter voor zijn roem, indien hij zich met het drama niet meer inliet. » (*Erinn.*, II, 229-30.) In het Oosten denkt HAHN als vanzelf aan CHATEAUBRIAND. « Die dichter laat zich leiden door zijn genius, en zijn genius is een adelaar, er meer voor geschapen in het zonnelicht dan op de aarde te blikken. Zijn reis naar Jerusalem heb ik niet gelezen maar ik onderstel dat de hooge tocht van het *Génie du Christianisme* er doorheen waait. LAMARTINE vat de voorwerpen meer met een zekere dweepzieke gemoedelijkheid op; maar ook dat maakt een bevredigenden indruk. » (*Or. Briefe*, II, 315-16.)

IV.

ROMANS.

Het is altijd verdienstelijk en eervol zijn medemenschen op den weg voor te gaan. Daarom komt er mevr. HAHN een bijzondere plaats toe in de rei der Duitsche letterkundige vrouwen : zij heeft voor haar geslachtsgenooten nieuwe banen gebroken. Andere vrouwen hadden reeds wel een min of meer gewichtige rol gespeeld in de letteren. De namen van Hendrika HERZ, Rahel LEVIN, BETTINA, Luise HENSEL zijn nog niet vergeten. Doch hun rol beperkte zich doorgaans bij het uitoefenen van persoonlijken invloed op de dichters waarmee ze in betrekking kwamen. Nog kort vóór HAHN's letterkundig optreden had Charlotte STIEGLITZ zich gezelfmoord om het dichterlijk genie van haar echtgenoot herop te wekken. Doch autor, in de gewone beteekenis van dit woord, was nog geen van haar geweest. Doopten zij al eens de pen in den inkt dan was 't om brieven te schrijven of om persoonlijke herinneringen omtrent schrijvers te boek te stellen.

Chronologisch gesproken, is mevrouw HAHN de eerste vrouwelijke autor van belang (1). Met het uitgeven zoo van verzen als van proza is ze Duitschlands grootste

(1) De romans van Dorothea SCHLEGEL en Sophie TIECK zijn door den tijd al gevonnist.

dichteres, Annette VON DROSTE-HÜLSHOFF vóór geweest. Want eerst in 1838 verschenen DROSTE's eérste *Dichtungen*, en eerst in 1860, na DROSTE's dood dus, de mooie novelle, *Die Judenbuche*. Ook Fanny LEWALD, haar nijdige mededingster, is ze vóór geweest. Want *Clementine*, de eersteling van LEWALD, verscheen eerst in 1842

HAHN is de eerste Duitsche romanschrijfster geweest. Doch hoe is ze op het denkbeeld gekomen romans te schrijven? Hoe heeft ze den moed gehad zich aan een vak te wagen dat tot dan toe uitsluitend het eigendom der mannen was geweest? Hier zal wel het voorbeeld van George SAND, wier *Lelia* reeds in 1834 de wereld had verrast, en wier gave voor heel Jong Duitschland een voorwerp was van hooge vereering, aanleiding en prikkel geweest zijn. Dat blijkt uit de menigvuldige familietrekken die de werken van HAHN en SAND verbinden.

Wat denkbeeld vormde zich IDA HAHN van een roman?

Ze erkende maar één romansoort, namelijk het « Zeitbild ». « Een roman, zegt ze, moet om eenigszins verdraaglijk te zijn, een beeld, of ten minste een schets geven van den toestand der maatschappij waaruit hij, als een van haar kinderen, voor den dag treedt; hij moet toonen welke zeden, welke gebruiken en misbruiken, welke meeningen, welke richtingen er leven in den tijd dien hij hoeft voor te stellen. » En als voorbeeld haalt ze de romans aan van Jean PAUL. (*Erinn. a. u. a. Fr.*, I, 91.) De roman, die een tafereel ophangt van den *verleden* tijd, de historische roman volgens de opvatting van Walter SCOTT, vond bij haar geen genade : dien schold ze een « Zwittergeschöpf », noch roman noch geschiedenis. Neen, in een roman moesten de tijdgenooten zich kunnen spiegelen, dan konden ze zich naderhand van alle smetten reinigen. Dit romanideaal was nu evenwel

geen kind van HAHN's geest. Het werd gehuldigd door heel den tijd. Sla maar IMMERMAN's *Münchhausen* open, of *Das junge Europa* van LAUBE, of *Wally* van GUTZKOW, ge zult aanstonds overtuigd zijn.

Het valt buiten ons bestek — en het zou trouwens spoedig vervelen — de talrijke, zeer op malkaar gelijkende romans van mevrouw HAHN één voor één tot in hun bijzonderheden te ontleden en te bespreken. We zullen ons vergenoegen met datgene te zeggen, wat ons noodzakelijk toeschijnt om haar « manier » te kenschetsen en te beoordeelen.

Laat ons dus vooreerst ordentelijk en methodisch kennis maken met de wereld waarin HAHN ons voert.

Ik stel u Ondine voor, Faustine, Clelia, Sibylle.... Zijn dat geen wondere namen? Tooveren u die klanken niet terug naar den — overigens ternauwernood verstreken — tijd der Romantiek. Dit gebeurt u echter bij HAHN alleen niet : ook bij de anderen. Herinner u slechts WALLY b. v.

Ik noemde enkel vrouwennamen. Niet dat er in haar boeken geen mannen voorkomen. Ze zijn er even talrijk. Doch HAHN is een vrouw; en wat meer is, ze is een vrouw die haar eigen geslacht ten minste zoo hoog stelt als het mannelijk geslacht, die met al haar krachten ijvert om haar kunne van de zedelijke dwingelandij te verlossen, die bovendien in den echtelijken omgang met mannen slechts bittere ervaringen heeft opgedaan; en daarom deelt ze onder de vrouwen doorgaans de hoofd- en de schoonste rollen uit, en besteedt ze bij het teekenen der vrouwenportretten meer aandacht, meer talent, meer liefde.

Kinderen en grijsaards komen bij haar zeer zelden, en dan nog maar terloops voor. Ze neemt haar helden en heldinnen in den tijd der huwbaarheid, in den tijd van bloeien en rijpen. En dat ligt in den aard zelf van haar romans. Het liefdeprobleem is er immers schering;

en al de brandende vragen van de eeuw vormen den inslag.

Een bedrijf wordt er in de Hahnsche romans niet uitgeoefend; een beroep is bij die helden en heldinnen onbekend; voor het dagelijksch brood hoeven die wezens niet te zorgen. Al die menschen staan vrij, onafhankelijk, zelfstandig in de wereld. Ze eten, drinken, slapen, dansen, dragen zijde en juweelen, bewonen rijke huizen in de stad en villa's op den buiten. Geld hebben ze nooit te kort. Nu en dan wordt er in 't voorbijgaan melding gemaakt van iemand die studeert, of zich toelegt op diplomatie, of dicht of schildert of beeldhouwt; doch die inspanning, die arbeid geschiedt niet om het brood, enkel als tijdverdrijf, voor de eer, of om den drang der genialiteit te voldoen. En sluipt er al een door die werkt uit nood, een leeraar, een kamervrouw, een koetsier, dan staat die maar op den vijfden of zesden rang.

En tot welken stand behooren die zondagskinderen? Tot den adel. Het wemelt in HAHN's romans van graven en gravinnen, barons en baronessen, vorsten en vorstinnen. En anders geene. Men moet zijn gele, halfuitgewischte, perkamenten titels kunnen toonen, zooniet flapt HAHN de poort van haar roman voor uw neus toe. Het schijnt alsof ge eerst dan aanspraak kunt maken op den eerenaam van « mensch », als ge aangesproken wordt met een « gnädiger Herr » of « gnädige Frau ». De eerste sport op de ladder der menschheid is de sport der baronie. Gelukkig dat mevrouw HAHN dweept met de kunst; daaraan is het te danken dat ze nog een zijdeurtje openhoudt voor den bevoorrechte die op zijn voorhoofd den stempel draagt van het genie; dat alleen kan het gemis van blauw bloed vergoeden.

Als mevrouw HAHN dus beweerde dat een roman, om verdraaglijk te zijn, een beeld moet geven van den toe-

stand der maatschappij, dan had ze waarschijnlijk de romans van haar collega's in 't oog, en niet haar eigene. Haar werken spreken haar theorieën tegen — althans wat de keus der personages betreft. Om het met haar zelve eens te blijven, had ze het voorbeeld moeten volgen van LAUBE die in zijn *Jong Europa* dichters, krijgers en burgers elk op hun beurt vóór het voetlicht bracht; of van GUTZKOW, bij wien mettertijd de theorie rijpte van het « Nebeneinander », volgens welke in den roman al de standen der samenleving, van den schooier tot den koning, tegelijkertijd moeten optreden. IDA's romans schilderen dus maar een zeer beperkt gedeelte van de maatschappij, die kleine, klaterschitterende wereld die zich op fijngeschoeiden voet, met los gebaar en gemaakt gezicht beweegt over de zachte tapijten der adellijke huizen. *Aus der Gesellschaft*, uit de salonwereld, zoo luidt terecht voor een groot gedeelte, en zoo mag luiden voor de geheele reeks het algemeen opschrift van de rij romans die aanzet met *Ilda Schönholm* en sluit met *Levin.*

Om dit uitsluitingsstelsel te verschoonen zeggen sommigen, en, indien ik me niet vergis, HAHN zelf, dat een schrijver maar goed kan schilderen 'tgeen hij door persoonlijke ondervinding kent. Allemaal wel. Maar hier komt de vraag hoever men zijn ondervinding kan doen uitstrekken? Dat men een kasteel bewoont, kan niet verhinderen dat men kennis aanknoopt met de lieden uit de omgeving, of dat men zijn eigen werkvolk gadeslaat en bestudeert. Annette VON DROSTE, om er maar ééne te noemen, was ook van adel, en toch heeft zij de Westfaalsche natuur en het Westfaalsche landleven geschilderd zooals weinigen, ook HAHN niet, het haar hebben nagedaan. Ik geef toe dat ANNETTE een steenen huis bewoonde, terwijl IDA, als Bohemer die ze was, maar een tent had die ze vandaag hier en morgen elders opsloeg, zoodat

ze den tijd niet had om zich met andere menschen dan met zichzelf en met haar reisgenooten — BYSTRAM en dergelijken — bezig te houden. Doch tot haar twintigste jaar heeft ze toch in Mecklenburg verbleven, gedurende den tijd van het leven dus waarin de indrukken het levendigst en het duurzaamst zijn. En heeft ze daar nooit den gullen, ronden lach gehoord van Inspector Bräsig? Nooit den ernstigen, gewetensvollen Haverman over de akkers zien gaan? Nooit de rookende pijp van Jonge Jochem gezien? Nooit een bezoek gebracht bij het werkzame, praatzieke maar doodbrave domineeske? — Ja, FRITZ REUTER was wel maar een eenvoudige « strom », maar toch heeft hij, uit « persoonlijke ervaring », een prachtige schets kunnen ontwerpen van het landelijk kasteelleven in Mecklenburg, HAHN's geboorteland.

Zou *dit* misschien de waarheid wezen, te weten, dat onze jonge, schoone, ijdele, zelfzuchtige gravin, die groot ging op haar afkomst, het beneden zich achtte met haar glimmende handschoenen de ruwe, vereelte hand van het volk of de niet minder eerlijke hand van de werkende burgerij aan te raken? Maar hoe dit overeengebracht met haar in 't geheim gepleegde liefdadigheid? De menschelijke ziel is een raadsel dat vaak moeilijk op te lossen is.

Laat ons HAHN's romanvolk van naderbij beschouwen.

Ziehier het portret van Ilda Schönholm : « Es war ein seltsamer Kopf, gar nicht schön, doch sehr anziehend, der Schnitt einer Madonna und der Ausdruck einer Sibylle; fatiguirte Züge, die auf mehr als 27 Jahr schliessen machten, und ein durchsichtiges, wechselndes Colorit, das den Hauch erster Jugend über sie zauberte; Augen, wechselnd im Ausdruck wie die eines Kindes, und verschieden im Glanz schillernd wie das Meer, wenn Wolken am Mittag darüber hinlaufen; aber zwischen den Augen, und im Aufschlag der langbewimperten Augenlieder, ein Zug von

unaussprechlicher Schwermuth. Lauter Kontraste und doch Harmonie, wie in den grossen Bildern, welche die Natur vor uns aufrollt. » (bl. 14.)

Deze onbegrepen, schoongeestige, zwaarmoedige vrouw is geen nieuwe type. Lees *Lelia* en lees de romans van HAHN, ge zult bemerken dat de heldin van George SAND, die vrouw met haar blakenden dorst naar geluk, met haar rusteloos zoeken naar een onbekend goed, met den hoogen adel van haar karakter, die vrouw voor wie alle mannen in het stof zinken maar die den voet zet in den nek van die allen, die vrouw heeft steeds als model gestaan voor het bewonderend oog en het vlijtig penseel van de Duitsche dichteres. Met verschillende schakeeringen keert die type gedurig weder. Misschien wel omdat HAHN, de nooit bevredigde, de smartvolle, de geniale, zichzelf daarin herkende.

De geliefde van Ilda, van wiens beroep en stand men niets te weten komt, tenzij dat hij niet van adel is en eenvoudig weg Otto heet, wordt volgenderwijze gekonterfeit :

« Sein Benehmen hatte eine durchaus aristokratische Aisance ohne die schlaffe, langweilige Nachlässigkeit der Aristokratie, sein Ton war frei und lebhaft ohne die brüsken, herben, ungalanten bürgerlichen Manieren. In Gang und Haltung war dieselbe Frische und Ungezwungenheit. Der Kopf war prächtig, von jenem marmorfarbenen durchsichtigen Kolorit, das blonde Männer nie und brünette höchst selten haben, und das mit dunklen Augen und Haar kontrastierend, den strahlenden Lichteffekt hervorbrachte, der auf Gemälden von Rembrand so häufig und so magisch ist. Wenn er schwieg, war der Ausdruck des Gesichtes nachdenkend und sehr ernst; wenn er sprach, heiter, fast übermütig, weil die sehr kurze, scharfgeschnittene Oberlippe und die blendend weissen Zähne dem Munde

einen leisen Anflug von Ironie. gaben. Dieser kleine Zug brachte ihn um das Glück, von allen Frauen für einen schönen Mann erklärt zu werden. Frauen hassen nichts so sehr als die Ironie. »

Zooals de weemoed voor de heldin, zoo is de ironie voor den held een vaste, onmisbare eigenschap, en die eigenschap wordt in de latere romans hoe langer hoe meer een krankheid, een plaag. Hoe langer hoe meer ook, wijken de vrouwelijke en mannelijke karakters van de waarheid af en worden zij een ziekelijk voortbrengsel van HAHN's gefolterd gemoed en verhitte verbeelding. Al is een fijne opmerkingsgave, diepe kennis der zielen, dichterlijk weergeven van het waargenomene nergens te loochenen, toch komt er van den beginne af aan in de teekening der karakters veel overdrijving voor, te veel overspanning, te buitensporige idealiseering. Er steekt in haar werk zooveel echte, gezonde poëzie niet, en evenmin zooveel mannelijkheid en zooveel veelzijdigheid als in dat van haar Fransche geestverwante.

Vermits er hier nu eenmaal van vreemden invloed spraak is, mag de naam van BYRON niet achterwege blijven. IDA HAHN had den naam van dien grooten Engelschman als een vlag op haar levensschip geheschen. Evenals in zijn hart woelde ook in het hare het werkelijk of ingebeelde zwaard van den weedom; op zijn voorbeeld heeft ze zalf gezocht voor haar wonden op zwerftochen over bergen en zeeën, ver van de snoode, booze wereld en haar nood geklaagd aan de sterren en de wolken. De mist van den somberen weemoed die loodzwaar op de ziel weegt van Childe Harold, Manfred en andere Byronsche helden, zweeft ook over de romans van HAHN-HAHN. Trouwens, HAHN's heldinnen vinden, zooals zij zelf, hun ideaal in de poëzie van BYRON.

En hier dient opgemerkt dat BYRON niet alleen recht-

streeks, maar daarenboven onrechtstreeks, langs een omweg, de Duitsche romanschrijfster heeft beinvloed. Zijn poëzie is immers over het Kanaal gegaan en heeft haar zaad laten vallen op het letterkundig veld van Frankrijk. Daaruit zijn die Fransch-romantische helden geboren die Atala heeten, René, Adolphe en ook Lélia. Nu, met de overrijnsche romanlitteratuur was HAHN zeer wel bekend.

We hebben slechts op de hoofdpersonen gewezen; doch, behalve die, bewegen er zich in HAHN's salons nog andere typen. Velen daarvan zijn goed gezien en goed gepenseeld, en bewijzen eens te meer hoeveel aanleg onze romanschrijfster had voor de portretteekening. Het wordt evenwel tijd om te onderzoeken wat er door al die personen gedacht en gesproken werd. Want evenals bij Jong-Duitschland komt het bij mevrouw HAHN daar op aan. « Op de innerlijkheid ging ze steeds uit; de zielen wou ze kennen! wat ze gehoord of gezien hadden, was haar volkomen onverschillig — wat ze daarbij gedacht of gevoeld hadden — zeer gewichtig, zóó gewichtig dat ze met dankbaarheid vervuld was, wanneer iemand met haar uit de ziel sprak. » (*V. Bab. n Jer.*, 66.) Ja, « in de zielen had ze willen snijden en kerven, gelijk de heelmeester in het lichaam, om er uit te halen wat er in verborgen stak ».

Er wordt dan ook verbazend veel gesproken, nu eens door de personages, dan weer door HAHN zelf. Onze mevrouw is zoodanig aangestoken door de praatzucht van haar helden, dat ze zich niet weerhouden kan 'tzij op een of ander gezegde een randbemerking te maken, 'tzij op eigen rekening met een monoloog op te treden. Ongelukkig genoeg, wordt er bij al dat eeuwig gepraat vergeten, dat er zou dienen gehandeld te worden. Over 't algemeen ontbreekt de handeling volkomen. Slechts enkele episoden mogen in dit opzicht geslaagd heeten, als daar zijn het afscheid van Otto en Ilda, de wanhoop van

Regina, het nachtelijk bezoek van Otto op het kasteel. (Ilda Schönholm.) Zulke tooneelen zijn dan spannend, boeiend, nooit diep uitgewerkt, geen détailschildering, maar, ondanks overdrijving en gevoeleriegheid, zeer aangrijpend. Men wordt gewaar dat HAHN, was ze niet op denkbeelden-zaaien uit geweest, bekwaam was een goed, levend verhaal te schrijven. Doch de oogenblikken, waarop haar kunstzin haar voor de uitspattingen der redeneerzucht, der pleitziekte behoedde, waren geteld. Een heelen roman door kon ze zich niet flink houden Het beste, als doorgaande handeling en objektiviteit, heeft ze in *Clelia Conti* geleverd. Veel onwaarheid in karakters en toestanden, maar meesleepend, bijkans van het begin tot het einde.

En waarover wordt er gesproken?

Bitter weinig over 'tgeen hoefde besproken te worden, namelijk over de dingen die den roman, de handeling rechtstreeks aangaan; zeer veel over 'tgeen, met het oog op de kunstwaarde van 't boek en op de voldoening van den lezer mocht achterwege blijven. Er wordt over alles gesproken : over alles wat Jong-Duitschland bezig houdt, zoodanig dat de romans van HAHN in dit opzicht werkelijk als « Zeitbilder » kunnen doorgaan; over alles wat HAHN in haar reisbrieven behandelt, zoodat men bijna aldoor den indruk bekomt als waren deze romans niets meer dan reisverhalen in gesprekvorm. In dit gevoelen wordt men nog versterkt door het feit dat sommige zaken nagenoeg met dezelfde bewoordingen worden uitgedrukt. Men vergelijke b.v. bladz. 93 uit *Faustine*, met hetgeen ze bl 122-23 van *Reisebriefe*, I, over de salongesprekken zegt, of blz. 109 van denzelfden roman met haar uitingen over adel en burgerij in *Jenseits*, II, 184-86.

Al de vragen van den dag worden op het tapijt gebracht : kunst, samenleving, vrouwenkwestie, liberalisme en demokratie, staatkunde, godsdienst, wijsbegeerte, levens-

opvatting, huwelijk, liefde. Alle voorwerpen worden natuurlijk met Ida's maatstaf gemeten; al de opgeworpen vragen krijgen een Hahnsche oplossing (zie boven); de gedachten der schrijfster dragen ten slotte de goedkeuring weg.

Al de personages zijn dragers van HAHN's gedachte; ze spreken *haar* woord, in *haar* toon, op *haar* manier, namelijk « *ins Blaue hinein* ». « Beschreibung und Analyse, beweert ze, sind so übernatürlich leichenhaft neben dem lebendigen Gefühl des Seins, das ich in mir pulsiren fühle; – ich mag lieber so ins Blaue hinein sprechen, ein bischen dumm, ein bischen thöricht. » (*Reisebr.*, I, 428.) Dat is met andere woorden hetzelfde als hetgeen ze elders (*Erinn*, I, 91) over den romanschrijver zegt : « het leven is zijn gebied, daar vindt hij *aanknoopingspunten voor zijn fantasie.* » Zie, daar hebt ge kort en juist de « manier » van HAHN geschetst, en het is waar voor al haar schriften.

Een paar voorbeelden om deze uitspraak te staven.

In *Der Rechte* (bl. 160 vv.) vertelt Julian Ohlen :

« Ich weiss nicht, warum mein Auge auf dem Balcon des Nachbarhauses haften blieb; zwei grosse Orangenbäume und das Fussende einer purpurrothen Chaiselongue standen auf demselben, weiter nichts. Aber ich sah starr hin, wie man das gedankenlos oder gedankenvoll zu thun pflegt; ob ich das Eine oder das Andere war, hab' ich vergessen; doch nicht, dass ich zusammenfuhr, als plötzlich zwei Füsse und der Saum eines schwarzen Atlaskleides auf der Chaiselongue erschienen. »

Een paar voeten : dat is het « aanknoopingspunt ». Hier volgt nu eene « ins Blaue hinein » geschreven « fantasie » over de voeten in 't algemeen. Luister :

« Es ist ungemein viel Physiognomie in den Füssen, viel mehr als in den Händen. Die Hände werden so

sehr gemissbraucht, auf Koketterie eingeübt, durch Kunstfertigkeit verdorben, das Klavierspiel macht die Finger zu kleinen Kolben — selten rettet eine Hand ihren ursprünglichen Charakter aus der Verflachung des täglichen Gebrauchs : und *wenn sie* das thut, so ist sie nicht das, was man eine schöne Hand zu nennen pflegt. Die muss fett, rund, glatt, weiss sein wie Marmor, mit bläulichem Geäder durchschimmert. Ich hab' einen Widerwillen dagegen, mich fröstelt, wenn ich daran denke sie anzurühren; sie hat etwas von der Glätte der Schlange, von der Kälte des Fisches, und zuweilen denk' ich gar : wenn Gänse keine Flügel hätten, würden sie solche Hände haben. Der Fuss ist primitiver geblieben. Mag die Fürstin ihn verzärteln und die Bäuerin ihn verderben, wird er dort welk und hier hart — dennoch muss er den Leib stützen, tragen, wenden, ist eins mit ihm wie der Sockel mit der Säule, und sein Auftreten, seine Haltung entsprechen dem Charakter der Besitzerin. Hätte ich nur Lust zu gründlichen Studien, so würde ich dem Schädelsystem mein System über die Analogie des Fusses mit dem Charakter gegenüber stellen, und es würde wenigstens darin grosse Aehnlichkeit mit der Craneologie, und überhaupt mit allen geistreichen Systemen haben, dass es nicht unfehlbar ist. Aber grade die Modificationen, die es erleidet, geben ihm seine Bedeutsamkeit. Himmel! die Einförmigkeit ohne Ausnahme wäre ja wie das starre Fatum; ich glaube an seltsam wechselvolle Fügungen! »

Heel mooi, geestig, vernuftig op zichzelf, zoo men ziet, maar totaal overbodig en schadelijk voor de handeling; bovendien, ingezien den gemoedstoestand waarin Ohlen zich onder de vertelling bevindt, hoogst onwaarschijnlijk. Maar wat wilt ge er aan doen, de schoongeestige HAHN had zich over de voeten iets fijns tehoopgefantaseerd, en dat moest er uit.

Even kenschetsend is het volgend gesprek tusschen Feldern en Mario. Buiten onderwerp en handeling om, is het een beschouwing, alweer « ins Blaue hinein », over allerlei algemeenheden, over geluk. levensopvatting, enz. Het aanknoopingspunt wordt verschaft door een verzekering van Feldern, namelijk :

« Minister werd' ich doch nicht », sagte er einst zu Mario, als dieser ihn gefragt, warum er nicht eine Stelle annehme, die man ihm, zwar mit überhäufter Arbeit und ohne pecuniäre Verbesserung, aber in einem höhern Collegium, vorgeschlagen.

« Wie kannst du so genügsam sein! » rief Mario ungeduldig; « warum du nicht so gut Minister wie ein Anderer? Als man den nachmaligen Papst Johann XXIII. fragte, weshalb er nach Rom gehe, antwortete er : um Papst zu werden! und wurde es. Man muss nur Hand anlegen, und vor allen Dingen die Zuversicht haben, dass in der Sphäre, die wir durchwandern, das Höchste uns erreichbar sei. »

« Aber ich bin genügsam, das liegt in meinem Charakter! ein kleines Glück, nur recht rund, nur recht ruhig, das befriedigt mich. Ein grosses würde mich betäuben, verwirren, trunken machen, und in dem Rausch würde ich es nicht festhalten können. Und dann der Neid! und dann die Scheelsucht! und dann die feindlichen Blicke und Worte, die den Glücklichen treffen : Basiliskenaugen bei Katzenbuckeln! und dann die Launen der Gönner, welche immer sultansmässig mit den Lieblingen verfahren — die Glücksgöttin selbst nicht ausgenommen — und dann die inneren Anfechtungen.... »

« Bester Feldern, nimm's nicht übel. Du sprichst wie ein zaghaftes Frauenzimmer. Ist denn die ganze, grosse, reiche, prächtige Welt nich für uns alle da? und nicht blos als ein Tafelaufsatz von Glas und Porzellan, den

wir, die Hände unterm Tischtuch, bewundern — sondern als eine Arena olympischer Spiele, wo es zwar Staub giebt, Getöse und Geschrei, Pferdegestampf und Wagengedränge – aber Triumph am Ziel. »

« Und was wird uns für den mühsam errungenen Triumph? »

« Ein grüner Kranz. »

« Nun wahrlich, Freund, Du bist genügsam, ich erwartete doch wenigstens mit einem goldnen Diadem oder einer Rosenkrone Dich geschmückt zu sehen! aber ein schlichter, grüner Kranz!... »

« Ja, ein schlichter, grüner Kranz! » rief Mario und seine Augen flammten von tiefem Feuer, « Gold- und Purpur- und Blumenkränze wären ja Lohn, und wer mag denn dafür belohnt werden, dass er sein Ziel erreicht hat? das Bewusstein will er! und der schlichte, grüne Kranz ist ein Symbol des Bewusstseins. »

« Und das genügt Dir wirklich vollkommen? nach keinem andern Glück verlangst Du? kein heitrer Genuss des Errungenen würde Dich freuen? »

« O, » sprach Mario lachend, « was das Verlangen betrift, so verlange ich ein ganz foudroyantes Glück – wenigstens! sonst aber nichts! nichts Halbes, nichts Mittelmässiges, nichts Theilbares, sondern eben — Alles. Und wie es dann mit dem Genuss beschaffen sein mag — das mögen die Götter wissen, die allein solch Glück verleihen können. Bis jetzt war Streben mein Leben, und der Genuss des Erstrebten war ein kurzer, rosenroth verträumter Schlaf, aus dem ich noch immer erwacht bin, begierig nach fernerem Leben. »

N. B. Merk in 't voorbijgaan het verwantschap op tusschen Mario en Goethe's Faust : beiden zijn « strevers ».

« Und Du bist glücklich mit diesen Gesinnungen? ich meine, abgeschlossen in Dir, sicher, ruhig, befriedigt? »

« Glücklich nenne ich nur den, welcher Spielraum findet, all seine Kräfte zu entwickeln und dadurch sein Wesen zu höchstmöglicher Vollendung zu bringen. Selten wird es dem Menschen so gut, dass alle seine Knospenanlagen Blüten — noch seltener, dass sie Früchte werden — es kommen zu viel Stürme! Wenn Du nur fertige Menschen glücklich nennst, so bin ich nicht glücklich, und werde es dann auch vielleicht nie werden. Mir scheint, wer in der Jugend abgeschlossen, ist im Alter verdorrt, oft vor dem Alter — ein versteinter, bemoos'ter Säulenheiliger. Ich mag keiner sein. Ich will auf der Erde stehen und mit allen Sinnen ihrer Lieblichkeit mich freuen. »

« Und Du denkst ernsthaft daran, Dich zu verheirathen? »

« Zuweilen — für die Zukunft. Ich denke, es muss angenehmer sein, eine Sonne zu werden, um welche ein ganzes Planetensystem sich bewegt, als ein Planet zu bleiben, der die Familiensonne umkreist. Der Fixstern gefällt mir zwar am Besten durch seine grandiose Unabhängigkeit; aber die unruhige, bewegliche Seele verträgt sich nicht mit der Fixstern-Natur. »

« Doch gehört sie einigermassen zur Ehe. »

« Ich meine, die Ehe giebt sie. »

« Wenn man die Fähigkeit dazu mitbringt. »

« Diese zu entwickeln, werd' ich meiner künftigen Frau überlassen. »

Zou men kunnen gelooven, wat HAHN elders beweert, dat er in de salons alleen over koetjes en kalfjes gesproken wordt, en de adel van haar tijd maar een bleeke schaduw meer is van den grooten adel uit de lang vervlogen riddereeuwen? Ofwel spreekt ze onwaarheid als ze dat beweert, ofwel zijn de karakters van Mario en soortgelijken uit de lucht gegrepen. Neen, maar HAHN leent aan die mannen haar eigen levensideaal, haar eigen naar steeds volkomener ontwikkeling, naar steeds hooger men-

schelijkheid, naar steeds vollediger bevrediging strevende Faustnatuur.

Totnogtoe kan men meenen dat er in HAHN's romans enkel gepraat wordt. Maar dat is een vergissing. Er ***gebeurt*** wel iets ook; er wordt iets ***gedaan;*** doch in die ***daden*** is er ongelooflijk weinig afwisseling. Dat kan men gemakkelijk opmaken uit de bloote opgaaf van de hoofdfeiten der fabel van een paar romans.

In ***Ilda Schönholm*** komen drie verhalen voor, stof voor drie novellen Gravin Ondine verlaat haar man ter wille van vorst Casimir, maar wordt op haar beurt door dezen verleider verlaten. Een jong beeldhouwer, Polydor, wordt de speelbal van een kokette gravin Regina : hij gelooft dat ze hem bemint. bekent haar zijn liefde maar wordt met verachting aan de deur gezet; nadien heeft Regina spijt, de liefde ontwaakt bij haar, maar Polydor wreekt zich door ze ook terug te stooten. De verweduwde gravin Schönholm is verliefd op Otto, en Otto op haar, doch ze trouwen niet, waarom? Ilda Schönholm is, ten gevolge van haar eerste ongelukkig huwelijk, afkeerig geworden van den echt, en Otto, die burger is, wanhoopt eraan de aristokratische Ilda te kunnen gelukkig maken. Met bloedend hart verlaten ze malkander, zich troostend met de hoop op een eeuwige vereeniging in een andere wereld.

Der Rechte bevat het volgende : Gravin Katharina is eerst getrouwd met een ruwen wellusteling, ze verlaat hem; dan met een zwaarmoedigen, willoozen Engelschman, ze verlaat hem ook; eindelijk ontmoet ze den rechten man, maar beiden zijn van meening dat het te laat is om nog te huwen en vergenoegen zich met een innige vriendschap.

En ziehier de intrigue van ***Faustine***. Deze gravin, ongelukkig getrouwd, laat zich ontvoeren door haar minnaar Andlau; Andlau moet voor eenige maanden weg; intus-

schen geraakt ze verliefd op Mario von Mengen en zegt met gescheurd hart haar vorigen geliefde op; jaren daarna ontmoet ze Andlau nog eens, namelijk op zijn sterfbed, is door deze ontmoeting zoodanig geschokt dat ze aan Mario de toestemming vraagt om in een klooster te gaan; ze krijgt ze en sterft na korten tijd.

Dus : trouwen en scheiden, scheiden en trouwen zijn alpha en omega van al deze verhalen. Ontrouw, echtbreuk, fladderzucht der zinnelijkheid, geil vlinderen over den bloementuin des vleesches. Is dat nu de vrije liefde door Jong-Duitschland gehuldigd, bewerkstelligd door LAUBE's *Poeten* b.v. « die allen overhoop lieven en kozen, voor wie niet de geliefde hoofdzaak is, maar de Liefde (1) ». Is dat nu de liefde waarover H. TAINE schrijft : « L'amour est le héros de tous les romans de George SAND. Marié ou non marié, peu importe; elle le trouve beau, saint, sublime par lui-même, et elle le dit.... L'amour ainsi présenté se subordonne le mariage. Il y aboutit, il le brise, il se passe de lui, selon les circonstances, mais, quoiqu'il fasse, il le traite en inférieur; il ne lui reconnaît de sainteté que celle qu'il lui donne, et le juge impie s'il s'en trouve exclu. Le roman ainsi conçu est une plaidoirie en faveur du cœur, de l'imagination, de l'enthousiasme et de la nature; mais il est souvent une plaidoirie contre la société et contre la loi... Présenter un sentiment comme divin, incliner devant lui toutes les institutions, le promener à travers une suite d'actions généreuses, chanter avec une sorte d'inspiration héroïque les combats qu'il livre et les assauts qu'il soutient, l'enrichir de toutes les forces de l'éloquence, le couronner de toutes les fleurs de la poésie, c'est peindre la vie qu'il enfante comme plus belle

(1) H. MIELKE.

et plus haute que les autres, c'est l'asseoir bien au-dessus de toutes les passions et de tous les devoirs, dans une région sublime, sur un trône, d'où il brille comme une lumière, comme une consolation, comme une espérance, et attire à lui tous les cœurs. » (*Hist. de la litt Angl*, V, 40.)

Eischt HAHN dan de « Emanzipation des Fleisches »? Neen, want door den mond van Faustine, wijst ze die ver van zich : omdat het strijdig is met haar aristokratische overtuiging, het plebs der zinnen aan de voogdij van verstand en wil te onttrekken. (Blz. 143.) Of springt ze althans niet in de bres voor de « ontvoogding der vrouw »? Jawel. Niet dat ze voor de vrouw kies- en andere rechten eischt; het openbaar leven gaat haar niet aan, alleen het privaat, huiselijk leven; daar vergt ze « dat de mannen met de vrouwen zouden omgaan als met ***huns gelijken***, en niet als met gekochte slavinnen, wie men in elk oogenblik van kwade luim den voet in den nek zet, en, wanneer de goede luim terug keert, een halssnoer of een dergelijke vod in den schoot smijt. »

Deze woorden zijn maar de toepassing op een speciaal gebied, van de leidende gedachte van IDA's leven die ze, volgens haar eigen bekentenis, in al haar boeken heeft neergelegd. En die leidende gedachte was de volgende :

« De bestemming van den mensch is : tot innerlijke bevrediging te geraken. Derhalve heeft hij aan de eene zijde het recht zijn individualiteit zoo sterk mogelijk te ontwikkelen en onafhankelijk te maken; derhalve heeft hij echter aan de andere zijde ook den plicht dit te doen binnen de grenzen, welke door het gelijkaardig recht van den evenmensch worden getrokken. Wie die grenzen erkent en zich daarbinnen ontwikkelt, is in evenwicht met zijn bestemming, en bijgevolg kan hem de bevrediging

niet ontgaan.: want, al blijft het uiterlijk geluk ook uit, toch neemt de vrede intrek in den boezem, dewijl hij uit de harmonie ontspringt tusschen moeten en willen. Wie zijn recht opgeeft of dat van een ander niet in acht neemt, lijdt bij al zijn streven onvermijdelijk schipbreuk, en gaat zelfs vaak te gronde. Zonder misstappen en misgrepen gaat het daarbij voor weinigen, zonder heete smart voor niemand toe; maar er zich door te worstelen is het doel en de grootheid van het leven. » (*V. Bab n. Jer.*)

Deze levensphilosophie nu heeft HAHN getoetst aan een bepaald mensch. Ze heeft zich afgevraagd : « Hoe vaart een heerlijk begaafde, rijk bewerktuigde natuur, die niets zoekt, wil of verlangt dan haar bevrediging — wat haar recht is — maar dit doet zonder zich te bekommeren om het recht van anderen? » Volgens den boven gestelden regel, moet ze ondergaan, en HAHN laat ze ondergaan De heerlijke, rijke natuur waarop de proef genomen wordt, heet Faustine. Gelijk al HAHN's heldinnen draagt ze de kronen van schoonheid, genie en beminnelijkheid; ze heerscht als koningin over de harten; waar ze blikt, betoovert ze of maakt ze ellendig; haar daden bereiden zaligheid of smart. Ze wil, evenals Faust, haar ouder broeder, bevrediging, blijvende, eeuwige, eindelooze; ze wil haar wezen bijgevolg opvoeren tot de hoogste volmaaktheid; haar vermogens tot hun uiterste ontwikkeling drijven. Maar ze is grillig. zelfzuchtig, vijand van offer en verzaking. Ze wil bevrediging kost wat kost, en zonder zich om tranen of bloed te bekommeren, verstoot ze den eenen mensch na den anderen, zoohaast ze gewaar wordt dat hij haar doel in den weg staat. Zoo glijdt ze uit de armen van haar gemaal in die van Andlau, en uit die van Andlau in die van Mario « Wat is beminnen? zegt ge Zich aan een voorwerp wijden. Maar moet dit voorwerp volstrekt hetzelfde blijven? hebben er in ons

geen vorderingen, geen omwentelingen plaats die een ander voorwerp eischen? vermogen we op twintigjarigen ouderdom rijp genoeg te zijn om de ontwikkeling en dier aanspraak te voorzien die we op dertigjarigen leeftijd zullen hebben en ons van 't begin af daarnaar in te richten? Ik, voor mij, vermoedde vóór tien jaar niets van al wat ik geworden ben. Het kan een groot geluk zijn bij de intrede in het leven een ziel te ontmoeten waarmee wij tot aan den uitgang verbonden blijven; maar het valt zelden voor, dat twee menschen in hun ontwikkeling gelijken tred houden, en dat de eene den ander niet overvleugelt. Daarom vraag ik dat men van de uitzondering geen richtsnoer zou maken; niet zeggen : alleen het vasthouden aan één voorwerp is liefde. » Maar het blijkt gauw dat deze redeneering een valsche was, dat ze jegens de menschen onrecht heeft gepleegd, want de straf blijft niet weg. « Laat me de rest van mijn leven God toewijden, zegt ze tot Mario. Laat me in een klooster gaan, daar zal ik gerust worden. O die koorts die mij verteert, die door niets op de wereld kon gestild worden, noch door de liefde, noch door de smart, noch door het geluk, noch door het genot, door niets, niets van al wat de menschen lust en wonne pleegt te geven of ze pleegt te vernietigen – die koorts, die me rusteloos rondjaagt, ofschoon ik wel weet, dat ze door het gezocht verzet niet wordt verzacht, maar integendeel gevoed : laat me beproeven, of de verzaking van al wat ik totnogtoe zoo gloeiend bemind en gezocht heb, mij geen bevrediging zal geven. De onmogelijkheid brengt de wildste wenschen tot bedaren. Op kloostermuren breekt de macht van de uiterlijke bekoorlijkheid. In 't begin zal me dat gelukkig maken; dan zal er een tijd van wanhoop komen, waarin mijn ongetemde natuur tegen den dwang zal opstaan; maar eindelijk zullen kamp en storm gaan liggen, dan komt

de vrede, de rust in God. » Daarop begaat ze weer het onrecht Mario en haar kind te verlaten. En dan komt de laatste straf, de ondergang. Zooals Mario voorzien had, bereikte ze slechts het tweede stadium van het kloosterleven, « den tijd van wanhoop, van opstand tegen den dwang ». « Ze heeft haar vleugels in de kevie ten bloede geslagen, en van bloedverlies is ze gestorven. Ze heeft te laat ingezien dat ons leven, als dat van Mozes, niets meer is dan een blik op het land van belofte. »

Wil men dus een verklaring zoeken van het lichtzinnig, en volgens HAHN zelf, vloekwaardig gedrag van Faustine en soortgelijke personages, dan moet men zijn toevlucht niet nemen tot het beginsel der vrije liefde, zonder meer, maar veeleer tot dit beginsel : dat al deze romans in zekere maat moeten dienen om de waarheid van een levensphilosophie te betoogen. Daarmee wil echter niet gezeid wezen, dat de Sandsche en Jong-Duitsche liefdeopvatting aan HAHN's werk vreemd gebleven is. Want, wanneer die helden, met het oog op hun geluk en bevrediging, hun vermogens trachten te ontwikkelen, dan beperken ze zich doorgaans bij hun liefde-vermogen; en de gevolgen die uit de toepassing van de bevredigingstheorie kunnen spruiten en metterdaad spruiten, zijn al zoo noodlottig voor orde en goede zeden als het vrijeliefdestelsel; men denke maar aan 't geval dat beide partijen, met wederzijdsche vrij gegeven goedkeuring malkaar zouden verlaten, juist omdat ze tot de overtuiging gekomen zijn dat elk van haar zich elders beter zal ontwikkelen. — Voorts galmt er vaak in HAHN's schriften een echo van de Venushymne die door SAND wordt aangeheven. Zoo verzekert Faustine : « Wij vrouwen willen beminnen boven alles, en beminnen, niets dan beminnen, koningin zijn, met alle gaven schitterend, in het rijk der liefde. Daarom begrijp ik, dat een vrouw sterven kan wanneer ze niet

meer bemint! maakt het hart zijn slingerbewegingen niet meer, dan staat het uurwerk van haar leven stil. » En Sibylle : « Vergrijpe zich de liefde in gang en in voorwerp, make ze zich schuldig aan misgrepen, dwaasheden en verkeerdheden, worde ze gehoond of vervloekt, slepe haar een boetgewaad of een treurmantel na : immer, immer, en immer! is ze een zegen voor hem die ze gevoelt » En *wanneer* de mannen eens handelen, wat zelden voorvalt, dan is *liefde* altijd de drijfveer. Liefde is begin en einde, het eerste en het laatste, de liefde is de godheid van hun hart. Knielend spreken ze tot de geliefde. Zegt ze ja, ze zijn in den hemel; zegt ze neen, dan zinken ze in een hel van wanhoop en foltering. Hun liefde kan waanzin worden, razernij :

« Ich (Ohlen) liebte sie fort und lebte neben ihr fort wie sonst. Ich wartete. Ja, so mächtig war meine Liebe, dass sie mir sogar Geduld gab! Ich ging durch das Fegefeuer und wartete auf den Himmel. Sie liebte mich. . sie musste mein werden.. einst! das hielt mich aufrecht. Aber ich litt, Gott allein weiss wie! ich litt so, dass ich zuweilen diese Liebe verwünschte und den Augenblick, wo ich ihr begegnet war, wo sie ihre magnetischen Augen auf mich geheftet hatte, und seitdem ihre Wimper zum Hebel machte, der mich ins Paradies oder in die Hölle schleuderte Ich litt so, dass ich oft mit meinen Pistolen spielte und mich fragte : ich? oder sie? oder lieber wir beide? — und dass ich zweilen mit Wuth dachte : O sie will ja gern leben! darum fürchtet sie die Stürme der Leidenschaft, die das Leben aufzehrt : das ist ihre Tugend! — War der rasende Anfall vorüber, so sank ich wieder vor ihr in meinen Gedanken auf die Kniee, und flehte sie an um Vergebung, um Rettung. Sie vermied mich sichtlich », enz.

Dat HAHN in haar « fantasieën » over de losbandigheid

der liefde « aanknoopingspunten » heeft gevonden in he werkelijk « leven » der *Gesellschaft*, ligt voor de hand. A priori kan het niet anders of menschen die den godganschen dag geen ander werk te verrichten hebben dan op sofa's te liggen of in koetsen te rijden, moeten slachtoffers worden van wulpschheid en ontucht. Dan, IDA wist genoeg door eigen, droeve ondervinding. En in heel haar omgeving krielde het van menschen als haar gemaal en gravin SCHLIPPENBACH.

Hier is het de plaats om een weinig te onderzoeken in hoever HAHN-HAHN zichzelf heeft gegeven in haar romans.

Dat ze haar eigen denkbeelden kwistig heeft uitgestrooid, is klaar. Maar haar portret, haar wederwaardigheden, haar levensbeschouwing en godsdienstige evolutie? Al weert ze nadrukkelijk de onderstelling af als zou ze in Ilda Schönholm haar eigen beeltenis hebben geschilderd, toch kan men den vinger leggen op menigvuldige trekken van overeenkomst. MARIE HELENE bevestigt stellig dat de kop van Ilda (zie boven) geen andere is dan de kop van IDA. Evenals IDA is Ilda autor, koppig aristokraat, voorstander van vrouwenontvoogding en wat dies meer. In den burgerlijken Otto erkent men licht den assessor H. SIMON. En de beletsels van het huwelijk tusschen beiden zijn dezelfde als tusschen SIMON en HAHN. Aan de eene zijde afkeer van het huwelijk. aan de andere burgerlijke stand. — De verhouding van Faustine tot Andlau is de weerga van de verhouding tusschen HAHN en BYSTRAM Evenals HAHN het gemoed van BYSTRAM verwonde toen ze liefdebetrekkingen aanknoopte met LEWALD's neef, wordt door Faustine's ontrouw het levensgeluk van Andlau verwoest. Doch in de wezenlijkheid is HAHN tot BYSTRAM teruggekeerd, Faustine niet.

Ook IDA's karakter weerkaatst in haar boeken : zelfde

kokette zelfbespiegeling, zelfde verfijnd egoïsme, zelfde eigenzinnig vasthouden aan eigen gedachte, zelfde drang naar onafhankelijkheid en zelfstandigheid, zelfde zichheenzetten over alle menschelijke conventies. Maar daarnevens ook datzelfde onheelbaar lijden, datzelfde dobberen tusschen betrouwen en moedeloosheid, datzelfde hartstochtelijk, rusteloos, gejaagd zoeken naar licht, waarheid, hoop, geluk, bevrediging Maar zij is gelukkiger geweest dan haar heldinnen : zij heeft gevonden. Van den beginne af is zij overtuigd geweest dat alleen God den gewenschten vrede schenken kon. Die overtuiging heeft haar bewaard voor de twijfelzucht en de wanhoop, waarin WALLY te niet ging. Doch waar was God? Ze had het wel altijd vermoed, doch niet geweten dat God te Rome woonde. Vandaar dat Faustine b.v. hoe onkatholiek ze zich ook gedroeg, toch niet alleen, zooals alle Hahnsche personages in God geloofde, wat veel Jong-Duitsche helden niet deden, maar bovendien katholiek was en zelfs in het klooster der Vive Sepolte ging. Dit was van de zijde der protestantsche vrouw geen romanschrijversgril, maar wel een daad die haar oorsprong had in een onweerstaanbare neiging tot het Katholicisme. Want « als ik het wel naga, schreef ze na haar bekeering, ben ik altijd een « schlafende Katholikin » geweest ». Den grootsten stap tot de Roomsche kerk heeft ze evenwel gedaan op haar reis in het Oosten. 't Is uit het Oosten dat ze naar heur vrienden dingen schreef als deze : « Ik heb een groote voorliefde voor het Katholicisme, omdat het spreekt : ik geef de leer, zooals ze sedert 18 eeuwen door de wijsten en heiligsten opgevat, verklaard en voortgeplant is, en zooals ze tot het einde der dagen duren zal. In dit bewustzijn ligt gezag voor anderen, levenskracht voor hemzelf; en het heeft dit getoond.... Alle andere geloofsleeren, eerst de Armenische, dan de Grieksche, dan de tienmaal ge-

splitste der Hervorming zijn uit een tegenstelling ontstaan met het Katholicisme; maar dit zelf heeft geen anderen oorsprong dan de oude eenheid. Zijn gezag werkt magnetisch, aantrekkend, geruststellend, zoodat ik het gezegde van den katholiek : De Kerk is een moeder, in zijn mond werkelijk waar vind. » *(Or. Br.*, II, 250.) En nog : « Voor mij is het een ongeluk, dat ik in het Katholicisme niet geboren ben, en had ik niet het vast geloof, *mijn* geloof namelijk, een kind Gods te zijn waarvoor alle kerken te eng zijn, ik was sedert lang overgetreden Maar menschen met een zoo individueel geloof treden niet over... En toch komen er oogenblikken, waarop ik voor mijn innerlijk verbonden-zijn met de menschheid een tastbaar teeken zou willen, en dan hel ik altoos naar den geest van het Katholicisme over » (*Or. Br.*, II, 128.) En van uit het Franciskanerklooster op den Carmelusberg : « Mijn oude liefde voor het klooster wordt weer wakker, en ik denk : Zalig wie hier ten minste eens mag voorbijkomen, zaliger wie hier blijven mag. » (Ib.) En merk wel op dat ze al die beteekenisvolle dingen zegt op een oogenblik dat ze op haar Protestantisme nog roemt en zich hardnekkig aan haar godsdienstig subjektivisme vastklemt. De sporen van dien geestelijken ommekeer zijn duidelijk waar te nemen in de romans die na de Oostersche reis geschreven zijn. Clelia Conti is katholiek en in een nonnenkostschool opgevoed — Terwijl de katholieke muziekleeraar Fidelis, op het voorbeeld van zijn moeder, naar een klooster zijn zonden gaat uitboeten wijdt Sibylle zich aan godsdienstige studiën, en denkt eraan katholiek te worden, maar daartoe ontbreekt haar de wilskracht. In dit boek staat de heldin op den dorpel der Roomsche kerk. Hoor haar spreken : « Wij hebben geen priesters bij wie we kunnen biechten. Onze geestelijken zeggen : dat is een zondig misbruik. Ik weet er niets van, maar *dit* weet ik : dat

ik in uwe kerken zóó gestemd geweest ben. dat, wanneer ik een priester in den biechtstoel zag ik mij vóór hem had kunnen nederstorten en schreien : « Red mij. . want ik ga verloren » (bl. 82-83). En hoe diep is ze geschokt door het orgelspel dat het Dies iræ begeleidt! (bl 72 vv). En hoe heerlijk heeft ze die aandoening weergegeven! « Salva me, fons pietatis! » deze katholieke noodkreet is dan ook het laatste gebed dat haar stervende lippen beroert — Levin is van denzelfden geest doordrongen. De katholieke Tranquillina wordt er in geschilderd met een welbehagen dat bij de schrijfster overeenstemming in gevoel en denkwijze onderstelt.

Hiermee hebben we genoegzaam kennis gemaakt met de bestanddeelen die in HAHN's schriften opgenomen en verbezigd zijn. Thans gaan we over tot de beschouwing van de wijze waarop die bestanddeelen verwerkt, geschikt, geordend zijn. Maar.... voor HAHN lijk voor heel Jong-Duitschland, nego suppositum. Van orde en schikking is er zweem noch schaduw. In de romans evenmin als in de reisbrieven. Want hoe kwamen die op de wereld? Zoo : Toen de « innere Aufforderung » heel het raderwerk van haar binnenste wezen aan den draai begon te brengen; toen Faustine, Ulrich of Sibylle, als « een betooverde prins uit haar kop om verlossing schreeuwde », ging ze naar heur schrijfkamer, sloot zich op, en schreef. Had ze een plan? Wat scheelde haar een plan? SAND had er ook geen. De « genius » moest maar de wacht houden bij het roer. Zonder vaar of vrees, « de zegepraal bewust », stak ze van wal op de breede, wijde zee van haar verbeelding. Daar golfden de gestalten, de gevoelens, de beelden, de gedachten wild dooreen. En toen begon de jacht. Was er hier of daar op de vlakte een verschijning die haar blikken trok, ze stoof er op los,

en vervolgde ze, uren lang, dagen zoo het moest, op al de grillige bochten en kronkelingen van haar vlucht, daarbij al het overige vergetend, verachtend, tot ze de prooi had bereikt, gevangen en in haar diepste geheimenissen ontleed. En wanneer ze een oogenblik gepoosd had in het trotsch bewustzijn van haar triomf, liet ze haar oogen weer weiden, op zoek naar wat nieuws, en toen dit was ontdekt, begon opnieuw de teugellooze vaart... en zoo doorkruiste ze in alle richtingen den uitgestrekten plas, stevende van Oost naar West, van Zuid naar Noord, alleen geleid door de ingeving van het oogenblik, door de luimen en lusten van haar wisselvallig gemoed. En ten slotte, lijk al de grillige kinderen, zelfs de geniale, werd ze het moe, het aantrekkelijke was er af, het verveelde haar. Ze staakte schielijk het onstuimig spel en spoedde zich naar de kust En dan zocht ze rust, slaap, bedwelming. Aan niemand sprak ze van haar daden. Van niemand duldde ze vraag om bescheid, om inlichtingen. En was er al een die haar doen had gadegeslagen en zich niet onthouden kon een woord te spreken van lof of van blaam of van raad, dan keerde ze zich onwillig af, en ging heen.... Maar eenigen tijd daarop ondernam ze een nieuwen tocht.

Onder geen ander beeld kan ik mij de verwarring voorstellen die in HAHN's romans heerscht. Ze zet haar pen op 't papier en weet niet waar ze uitkomen zal. Ze is steeds uitsluitend bedacht op datgene, persoon, gedachte, gevoel of zaak, waarmee zé hic et nunc bezig is. Een blik op het geheel heeft ze niet Het valt haar niet in, eens te overwegen hoeveel lengte of breedte ze aan een bepaald deel of onderdeel geven mag, opdat er geen stoornis weze in de harmonie van het gansche, opdat er ten slotte geen gedrocht tot stand kome. Deze onbezonnenheid draagt natuurlijk haar onvermijdelijke

gevolgen. Geen roman van HAHN, of hij ziet er uit, de eene minder de andere meer, als een scheef- en scheelgetrokken, ineengezakt gebouw. En dit gebouw is niet regelmatig verdeeld in kamers. Wat zeg ik? 't Is hoegenaamd niet ingedeeld. In het corpus van den roman — ik spreek in 't algemeen — zijn er noch deelen, noch hoofdstukken, noch paragrafen, noch nummers. Dat gaat, zonder stop- of rustplaats van 't begin tot het einde. HAHN vraagt niet of ge nog adem hebt. En met haar zeven-mijlslaarzen voert ze u in een minuut tijds Europa rond. Op den afstand van een paar regels slingert ze u, zonder boe of ba te zeggen, van den oever der Oostzee naar de kust der Adriatische, of uit de straten van Londen naar de uiterste grens van Oostenrijk. Zij en haar standgenooten hebben tijd en geld om veel te reizen, dat blijkt hier. En dat ze jaren lang over Europa gebommeld heeft, wat zeer « chic » is, moet in haar romans toch zichtbaar wezen. Daarom heeft ze er een dol vermaak in met den goedzakkigen lezer rond te sollen en hem gaandeweg, te pas of te onpas, al de schoonheden te beschrijven die ze op de wegen en verblijfplaatsen der adellijke toeristen heeft te zien gekregen. En dit beschrijven gelukt haar dikwijls zeer wel. — Personen leidt ze in haar romans binnen, ze laat ze u eenige stonden bekijken of beluisteren, en daarna maakt ze u bekend met iemand anders, en de eerste heeft maar zelf te zorgen hoe hij weer buiten geraakt. 't Gebeurt ook wel dat hij eenige tientallen bladzijden verder, vaak op 't onverwachts, mag terugkeeren, maar daarom niet altijd onder dezelfde gedaante, noch met hetzelfde karakter. Val HAHN om die wonderlijke verandering niet lastig. Kan een mensch dan zoolang onthouden? Overigens, de lezer zal zich wel de eerste gelaatstrekken van den persoon in kwestie — hij is toch al zoo lang verdwenen — niet meer herinneren.

En merkt hij het mirakel ondanks alles op, het geeft niets, denkt HAHN. Niet het karakter der personen is hoofdzaak, maar wat er door de personen « gedacht en gevoeld » en gesproken wordt. Aan den draad van 't verhaal, aan de fabel, het geraamte laat ze zich dan evenmin gelegen. Dat ligt bedolven, verpletterd, verloren onder een zware vracht gesprekken, bedenkingen, overwegingen, beschouwingen, wijsgeerige bespiegelingen.

« Godlof, ik ben uit dien doolhof verlost! » dat is de kreet van verlichting dien men telkens na lezing van een Hahnschen roman uit. Op den heelen hoop maakt *Clelia Conti* alleen een uitzondering En al heeft men gaandeweg een boeiende episode aangetroffen, een heerlijke brok bewonderd, misschien wel — maar uiterst zelden — een traan afgevaagd, men bespeurt geen lust om 'tzelfde werk een tweeden keer te lezen. En daar HAHN noch tijd noch zin had om haar werk te herzien, is de doolhof blijven bestaan.

Haar stijl?

« Ik noem goeden stijl : de eenvoudigste onbevangenste uitdrukking voor de gedachten en gevoelens, welke op het oogenblik waarop men hun een vorm geeft, de ziel beheerschen. » (*Jenseits*, II, 272.) Moeten we mevrouw HAHN met deze haar eigen maat meten, dan vrees ik dat ze deerlijk te kort schiet. Indien er nu toch een hoedanigheid van stijl is waarop ze hoegenaamd geen aanspraak kan maken, dan is dit wel de eenvoud. Overdrevenheid in de uitdrukking, overspanning in den toon, groote woorden voor gewone dingen heeft men haar altijd kunnen ten laste leggen. En dat is ongetwijfeld het tegendeel van eenvoud, natuurlijkheid en waarheid. Tenzij men aanneme dat zij steeds schreef in een overdreven stemming, in een toestand van opgewondenheid, van overprikkelde aandoening — en de stijl daarmee moest overeenstemmen.

En toch was ze eenvoudig, met betrekking namelijk tot haar tijdgenooten. Smakelooze dingen, als het volgende van GUTZKOW zou ze niet geschreven hebben : « Cäsar stand im zweiten Drittel der zwanziger Jahre. Von Nase und Mund schlängelten Furchen, in welche die frühe Saat der Erkenntnis gefallen, jene Linien, die sich von dem lieblichen Eindruck bis zur dämonischen Unheimlichkeit steigern können.... Er hatte einen ganzen Friedhof toter Gedanken, herrlicher Ideen, an die er einst glaubte, hinter sich; er fiel nicht mehr vor sich selbst nieder und liess seine Vergangenheit die Kniee seiner Zukunft umschlingen und jene zu dieser beten.... » IDA gebruikte wel gaarne beelden, en hoe edeler en verhevener, hoe beter en ze voldeed dien lust zooveel ze maar kon; maar ze had te weinig onder den invloed gestaan van Jean PAUL, om haar aangeboren gezonden kunstsmaak door de beeldenzucht van den spitsvondigen romantieker te laten bederven. Mevrouw HAHN schreef haastig en driftig Vandaar menigmaal slordigheid, halfheid, onduidelijkheid in beeld en uitdrukking. maar daarnevens ook warmte, gang en leven. Los, vlot, lenig is stijl en taal overal.

En wat in 't bijzonder de taal betreft, met het oog op haar gelijkvloeiendheid, houdt HAHN er in sommige gevallen een eigen schrijfwijze op na. Waar b v. een werkwoord in den vervoegden vorm op een *e* uitgaat en het volgend woord met een klinker begint, kapt ze dikwijls welluidendheidshalve de *e* weg. Alzoo : « Ich hab' einen » — « Minister werd' ich » — enz. In haar ooren klinkt o. a. « mehrere » te ruw; daarom schrijft ze « mehre ». Ze schrijft zooals ze spreekt, zegt ze. Aan den anderen kant worden haar schriften ontsierd door een macht van vreemde- en bastaardwoorden, meest van franschen oorsprong. Het krielt er van woorden als : examiniren, brutalisiren, minaudiren, coudoyiren, enca-

nailliren, enz. : stof voor een lijvig bastaardwoordenboek. Aan zoo'n euvel leed trouwens het « jargon » van de salonwereld die ze schildert. Bij haar vriendin tracht ze zich daarover te verschoonen : « Man will mir keine fremde Worte erlauben, liebe Emy; ich hoffe, sie machen nicht den Anspruch, dass ich für Dinge, welche dem deutschen Sinn und Wesen fremd sind, deutsche Worte erfinden, oder ein Wort gebrauchen soll, das nur unvollkommen die Bedeutung wiedergiebt oder umschreibt. » We zijn het eens : niemand eischt van mevrouw Hahn dat ze Duitsche woorden zou uitvinden of de nauwkeurigheid der uitdrukking zou prijsgeven. 't Is enkel jammer dat ze wat te gauw is om het bestaan van het Duitsche woord in twijfel te trekken.

V.

HAHN EN DE KRITIEK.

« De kritiek! wat zal de kritiek zeggen! zoo spreken de menschen bedenkelijk. Bah! ze zegge wat ze wil; wat scheelt ons dat? De kritiek draagt maar den sleep van het voortbrengen. Wie scheppen kan, die scheppe toch in Gods naam onbezorgd. Vallen er kruimels af ten beste der kritiek, wel, dat ze er van leve. De kritiek wil ook bestaan. Dat is mijn beginsel! Daarmee houdt men het hoofd hoog en het hart nog hooger. » (*Or. Br.*, III, 45.) Dat was het antwoord van HAHN op de grimmige aanvallen die tegen haar werden gericht. De eenen bevochten haar om heur koppige aristokratische gezindheid; de anderen beschuldigden haar van partijdigheid bij het teekenen van mannenkarakters; heel de schaar van Duitschlands kunstrechters – een of twee uitgezonderd — verzekerden haar stellig dat haar romans erbarmelijk slecht waren.

In 1847 ontving ze op zekeren dag van een boekhandelaar uit Leipzig een roman getiteld *Diogena*, en geschreven door « Iduna, Gräfin H. H. ». De deknaam kwam haar zonderling voor, en ze las het boek Tot haar verbazing bemerkte ze alras dat ze te doen had met een boosaardige hekeling van haar eigen pennevruchten. Taal, stijl, karakters, verwikkeling werden er bespottend in nagebootst. De heldin Diogena moest kennelijk de gravin HAHN zelf voorstellen en belachelijk maken.

In *Diogena* werd een vrouw geschilderd die, uitermate onbestendig in haar liefde, nooit den rechten man vindt en ten slotte bij de wilden bevrediging van heur « immense Sehnsucht » gaat zoeken. Doch het jonge opperhoofd, dat ze tracht te winnen, versmaadt de in haar land vergode schoone. Daarop wil ze haar hand aan vorst Callenberg schenken. Doch ook deze bedankt voor het hem toegedachte geluk en trekt zich beleefd terug. Na al dien tegenspoed wordt Diogena waanzinnig. — Naderhand kwam het uit dat dit schotschrift het werk was van de toenmaals nog weinig bekende Fanny LEWALD. « Nur glühender Hass, unedle Rachsucht, vielleicht auch Schriftsteller-Neid hatten Fanny veranlasst, ihren Spott und Geifer über das Haupt der einst bevorzugten Nebenbuhlerin auszugiessen. Sie hatte ihre unglückliche Liebe für Heinrich Simon nicht vergessen. Mit einem mitleidigen Achselzucken legte Ida das schmähliche Machwerk bei seite. » (AL. JACOBY, bl. 181.)

Eerlijk zal de tegen HAHN gevoerde oorlog over 't algemeen wel niet geweest zijn. « Dikwijls werd ik uitgenoodigd, zoo vertelt ze, aan dit blad of geen tijdschrift mee te werken. Doch al die uitnoodigingen wees ik beleefd en dankend af. Dat namen de heeren opstellers en uitgevers dan meestal zeer kwalijk, alsof daarin voor hen een persoonlijke beleediging lag; en ik had er dikwerf veel pret in, een korzele beoordeeling van een mijner boeken te vinden in een blad dat kort te voren mijn medewerking gewenscht had.... Maar ik vond er een groot genot in op eigen voeten te staan, op eigen hand mij een weg te banen, en niet *door* de kranten maar *ondanks* hun geschrijf mijn boeken te doen lezen.... Ik las de beoordeelingen van mijn werken enkel in 't begin, toen ik nog argeloos genoeg was om te wanen dat men van de kritiek iets kon leeren. En voorzeker

kan men dat! maar dan moet ze van een klaar en fijn verstand uitgaan, en zulk een heeft zich met mij nooit bemoeid. Overigens staat het nog te bezien, of ze toenmaals op mij invloed zou gehad hebben — of beter gezeid het is buiten allen twijfel, want zoo als ik me ken, moet ik neen zeggen. Geen verstand ter wereld had me kunnen neerhalen van het marmeren voetstuk, waarop ik stond, vast als een beeld. » (*V. Bab. n. Jer.*, 64-68.)

Mettertijd is de twist rondom HAHN's persoonlijkheid tot bedaren gekomen. Eenzijdige hartstochtelijkheid heeft plaats gemaakt voor koel inzicht en nuchtere beschouwing, en in de laatste jaren heeft men een strekking kunnen waarnemen om aan HAHN's invloed en beteekenis een belangrijkheid toe te kennen grooter dan men totnogtoe gedaan had.

Zoo zegt H. MIELKE, bl. 136-37 : « Die Gräfin Hahn hat auf die belletristische Litteratur stärker eingewirkt als man jetzt, wo ihr Name halb verschollen ist, vermuten möchte, leider im schädlichen Sinne. Aus ihren Büchern stammen die verschrobenen, sentimentalen Figuren des modernen Frauenromans (het Polydor-Reginamotief uit Ilda Schönholm werd honderden keeren behandeld), die Ueberschwänglichkeit der Darstellung, die verzuckerten Porträts, die Unwahrheit der Konflikte und nicht zuletzt die dem deutschen Romanschriftsteller eingewurzelte Neigung, den Menschen erst vom Baron an für romanfähig zu halten. »

Ook belijdt Rich. M. MEYER (*Die deutsche Litteratur des* 19. *Jahrh.*, 2. *Aufl.*, 1900) dat de spot waarmee H.-H. door de geschiedenissen der letteren sedert jaren werd overladen, onverdiend was. Met genoegen haalt hij de woorden aan waarmee K. HILLEBRAND haar brieven aan PÜCKLER begroette :

« Die echte und tiefe Religiosität, die aus den Briefen

der Gräfin atmet, ihre reine tiefgefühlte Neigung, ihre natürliche Würde und Vornehmheit, die Höhe und Freiheit des Standpunktes und der ganzen Weltanschauung wirken so wohlthuend-beruhigend nach der permanenten Aufgeregtheit Bettina's dass man der Herausgeberin nicht genug Dank wissen kann, sie gerade nach der Korrespondenz der geistigen Phantastin eingeschaltet zu haben. Dabei ist Fülle des Geistes, Fülle und Ursprünglichkeit. Und wie das Gefühl und der Gedanke, so die Form leicht und doch individuell, individuell und doch geschmackvoll; anmutig und ausgeprägt zugleich; so etwas ist keine gemeine Ware, vornehmlich in unserer Zeit, und es will uns bedünken wenn unser Gedächtnis uns nicht trügt — dass auch bei IDA HAHN die Briefschreiberin eine ganz anders bedeutende Natur offenbart als die Schriftstellerin. »

Ik geloof, gaat R. M. MEYER voort, dat al wie zich de moeite geeft deze verschijning onbevooroordeeld aan te schouwen, nader bij dit geestdriftig oordeel komen zal dan bij de in omloop zijnde spotprent. En 't zijn alweer wij die haar wellicht beter begrijpen dan vroeger geslachten. Want menigmaal klinken de geestvolle bekentenissen van haar romanheldinnen zoo opmerkelijk modern! « Die unbefriedigte Sehnsucht, so gewiss sie von George SANDS « Lelia » stark beeinflusst ist, erhält eine an HUYSMANS und MAUPASSANT gemahnende Form, wenn die « Erfahrung » als solche der böse « Entzauberer » heisst; der Konflikt zwischen idealisierendem Traum und wirklichem Anblick etwa einer berühmter Landschaft wird in einer Weise ausgeführt, die an JACOBSENS « Niels Lyhne » erinnert; die zerstörende Wirkung der dem Dichter unentbehrlich geistigen Aufregung wird viel eher in der Manier neuerer Künstlerromane geschildert, als in der der romantischen Künstlertragödien.... Diese Frau hat in der Psychologie des Unbefriedigtseins alle Künstlerromane der Romantik

und alle Genieromane des Jungen Deutschlands hinter sich gelassen. »

Merkwaardig is het echter dat in bepaalde kringen de waardeering zich veelal bij de schriften van vóór 1850 beperkt. Al wat HAHN-HAHN binnen de muren van « Jerusalem » nog heeft voortgebracht, is in de oogen van sommigen dood gewicht Zoo treft men bij denzelfden MEYER de uitspraak aan : « Ihre dichterische Bedeutung war mit der Bekehrung erloschen, eben weil sie so ganz auf dem Suchen, dem unruhigen Tasten, dem beständigen Versuch, sich in grosse Seelen hineinzufühlen und auch... hineinzuspielen, auf der Veränderlichkeit der Gefühle bei der Unveränderlichkeit der Grundrichtung beruht. » En bij H. MIELKE : « Was sie später vom katholischen Standpunkte aus schrieb, trüg einen frömmelnden, klosterhaften Zug und erstickte langsam ihren litterarischen Ruf. » *Inde iræ* in 't kamp van de Roomschen, zoo binnen als buiten het land.

Hoor hoe Dr SCHAEPMAN uitvaart : (*De Wachter*, 1873, I.)

« Sinds 1850 is de gevierde schrijfster der salonromans een gestorvene. Daar hebt ge Herr KREYSZIG. Die Herr heeft een heel boekjen geschreven : « Der deutsche Roman der Gegenwart ». Het is een boekjen, maar het verscheen te Berlijn in de « Metropole der Intelligenz », het verscheen in de Nicolaische Verlagshandlung, dat is in een magazijn van Intelligenz. Het is een dun boekjen, maar men weet immers dat in een Duitsche brochure meer geleerdheid zit dan Fransche in-oktavoos kunnen bergen?

« Als Herr KREYSZIG dan den « socialen Tendenzroman » in zijn edelste vertegenwoordigers — GUTZKOW! SPIELHAGEN! AUERBACH! — heeft geschilderd, wendt hij, een rijksadelaar! even de oogen van dit zonnige, stralende veld naar de duisternissen, waarin de reactie loert en sluipt. Onder de romandichters der reactie ontmoet hij

ook de « im Kloster wiedergeborene HAHN-HAHN » met hare « neueste Lucubrationen ». Daarmede is alles gezegd. Neen, ook voor haar geldt het : « Einen litterarischen Erfolg hat keine dieser Kundgebungen erzielt, und mit den Mysterien des Skandals, welche sich an viele derselben knüpfen, hat die litterar-historische Betrachtung nichts zu thun. Mögen die Todten ihre Todte begraben! »

« Ziedaar de gravin HAHN-HAHN « abgefertigt ». De Herr KREYSZIG heeft haar dood verklaard.

« Louise MÜHLBACH leeft voor hem, zij is de « entschlossene und sprachgewandte Erzählerin. »

« Ziehier de treffende karakterteekening der gravin HAHN-HAHN (door Professor Doctor Joannes SCHERR van Zürich, den schrijver eener *Allgemeine Geschichte der Litteratur* die haar 4e uitgave beleeft). In twee regels hebt gij alles : « die Mecklenburgische, in ihren alten Tagen gerade so « immens » fromm gewordene, wie früher so « immens » emancipirt gewesene Vollblutaristokratin Gräfin IDA VON HAHN-HAHN ». De stijl, ideeënwereld, de vormen, de eigenaardigheden der schrijfster, alles is in die regelen met energiek meesterschap te zaam geprest.

« Herr Rudolf GOTTSCHALL draagt zijn *Deutsche Nationallitteratur des* 19. *Jahrhunderts* aan Hertog Ernst II van Saksen-Coburg-Gotha op. Deze « Nationallitteratur » zal, naar de betuiging des schrijvers, in de groote beweging der geesten mede ingrijpen « ohne aufdringliche Tendenzmacherei, ohne Herabsetzung der Talente, selbst wenn sie die Richtung derselben verurtheilen musz. » Die verklaring klinkt eerlijk en open; de leus is nobel en fier; deze zijn uw woorden, Herr GOTTSCHALL, — laat ons eens uw daden zien!

« Het oordeel over de schrijfster in « Babylon » mag over 't geheel genomen streng, maar rechtvaardig zijn. Zoo spoedig echter « Babylon » wordt verlaten en de

geredde binnen de muren van « Jerusalem » hare redding bezingt, wordt de toon anders. « Das Register ihrer fast unbekannten, seit 1851 verfaszten Werke ist sehr zahlreich », heet het in de noot. Met een weldoende kiescheid van uitdrukking heet het : « das Kloster ist der Schluszgesang ihrer weiblichen Faustiaden, nur dasz kein Pater Seraphicus ihn intonirt, wie im GŒTHE'schen *Faust*, sondern dasz die Dichterin selbst in die erlösende Kutte schlüpft. » En nog, zoo 't mogelijk ware, met nog meer teekenachtigheid van woord en taal : « Freilich die kirchliche Romantik verhallt hinter Klostermauern und das profane Lesepublicum hat keine Ahnung davon, wie die Klosterfrau zu Mainz jahraus jahrein zu Ehren Gottes und zur Bekehrung der Mitwelt einen Roman nach dem andern schreibt, vermischt mit Legenden in Vers und Prosa, eine öde, steife Eiskruste, die kaum die Form der Tradition durchbricht. »

« Soortgelijk pamflettisme heet letterkundige geschiedenis « ohne Herabsetzung der Talente selbst wo sie die Richtung derselben verurtheilen musz. »

« De « Nationallitteratur » van Rud. GOTTSCHALL draagt hetzelfde nationale karakter als de dwangwetten van den ijzeren prins, den heros en den god der « Nation ». Pariaas en heloten zijn de aanbidders van den Gekruiste op het gebied van het openbaar leven, pariaas en heloten ook op het veld der letteren, waar de vrijheid den heerscherstaf voert — tegen hen. »

Bijkans even verbitterd klinkt de toon van Heinrich KEITER (1) als hij op bl 926 van de laatste uitgave van BARTHELS *Litteraturgeschichte* leest : « .... hat bis 1864 noch zehn neue Romane ediert die man wohl noch in Leihbibliotheken finden kann ... Jetzt scheint ihr Ruhm

(1) *Katholische Erzähler der Neuzeit.* Paderborn, 1890.

verschollen zu sein.... » en daarbij aanmerkt : « Jawohl, bei dem neuen Bearbeiter der Barthelschen Litteraturgeschichte, Prof. ROEPE, jedenfalls! » en dan voortgaat : « Aber auch jene Kritiker, von denen in den vierziger Jahren jeder neue Roman der Gräfin HAHN als ein hervorragendes Kunstwerk, als ein Ereignis in der Litteratur gepriesen wurde, auch diese haben später kaum ein Wort der Erwähnung für die ausserordentliche Thätigkeit derselben Schriftstellerin auf dem Gebiete der katholischen Litteratur gehabt. Und doch muss jeder Vorurteilsfreie bei Vergleichung ihrer früheren und späteren Romane gestehen, dass ihre schöpferische Kraft dieselbe geblieben und ihr Darstellungstalent gewachsen ist. Nur der Gedankeninhalt wurde ein anderer, von Grund aus ein anderer.... »

't Is aan HAHN's katholieke werkzaamheid dat we in de volgende bladzijden onze aandacht zullen wijden, om daarover, zoover de menschelijke krankheid het mogelijk maakt, een koelbloedig, onpartijdig woord te spreken.

VI.

HAHN'S KATHOLIEK LEVEN EN KATHOLIEKE NIET-ROMANTISCHE WERKEN.

Laten we vooreerst den draad weder opvatten van HAHN's leven (1), want hij leidt ons langs een feit dat het bezielend beginsel werd en het richtsnoer van al het later schrijven onzer gravin. En dit feit is haar bekeering tot het Katholicisme.

Op haar zwerftochten door Europa en het Morgenland kwam ze bestendig in aanraking met katholieke volkeren en had ze gelegenheid van naderbij kennis te maken met de menigvuldige uitingen van het Katholiek leven. Dat zij, de protestantsche vrouw, over die verschijnselen, voor zooveel het in haar macht was, onpartijdig nadacht en niet schroomde daarover vrijmoedig haar oordeel uit te spreken, blijkt, zooals we reeds boven zagen, ten overvloede uit haar reisbrieven. Vooral haar laatste reis naar Engeland, Ierland en Schotland maakte diepen indruk op haar. Bij het doorkruisen van die eilanden liep haar het kontrast tusschen de verschillende godsdienstvormen nogmaals zeer in 't oog. De wijde beuken van de prachtige Anglikaansche kerken stonden leeg; de kerken der Katholieken vond ze telkens proppensvol. Niet het minst greep haar de diepe, innige vroomheid van de Iersche

(1) Het verhaal der gebeurtenissen ontleenen we aan Dr HAFFNER en AL. JACOLY.

Katholieke bevolking aan. Uit lust ging ze dikwijls naar preeken van Iersche priesters luisteren. Zoo woonde ze op zekeren avond een sermoon bij van P. KIRBY. Hij sprak over de langmoedigheid en barmhartigheid Gods, die de verloren ziel opzoekt en bij haar aanklopt tot ze open doet. Zijn woorden schokten haar zoo geweldig dat ze in tranen uitbrak Gretig nam ze een haar aangeboden gelegenheid waar om met dezen heiligen kloosterling kennis te maken. « In diesem Manne, schreef ze jaren nadien in haar *Büchlein vom guten Hirten* (bl. 3-4), ging zum erstenmale gleichsam der Schatten des ewig guten Hirten, des seelensuchenden und rettenden, an meiner Seele vorüber und machte sie so erzittern in ihrer Armut und ihrer Verlassenheit, dass sein grünes Gärtchen von Olive Mount ihr heimischer vorkam, als die schönsten Parks und Cottages von England. Warum? Weil da die himmlische Liebe wohnte. » Die hemelsche liefde had namelijk P. KIRBY daartoe bewogen een toevluchtsoord op te richten voor gevallen meisjes en aan hun zedelijke opbeuring zijn beste krachten te besteden.

Niet alleen het bereizen van Katholieke streken, ook ernstige studie mag als een hoofdfaktor aangezien worden van HAHN's godsdienstigen ommekeer. Ze las de profeten Isaïas en Jeremias, alsook eenige schriften van den H. Augustinus. Ze las en herlas in de eerste plaats de Belijdenissen van dezen Kerkvader, bij voorkeur het slot van Cap. 5, boek VIII, waar hij zichzelf met een slapenden vergelijkt, die tusschen droomen en waken ligt, en het bijna tegen zijn wil aangenamer vindt in dien toestand te verwijlen dan tot een hel ontwaken te besluiten. Dit « Dadelijk, o dadelijk! Maar een klein oogenblik nog! » kon ze uit haar zinnen niet zetten. Ook zij gevoelde dat haar leven onmogelijk geworden was, dat er verandering komen moest. Wat hield haar tegen? « Nicht die Fähig-

keit des Glaubens ging ihr ab und nicht der Schwung, welcher mit Vorliebe die ideale Richtung des Menschen verfolgt, sondern ganz einfach — der Wille, alles daran zu geben, nach nichts zu fragen, nach nichts sich umzuschauen als einzig und allein nach der göttlichen Offenbarung; und zwar fehlte ihr der Wille deshalb, weil sie ein Geschöpf mehr liebte, als den Schöpfer. » (*Von Bab. nach Jer.*, bl. 236.) En dat schepsel was haar halsvriend, BYSTRAM. De dwaling afzweren was BYSTRAM den rug toekeeren. En dat kon ze vooralsnu over haar hart niet krijgen. Doch de Voorzienigheid kwam haar ter hulp. In Mei 1849 werd BYSTRAM ziek en stierf. IDA liet op zijn zerk de woorden beitelen « Ich schlafe, aber mein Herz wacht ». « Over haar hart lei de dood een rouwfloers zoo dicht en zwart, dat ze langen tijd niets zag noch hoorde, noch in den hemel, noch op de aarde, noch in zich, noch om zich. » Tevergeefs bracht ze een zomer in Holstein door : ze vond geen verstrooiing voor haar leed. In Oktober keerde ze naar Dresden terug. In eenzaamheid en overweging rijpte daar het groot besluit. Doch alvorens over de brug te gaan, wou ze de zaak nog eens door en door bestudeeren. Te dien einde liet ze zich drie boeken brengen : LUTHER's grooten en kleinen Catechismus, de Bekenntnisschriften der evangelisch-reformierten Kirche van BÖCKEL en de Besluiten en Canones van 't H. Concilie van Trente, vertaald door EGLI (*Von Bab. n. Jer.*, bl. 229). Bij den afloop van 't jaar 1849 stond haar besluit vast : ze zou katholiek worden. Doch tot wien zich wenden? « Den 1n Januari 1850 schreef ik uit Berlijn naar den Kardinaal-Vorstbisschop van Breslau, om hem te verzoeken, mij bij mijn overgang tot de Kerk behulpzaam te zijn. En hij was het », zoo bericht ze bondig in *Von Bab. n. Jer.* We moeten dit bericht volledigen want het verzwijgt een hoogst merkwaardige schikking.

Gravin Hahn had den bewusten brief naar den Vorstbisschop van Breslau geschreven, daags nadat ze in een gezelschap een heer had gezien die haar als Vorstbisschop werd voorgesteld. 't Was namelijk graaf Sedlnitzky, die in 1840 zijn ambt had neergelegd, later zelfs tot het Protestantisme overging en zijn uit Katholiek kerkgoed gewonnen vermogen aan een protestantsch Seminarie naliet. Niet beter wetend, had ze zich tot dien man onder het adres « aan den Vorstbisschop van Breslau » gewend. Maar de brief werd door de post naar Breslau gestuurd en kwam in de handen van den werkelijken Vorstbisschop, Diepenbrock. Het moet wel zijn dat Diepenbrock het meegedeelde voornemen der als vrijzinnig bekende, gevierde salondame niet ernstig opnam; anders ware bezwaarlijk de ongenadige strengheid te verklaren waarmede hij Ida antwoordde :

« Mit blossen ästhetischen katholisierenden Ansichten sei es nicht gethan, man müsse sein ganzes liebes Ich daransetzen, um ein lebendiges Glied der Kirche zu werden, insbesondere dürfe sie nach ihrem ganzen bisherigen Lebensgange nur in Sack und Asche als Büsserin vor den Pforten der Kirche erscheinen; in dem engen Felseneingang müsse sie die Schlangenhaut, darin sie bisher irisfarbig geschillert und womit der Teufel der poetisch-pantheistischen Weltverführung auch ihre Seele umstrickt — abstreifen Wenn sie so komme, dann werde sie Heil und Gnade finden wie jener demütige Zöllner : denn eine Zöllnerin sei auch sie bisher gewesen, kauernd und lauernd auf allen Wegen und Stegen der Welt, um von allem, was vorüberging, den Tribut einzunehmen für ihre Eitelkeit und Selbstsucht. Dieser Götze müsse gestürzt, verbrannt werden; nur in solcher Feuerglut erscheine ihr die Herrlichkeit des Herrn und sein Heil. » (Dr Raich, *Briefe von und an Ketteler*, bl 188.)

Deze strenge taal schrikte IDA echter niet af. Ze schreef terug : « Ich las Ihren Brief unter tausend brennenden Thränen und auf meinen Knieen; ich sagte mir immerfort : Es ist ganz richtig, so sündhaft bist du — « eine Zöllnerin », oder wie ich lieber sage, eine Sünderin, die um Gottes Gnade fleht. » (Dr RAICH, *l. c.*)

Door dezen en andere brieven meer kwam DIEPENBROCK tot de overtuiging dat de voorgenomen bekeering geen voorbijgaande luim was. Hij beval haar dan ook aan de priesterlijke zorgen van den vromen en geleerden Freiherr Wilhelm Emmanuel VON KETTELER, die kort te voren proost geworden was in St Hedwigskerk te Berlijn. HAHN verzocht den haar aangewezen geestelijke om een eerste onderhoud en kreeg tot antwoord : « Da jede Seele für mich den Wert des Blutes Jesu Christi hat, so können Sie versichert sein, dass ich aus ganzem Herzen bereit bin, Ihren Wünschen zu entsprechen, so weit ich es mit Gottes Gnade vermag » (Dr RAICH, *Briefe Kettelers*, bl. 192). VON KETTELER, die de gravin vroeger niet persoonlijk gekend en van haar letterkundige bedrijvigheid ternauwernood kennis genomen had, was niet weinig verbaasd in deze dame uit de weelderige wereld een zoo stevig gevestigde katholieke overtuiging te ontdekken. In de weinige uren onderhoud waarmee hij haar tegemoet kwam, zoo vertelde hij later zelf, was zijn eenig trachten haar de goddelijke instelling van het leergezag der Kerk te doen vatten; en de gravin vatte dit grondbeginsel zoo goed dat ze antwoordde : « Nu behoef ik geen ander bewijzen meer; zeg me maar wat de leer der Kerk is, ik geloof wat de Kerk gelooft. »

Den Dinsdag 26n Maart 1850, tusschen 9-10 uren 's voormiddags, legde ze vóór het hoogouter der St Hedwigskerk haar geloofsbelijdenis af in de handen van den ondertusschen (15n Maart) tot bisschop van Mentz bevorderden proost.

Dat haar overgang tot de katholieke Kerk een werk was van volle innerlijke overtuiging, bewijst de diepe zedelijke ernst waarmee gravin HAHN voortaan de volkomenheid van het christelijk leven opvat. Een dame van de wereld, in de gewone beteekenis van dit woord, was ze nooit geweest. Haar kleeding scheen eer in 't oog te loopen door eenvoud dan door pracht, en de woning die ze laatst in Dresden had betrokken, was wel zeer geriefelijk, doch ver van weelderig. Ze verliet Dresden, om na een kort oponthoud bij haar moeder en zuster, waarmee ze steeds, ook na de bekeering, in de innigste betrekkingen stond, zich in Mentz neer te laten. Daar bloeide onder den op 25n Juli 1850 ingehuldigden bisschop het katholiek leven krachtig op, en verzamelden zich van dag tot dag talrijker uitstekende katholieken uit alle gewesten van Duitschland.

In een bescheiden woning, dich bij den dom, hield gravin HAHN zich te Mentz bezig met de stichting van een klooster van den goeden Herder. Te dien einde stond ze haar eigen inkomsten af en zamelde ze aalmoesen in. Voor deze orde, die gevallen meisjes zoekt op te richten, had ze zich op haar reis in Ierland beginnen interesseeren, en bij de stichting van dit huis zal het wel in haar bedoeling hebben gelegen niet alleen een werk van barmhartigheid te verrichten maar bovendien een tastbaar teeken te geven van haar eigen ommekeer. De geestdrift, waarmee haar deze orde vervulde, krijgt lucht in het schriftje : « *Ein Büchlein vom guten Hirten* » (Mainz, 1853). Daarin schildert ze met veel innigheid het doel van deze orde, zijn stichting door P. EUDES, alsook de werkzaamheid van verwante genootschappen. In November 1852 reisde de gravin naar Angers, om uit het moederhuis aldaar eenige zusters te bekomen; in het voorjaar van 1853 was ze in Weenen, waar een verzoekschrift door

haar aan keizer Franz Joseph gericht, bewerkte, dat de gevangenis te Neudorf bij Weenen aldra ter beschikking van de zusters werd gesteld. Ondertusschen voltooide men het huis te Mentz en in 1854 namen er eenige zusters uit Angers hun intrek.

De gravin heeft er nooit aan gedacht in deze orde te treden, nooit werd ze non, nog veel minder nam ze de leiding van het Mentzer klooster op zich.

Ze verlangde enkel de deugden te oefenen van een kloosterzuster. Daarom vroeg ze in het klooster van den goeden Herder een klein kamerken, groot genoeg om tafel, stoel en bed te bevatten, en daar leefde ze dertig jaar. Haar inkomsten en schrijvershonorarium besteedde ze uitsluitend aan liefdadige werken.

Dat dit alles niet zonder zelfverloochening en inwendigen strijd geschiedde, kan men wel denken, en wie de levendige, zelfstandige natuur van de sterkwillende vrouw kent, zal wel overtuigd zijn, dat haar nieuw leven geen vromigheidsgril was, maar wel een daad van ernstige zelfoverwinning. 's Morgens te vijf, later te zes uren, zag men de gravin winter en zomer naar den dom gaan, waar ze tot zeven uur de H. Mis bijwoonde; haar lievelingsplek was vóór een oud kruis in den noordelijken zijbeuk. Bij bijzondere gelegenheden trof men ze ook altijd in de andere stadskerken aan. Kenmerkend is het, dat ze bijzondere voorliefde aan den dag lei jegens oude devoties en broederschappen, en zich daarentegen vaak ongunstig uitliet over dezulken, die steeds bereid waren om nieuwe devoties en broederschappen te verzinnen.

Ze hield zich bijzonder ijverig bezig met het Elisabethen-Verein, dat in 1848 door Mentzer vrouwen gesticht werd. Samen met andere vrouwen bezocht ze de zieken in de stad en toonde zich steeds vol liefde jegens de armen; daar was er geen spoor van aristokratische terughouding.

Ook arbeidde ze elke week een namiddag met de vrouwen van het Paramenten-Verein. Haar beminnelijk en geestvol gesprek, vooral de heerlijke vertellingen waarmee ze onder het werk den tijd verkortte, zijn in het beste aandenken. Ook van den Bond der Christelijke Moeders, alsmede van het met de stichting van een kath. hoogeschool zich bezighoudend Catharinen-Verein, van het Maria-Hülf-verein voor chistelijke dienstboden, enz. was de edele vrouw een werkzaam lid. Waar ook in het bisdom een kerkelijk of liefdadig werk werd ondernomen, mocht men op haar ondersteuning rekenen. Met de wereldlijke kringen der stad — een enkele kath. familie uitgezonderd — had de gravin geen omgang. Hielden haar verwanten zich in Mentz op, dan verwijlde ze in hun midden. Bezoek ontving ze vriendelijk in de spreekplaats van het klooster. Ook ging ze somwijlen op reis. Van 't begin af warm bevriend met de hertogin van Braganza, verbleef ze jaarlijks eenigen tijd in het bevallig slot of klooster Brombach, waarin de hooggeboren vrouw met haar gemaal en kinderen na de Omwenteling een toevlucht had gevonden. Evenzoo was ze in de vorstelijke huizen Löwenstein-Rosenberg en Isenburg-Birstein een welkome gast. Met haar broêr graaf Ferdinand HAHN-NEUHAUS en dezes gemalin, welke haar beiden op 16n Januari 1858 in haar terugkeer tot de Kath. Kerk volgden, onderhield ze steeds drukke betrekkingen en somtijds bracht ze ook met hen eenige zomerweken, laatst in 1878, op hun goed Neuhaus in Holstein door.

Ook op haar reis naar Rome sloot ze zich bij haar steeds om haar bezorgde familie aan en bracht met haar den winter van 1869-70 in de eeuwige stad door. Het drukke leven dat zich toenmaals aan het Concilie knoopte, heeft haar niet bevredigd, en de opgewondenheid waarmee de godgeleerde vraagstukken niet bloot in de Con-

gregaties maar ook in de salons werden besproken, heeft op haar evenals op veel andere vrouwen een afstootenden indruk gemaakt. Doch enkel in 't voorbijgaan. Ook den winter van 1873 bracht ze in Rome door, en verscheiden kleine opstellen uit dien tijd (b. v Eine Pfarrkirche, Katholik 1873) getuigen, hoezeer de gravin aan de eeuwige Stad en den H. Stoel was verknocht Voor Leo XIII koesterde zij den innigsten eerbied en ze achtte zich gelukkig eenige dagen vóór haar dood zijn zegen te bekomen.

Laten we thans HAHN's eerste katholieke schriften wat nader beschouwen. Dat ze bij haar bekeering haar pen zou hebben neergelegd. was van haar niet te verwachten. Daarvoor jeukten haar vingeren te zeer van schrijflust, en had ze bij het uitstorten op het papier van haar gedachten en gevoelens te veel genot gesmaakt. Doch romans schreef ze voor het eerst niet meer. Dat had bisschop KETTELER haar afgeraden omdat het aan haar ingetogenheid zou hebben geschaad. Hij had haar aangespoord zich voorloopig met ernstiger onderwerpen bezig te houden. En dat deed ze dan ook tien jaar lang. Tusschen 1850 en 1860 schreef ze geen enkel eigenlijk belletristisch werk. Alles wat ze te boek stelde, prijkte vooraan met de leus : Soli Deo gloria!

Om te beginnen schreef ze een soort van open brief aan het publiek, waarin ze met één pennestreek heel haar vroeger geschrijf doorhaalde en bekende, dat de geest die daarin ademde, de hare niet meer was.

Dan wou ze haar overgang openlijk rechtvaardigen. Streng genomen, was dat niet meer noodig : sedert zeven jaar hadden haar schriften duidelijk de wegen geopenbaard langs dewelke zij tot de Kerk was gekomen. Ze voelde zich evenwel gedrongen haar overtuiging en gevoelen eens ex professo lucht te geven. Dit geschiedde in het geestvol en gloeiend, misschien wat te opgewonden

werk : *Von Babylon nach Jerusalem* (1851), waarvan reeds sprake was. Het toenmalig protestantsche Duitschland wordt er zeer scherp in geteekend en tal van apologetische beschouwingen worden er ten beste gegeven.

Van denzelfden geest is *Aus Jerusalem* doortrokken, dat nog 'tzelfde jaar van de pers kwam. Dit boek legt getuigenis af van den ernst waarmee de schrijfster in de geheimenissen van het Katholiek geloof, in 't bijzonder in de Altaargeheimenissen was doorgedrongen. Op het einde van dit ernstig werk vindt men een waarlijk prachtige verklaring van de katholieke huwelijksleer. En wat dit punt betreft, het is de moeite waard na te gaan hoe de voorheen zoo ontvoogde HAHN nu over de verhouding tusschen man en vrouw oordeelt : « Dass er (de man) sich mit unendlichem Widerwillen von dem Zerrbild eines emancipirten Weibes — wie man es nennt, um allen Widersinn in *ein* Wort zu fassen — abwendet, ist vielleicht das Vernünftigste, was er seit dreihundert Jahren gethan hat. Und zu diesem Zerrbild wird das Weib in Babylon hingedrängt — prinzipiell hingedrängt! Ungeehrt in seinen heiligen Rechten als Gattin und Mutter durch die Auflösbarkeit der Ehe — unbehütet in seiner inneren Entwickelung durch Mangel an Klöstern, unbeschirmt in seiner jammervollen Existenz, weil die Segnungen der Kirche ihm fehlen, unerleuchtet über sein eigenes Wollen, Können und Sollen, weil es nicht im Licht der heiligmachenden Gnade wandelt — geniesst es die gepriesenen Vorzüge der Zeit, welche dem Protestantismus inhärent sind und wenn er es tausendmal leugnete; es lebt nach Willkür, denn es braucht keine Autorität anzuerkennen; und es bildet das aus, was es seinen Geist nennt und was es über Alles schätzt, weil ihm das sittliche Ideal geraubt ist. Und in diesem Zustand macht es doch Anspruch darauf — geliebt zu werden! als ob so etwas

möglich wäre! als ob der Mann, schon selbst halb verwildert durch Willkür, sich nicht heimlich mit seinem überlebenden guten Instinkt genau nach dem Gegensatz sehnte! als ob ihn nicht dies Abbild seiner eigenen tumultuarischen Verwirrung um so heftiger abstossen müsste, als die Form, in der es erscheint, von der Natur bestimmt ist, die Schönheit zu versinnlichen, d. h. die Harmonie! Von dem bischen Geist so viel Aufhebens machen, als ob das etwas wäre, als ob der eine ganz besondere Berüchsichtigung verdiente und das plötzlich durch ihn geadelte Weib auf ich weiss nicht welchen neuentdeckten Thron erhöbe, das ist nun ganz — babylonisch. So lange die Welt steht, ist noch nie ein Weib um seines Geistes willen geliebt worden un wird nie und kann nie darum geliebt werden. Ist es bei hohen Geistesgaben dennoch geliebt worden, so ist das um solcher Eigenschaften willen geschehen, die mit seinem Geist gar nichts zu thun hatten, die vielleicht der entschiedene Gegensatz von allem Geist waren. Um geliebt zu werden, muss man liebenswürdig sein und dies ist eine Eigenschaft der Seele — und einer schönen Seele, für deren Pflege, ach, so wenig neben der Ausbildung des Geistes geschieht. Das Liebenswürdige wird geliebt, denn es macht glücklich. Der Geist ist nicht geschaffen, um geliebt zu werden und um zu beglücken. Er hat eine andere Mission: er soll erleuchten. Nun wird aber der Mann niemals seine Erleuchtung, sondern immer sein Glück bei dem Weibe suchen; ist nun der Geist vorherrschend in demselben, so ist das kein Magnet für ihn. Er könnte ihn zwar bewundern — diesen Geist! allein er ist nun einmal so beschaffen, dass er lieber die Tugend und die Schönheit einer Frau, lieber ihren kleinen Finger bewundert, als ihren grossen Geist.

Und dann mit jeder Frau von grossem Geist unter

vier Augen gesprochen : — darüber dürfen wir uns keine Illusion machen, dass etwa nur Einmal im Jahrhundert ein Geist zwischen uns sich erhebt, für den es sich der Mühe lohnte, sein Wort in die Welt gerufen zu haben – weil es ein so erleuchtendes Wort ist, dass es bildend und umgestaltend in die Formen der Zeit und in die Stoffe des Lebens greift. Solche Worte sind überhaupt selten — wird man mir antworten. Richtig! — allein weshalb denn ihre unnütze Zahl vermehren? Ich traue es auch uns Allen zu, dass wir, in grösserer Zeit und zwischen grösseren Characteren lebend, gern schweigen würden.

Es ist doch eine grosse Freude und ein hoher Genuss, bedeutende Geistesgaben zu besitzen und sie recht ausgebildet zu haben — spricht man. *Recht* ausgebildet — ja gewiss! allein das ist ohne ein reiches religiöses Leben unmöglich. An welcher Sonne sollen denn all die Blütenknospen sich entfalten, die an Gedanken und Ideen, an Phantasie und Originalität im Kopf wimmeln? Welch Licht soll ihnen ihre entsprechende Farbe, welcher Thau ihnen Nahrung geben? Ohne ein solches müssen sie verkümmern oder müssen im Treibhaus der Welt zu einer überreizten und dadurch unvollkommnen Existenz heranwachsen. Vielleicht hätte man Lust, mir vorzuwerfen, ich sei neidisch; ich wolle Andern missgönnen, was mir selbst doch so viel Freude und Genuss gewährt — wie ich oft gesagt habe. O nein, ich bin nicht neidisch! aber ich habe auch immer nur gesagt, dass mir das Schreiben sehr viel Vergnügen mache; meinen Geist auszubilden hingegen — nicht das allergeringste. Ich las oder lernte, was ich grade nöthig hatte zu wissen, was ich für einen bestimmten Zweck brauchte. Es war also eine Nothwendigkeit. Nie würde ich mich derselben unterzogen haben, wenn ich auf der Stufe des passiven Empfangens hätte bleiben müssen. Gerieth ich in eine gewisse schöp-

ferische Activität – ja, das ist whar! dann hatte ich gar grosse Freude. Doch was hat sie mir eingetragen? Während zwölf Jahren hab' ich die Paar Aethertropfen in meinem Kopf und die Paar Blutstropfen in meinem Herzen verbraucht, um zu schreiben, und jetzt bedaure ich jede Zeile, die ich in Babylon geschrieben habe, weil der Geist der Wahrheit nicht in ihr war. Ich finde nicht, dass mein Beispiel ein sehr ermunterndes ist. »

Met de twee bekeeringsschriften *Von Babylon nach Jerusalem* en *Aus Jerusalem* knoopen aan : het reeds vermelde *Büchlein vom guten Hirten* (1853) en het tweedeelige *Die Liebhaber des Kreuzes* (1852). Dit laatste kan men een soort kerkgeschiedenis in het licht des Kruises noemen. Daarin wordt aangetoond hoe de Kerk in alle eeuwen met het geloof en de werken van het Kruis de wereld heeft overwonnen, en hoe deze zeegrijke macht zich op heel bijzondere wijze in de heiligen der Kerk openbaarde.

In 1851 verschenen de gedichten *Unserer lieben Frau*, in 1854 het *Jahr der Kirche* : twee bundels lyrische verzen, waarin de dichteres haar diepen, christelijken godsdienstzin uitzingt. Wat de laatste bundel bevat, geeft de titel reeds aan In den eersten neemt ze de litanie van O. L Vr. tot een raam waarop ze haar dichterlijke uitboezemingen borduurt. De verschillende eerenamen der Moedermaagd worden beurtelings onderwerp van een vers. Als staaltje het gedicht « Virgo fidelis », dat gericht is tot een Mariabeeld dat de beeldstormers op haar ouderlijk kasteel Neuhaus gespaard hadden. Dringend smeekt ze de H. Maagd om de bekeering van haar bloed verwanten :

1.

Mochtest Du dreihundert Jahre
Nicht dem wüsten Ort entflieh'n,
O so lass jetzt zum Altare,
Lass den alten Glauben zieh'n!

2.

Lass dies Einzige sie finden,
Das sie führt zum rechten Port!
Offne Du den Blick der Blinden
In dem lieben Hause dort.

3.

O getreue Jungfrau, bete
Voll Erbarmen und voll Huld
Um die neue Morgenröte,
Lichtend jene alte Schuld.
Winke — und sie sind die Deinen!
Lächle — und es weicht ihr Wahn!
Und der Mann, das Weib, die Kleinen
Sind Dir liebend unterthan.

4.

O getreue Jungfrau, denke,
Denk an Deinen eignen Sohn!
Die geliebten Kleinen lenke
Liebevoll zu Jesu Thron.
Halte sie in Deinen Armen,
Sei Du ihr getreuer Hort!
O Maria, hab Erbarmen,
Weise nicht die Kindlein fort.

In 1856 vat gravin HAHN het plan op voor een reuzenwerk. Ze wil het beproeven in een reeks beelden de

geschiedenis der Kerk te teekenen — ten minste voor de eerste drie eeuwen van de Christelijke tijdrekening. « Die schilderingen zullen aanvangen bij het ontstaan van deze tot zaligmaking der menschen door den Zoon Gods gestichte gemeenschap en aantoonen, hoe ze, door den heiligen Geest bezield en bestuurd, wortel schiet, zich uitbreidt, lijdt; hoe ze zich verheft boven de puinen van Jerusalem en van de afgodentempels van Rome; hoe ze onder haar zichtbaar opperhoofd, den Paus, en de hem onderhoorige bisschoppen den Vijand bekampt, zoowel in de veelgoderij als in de ketterij; hoe ze verwond wordt door haar vijanden en door weerbarstige kinderen uit haar eigen schoot; en hoe ze eindelijk haar palladium, het heilig Kruis, tot een zegeteeken maakt, onder wiens invloed voor de menschheid een nieuwe wereldorde aanvangt. » (Vorwort van *Die Martyrer.*)

Dit werk moest in drie hoofdafdeelingen gesplitst worden en verscheen in de jaren 1856-59 in drie deelen bij Franz Kirchheim, Mainz. Het eerste deel bevat : *Die Martyrer* (1856); het tweede : *Die Väter der Wüste* (1857); het derde : *Die Kirchenväter* (1859). En het geheel draagt den titel *Bilder aus der Geschichte der Kirche.*

Bij het schetsen van deze beelden, zegt de schrijfster in haar Vorwort, heb ik niets anders gedaan dan feiten bijeengeraapt, welke de geschiedenis heeft bewaard en op het woord van de meest betrouwbare getuigenissen voor waar aangenomen; daden, woorden, schriften, gebeurtenissen. Ik heb vermeden de legende in de geschiedenis te vlechten, opdat het niemand invalle deze ter wille van gene als een dichterlijke sage te verwerpen. Voer ik iets aan, dat de legende verhaalt, zoo is dat iedermaal uitdrukkelijk gezegd. Eveneens heb ik er mij voor gewacht, naar mijn smaak of fantazie aan de feiten iets toe te voegen, ze op te tooien, zooals men het heet; want het

had een valsch sieraad kunnen worden. Bij de gesprekken, verhooren, vizioenen der martelaars heb ik somtijds afgekort en samengedrongen; maar veranderd nooit. De boeken, welke ik te nutte maakte zijn : RUINART : *Echte und ausgewählte Acten der ersten Martyrer;* STOLBERG : *Geschichte der Religion Jesu Christi;* DÖLLINGER : *Christliche Kirchengeschichte;* MÖHLER : *Patrologie;* WILMERS : *Lehrbuch der Religion*; FLAVIUS JOSEPHUS : *Geschichte der Juden und des Krieges mit den Römern;* ROHRBACHER : *Histoire universelle de l'Église Catholique;* FLEURY : *Histoire Ecclésiastique;* GAUME : *Les trois Rome;* het *Breviarium Romanum* en ALLIOLI's vertaling der Schrift.

Ik had ongetwijfeld nog veel meer kunnen lezen en te nutte maken, voegt onze vrome maar onwetenschappelijke geschiedschrijfster er eerlijk-naïef bij; « aber, unwissend, ungelehrt und ungeübt in solchen Studien, wie ich bin, kam es mir vor, als müsse meine schwache Hand erlahmen, wenn sie noch mehr Material zu bewältigen erhielte. »

Wat de *Martyrer* betreft, het ware onmogelijk geweest binnen de enge grenzen waarin ze zich bewegen moest, hun aller leven te beschrijven. Daarom doet ze een keus, en richt die keus in « nach hervorstechenden Zügen, entweder von Erhabenheit, von Wirksamkeit für die Kirche, von Holdseligkeit; oder weil sie einen lebhaften Gegensatz zwischen christlicher und heidnischer Gesinnung bilden, wie Symphorosa der Anbetung des Antinous gegenüber; oder sehr trostreich für arme Sünder sind, wie Afra und Bonifacius », enz.

Over het tweede deel, dat de *Väter der Wüste* behandelt, schrijft een criticus in *Der Katholik*, 1860, II, bl. 378 : « Wenn der zweite Band der anziehendste und der am meisten erhebende ist; so dürfte er dies vor allem dem Umstand verdanken, dass hier die Zahl der Bilder

eine weitaus geringere ist; hier ist das Interesse auf die grossen Erscheinungen konzentriert und die Schüler, die sich um jeden der grossen Helden der Ascese scharen, treten zurück, die Bilder verkleinern sich der Zahl nach, um um so grössere Dimensionen anzunehmen. »

Dezelfde beoordeelaar merkt op dat het de beelden zijn der christelijke vrouwen die met een bijzondere voorliefde geschilderd zijn; volgens hem zijn de beeltenissen van de gelukzalige Paula en van de beide Melanieën het glanspunt van het heele werk.

De getalsbeperking der portretten, welke *Der Katholik* zoozeer prees, werd door HAHN ook toegepast op de derde afdeeling, *die Kirchenväter*. « Het was niet mogelijk, zei ze, deze groote, rijke, schitterende gestalten in de enge lijst en de kleine omtrekken van de vroegere beelden te brengen; want in hun hand, in hun hart liepen te veel draden der geschiedenis van hun tijd te zamen, om die achteloos voorbij te zien. Daarom heb ik mij in deze verzameling bij de allerberoemdste vaders *van de Oostersche Kerk* bepaald. » Met het Westen zal ze zich later bezig houden. En haar bronnen? Ten eerste, de boven opgesomde werken; behalve FLEURY : dien schuift ze ter zijde wegens zijn Gallicanisme Ten tweede, de vertalingen van de schriften der Kerkvaders en hun biographieën die op dat oogenblik te Kempten verschijnen maar nog niet verder gekomen zijn dan tot St Basilius; de kerkgeschiedenissen van TILLEMONT en van den Benediktijn Remy CEILLIER; en wat St Chrysostomus aangaat, het werk van Vital MÖSL O. S. B.

Er verstreken zeven jaren eer de tweede helft van de derde afdeeling, t. w. de *Kirchenväter der Occidentalischen Kirche*, het licht zag (1866). En die tweede helft behelsde slechts één levensbeeld, dat namelijk van den H. Augustinus. « Terwijl ze met innige liefde de trekken

van dit levensbeeld samenzocht en -stelde, was ze te moede alsof ze jegens dien heilige een plicht van dankbaarheid vervulde, omdat ze geloofde, dat ze hem — naast Gods genade — haar bekeering te danken had; gewis door zijn « Belijdenissen » die haar ziel niet gerust lieten; wellicht ook door zijn voorspraak. Hij was dus haar grootste weldoener. » (Vorwort.)

Lang vóór den *Sankt Augustinus* echter, in 1861 nl., had ze nog *Vier Lebensbilder* uitgegeven. *Ein Papst* (Gregorius VII), *ein Bischof* (Karel Borromeüs), *ein Priester* (Vincentius a Paulo), *ein Jesuit* (Franciscus Regis). Deze beelden verschenen eerst als mengelwerk in het Mentzer « Katholisches Volksblatt », later in boekvorm. Het schijnt nochtans dat HAHN, sedert haar eerste katholieke romans op de wereld waren gekomen, met haar stichtelijke geschiedschrijving slechts nog koeltjes onthaald werd. Dat kan men, dunkt ons, afleiden uit een beoordeeling van haar *Vier Lebensbilder* die in den « Litterarischer Handweiser » (1862, n° 1) gegeven werd. Aan dit werk worden dezelfde gaven toegekend waardoor haar *Bilder aus der Geschichte der Kirche* uitmuntten : « liebevolle Hingabe an das Objekt, fleissiges Forschen und sorgsames Streben nach Wahrheit, blühende Darstellung. Aber wir müssten es doch aufrichtig bedauern, wenn die treffliche Schriftstellerin fortan die historische Volkslitteratur mit Vorliebe cultivieren wollte. Inhalt und Form dieser ihrer Schriften bekunden gleichmässig, dass die aristokratische Dichterin der Faustinen nicht den eigenthümlichen Ton anschlagen und sich nicht an die Strenge der Studien binden kann welche niedriger geborenen und bescheidener ausgestatteten Geistern leichter sind und hier doch unerlässlich gefordert werden. Die schöpferischen Reginen und Doralicen, der sociale Roman, von christlichem Hauche durchweht, aber ohne zu starkes Vorwiegen religiös —

philosophischer Erörterungen — das ist ihre ureigene Welt, und da sind wir ohne sie ärmer als Job, während es mit unseren Volksschriften im allgemeinen nicht schlecht bestellt ist, und mit den historisch-biographischen allem Anscheine nach schon bald nicht mehr schlecht stehen wird. »

Anderen zijn nochtans van een juist tegenovergestelde meening. Zoo dunkt het Dr HAFFNER dat de beelden uit de kerkgeschiedenis het beste zijn wat de gravin na heur bekeering geschreven heeft. Een schitterende schildering van de tijdsgebeurtenissen, zegt hij, gaat er gepaard met innig vrome opvatting van het christelijk leven. « Hoe schoon zou het geweest zijn, had ze de heele kerkgeschiedenis in zulke beelden geteekend. » Bij 't waardeeren van deze uitspraak, verlieze men niet uit het oog dat Dr HAFFNER geen vriend is van den roman in 't algemeen.

Wat er van de minder of meerder waarde der bewuste beelden ook zij, Dr HAFFNER's wensch werd niet volbracht. Gravin HAHN schreef enkel nog eenige kleine heiligenbeeldjes, zooals *Die heilige Zita* (1878). Ze bleven meestal onafgewerkt. Een tijd lang werd IDA's belangstelling uitsluitend gaande gehouden door de groote persoonlijkheid der H. Theresia. Ze begon een vertaling van haar schriften, waarvan in 1867 het *Leben der hl. Theresia von Jesus, von ihr selbst beschrieben*, en in 1868 de *Klostergründungen* verschenen.

Als een bewijs van den ernst van haar studie en de veelzijdigheid van haar ijver kan het schriftje doorgaan, getiteld *Ben David, ein Phantasie-Gemälde von Ernst Renan* (1864).

Niettegenstaande een vroeger genomen besluit keerde de gravin in 1860 tot haar hoofdgebied, dat van den

roman terug. Binnen verbazend korten tijd verschenen ras na malkaar, bij Franz Kirchheim te Mentz, de volgende « Erzählungen aus der Gegenwart » : *Maria Regina* 1860, *Doralice* 1861, *Zwei Schwestern* 1863, *Peregrin* 1864, *Eudoxia* 1866, *Die Erbin von Cronenstein* 1869, *Geschichte eines armen Fräuleins* 1869, *Die Glöckners-tochter* 1871, *Die Erzählung des Hofraths* 1872, *Vergieb uns unsere Schuld* 1874, *Nirwana* 1876, *Eine reiche Frau* 1877, *Der breite Weg und die enge Strasse* 1877, *Wahl und Führung* 1878.

Daarbij komt nog, zegt Dr HAFFNER, een reeks *vertellingen*, *novellen* en *schetsen*, ook een *kunsthistorische fantazie* over de herstelling van de « Muttergottes-Kapelle » in de Mentzer Domkerk. Doch die hebben we niet te zien gekregen. Waarschijnlijk zijn die als vlugschrift verschenen, of werden ze gedrukt in tijdschriften en kranten.

Door den band 30 vel dik, samen omtrent 400 vel beslaand, maken HAHN's katholieke romans een heele boekerij uit, waarvan de omvang noch door de werken van Conrad VON BOLANDEN, noch door die van Adalb. STIFTER wordt geëvenaard. De vruchtbaarheid van deze bejaarde vrouw is weergaloos. Ze schreef al spelend : « Das Manuskript, welches sie kaum durchsah, war immer glatt, ohne dass ein Wörtchen gestrichen oder ein Satz geändert war. » (Dr HAFFNER). Op zekeren dag zei ze tot Mgr KETTELER : « Ik heb een roman in mijn hoofd, zou ik hem schrijven? Ik zal daarvoor zoo wat drie weken van doen hebben; tegen den 20^n Oogst ben ik klaar. » En inderdaad, ze was klaar

Een aantal aanteekeningen die ze in de laatste jaren over haar leven na de bekeering had verzameld, heeft de gravin vernietigd. 'Tzelfde heeft ze gedaan met ander papieren, nota's, brieven, enz. Alles, zoo luidde haar testament, moet vernietigd worden, behalve de briefwisse-

ling met wijlen de koningin van Saksen : die worde in het familie-archief neergelegd.

Het laatste gezond oog der gravin verzwakte in de laatste tien jaren zoodanig dat ze zich op den duur moest laten voorlezen en moest dikteeren. Behalve de kloosterzuster was er nog een Mentzer juffer die haar daarbij van grooten dienst was. Dat ze zelf niet meer schrijven kon speet haar zeer : zoo lang het ging, krabbelde ze nog met een potlood. Ondanks die ellende, bleef ze toch levendig belang stellen in alle verschijnsels op letterkundig gebied. Politieke artikels waren haar een gruwel, wat niet verhinderde dat de politieke gebeurtenissen, de Kulturkampf o. a. haar aan het hart gingen; de z. g. nationaal-liberale politiek veroordeelde ze met den diepsten ernst en de geloofsverdediging in Rijks- en Landdag begroette ze met vreugde. Tot de laatste weken toe behield ze haar frischheid van geest; alleen haar geheugen nam af.

In 1877 was ze voor den laatsten keer met haar broêr in Rome. Daar zag ze ook de laatste maal Mgr von Ketteler. Toen ze terugkwam in Mentz, was het bisdom verweesd. Haar liefdadigheid verminderde echter daarom niet. Tot haar dood toe, bleef haar huiselijke inrichting zoo schamel mogelijk. Zoolang ze kon, hield ze zich met handenarbeid onledig.

Zeer pijnlijk viel het haar dat ze 't laatste jaar niet meer gaan kon Met moeite sleepte ze zich tot in de naburige St Stephanuskerk, in wier kruisgang ze in de Oogstmaand van 1879 een ongelukkigen val deed. In December overviel haar een bedenkelijke hartsverwijding; den 12n Januari 1880 was ze een lijk. Op het kerkhof buiten de poorten van Mentz, onder een nederigen zerk uit rooden zandsteen, wacht gravin Ida Hahn-Hahn de uur af der eeuwige verrijzenis.

(*Wordt voortgezet.*)

Leuvensche Bijdragen

OP HET GEBIED VAN DE

GERMAANSCHE PHILOLOGIE

EN IN 'T BIJZONDER VAN DE

NEDERLANDSCHE DIALECTKUNDE

ONDER HET BESTUUR VAN PH. COLINET, EN MET DE MEDEWERKING VAN

W. BANG, L. GOEMANS, C. LECOUTERE, L. SCHARPÉ

ENZ.

V^de JAARGANG. — 3de AFLEVERING.

INHOUD.

1904.

LIER, JOSEPH VAN IN & Cie

LEIPZIG, OTTO HARRASSOWITZ.

De *Leuvensche Bijdragen* verschijnen op onbepaalde tijdstippen; 15 tot 20 vel druks vormen eenen jaargang.

De inschrijvingsprijs per jaargang is **10** fr. (**5 50** gulden, **9** mark).

Brieven, boeken ter bespreking (2 exemplaren) of ter vermelding (1 exemplaar), tijdschriften in ruiling, en alle andere stukken voor de *Leuvensche Bijdragen* in te zenden bij den heer L. GOEMANS, 68, Justus Lipsiusstraat, te Leuven.

VII.

HAHN'S KATHOLIEKE ROMANS.

Dat mevrouw HAHN een rijke, werkzame, vruchtbare verbeelding had, zal voorzeker niemand tegenspreken. En allerminst hij die de zesduizend bladzijden der 21-deelige volledige uitgave, in 1851 bij Duncker verschenen, op zij heeft geschoven, en zich nu geplaatst ziet vóór den berg papier die door de bekeerde veelschrijfster na -50 in de wereld werd gezonden.

Het komt me voor dat mevrouw HAHN zich die ontzettende schrijftaak opgelegd heeft uit geest van boetvaardigheid. In haar eng kloosterkamerken zal ze rouwmoedig op haar borst mea culpa hebben geklopt en gezeid : « Zesduizend bladzijden heb ik geschreven voor de wereld; ten minste zooveel wil ik er nu schrijven voor God. Door mijn lichtzinnige, wereldsche boeken heb ik de wereldsche lichtzinnigheid gedragen of bewaard in kasteelen en hotels, in stad en te lande. Ergernis heb ik gegeven, en die ergernis wil ik wegnemen. Het geloof dat ik gevonden, de genade die ik gekregen heb, wil ik voortaan verkondigen en aanprediken op al de plaatsen waar ik vroeger onheil heb gesticht. En wat voorheen het werktuig is geweest van de Wereld, de roman namelijk, zal thans het werktuig worden van 't Geloof. »

« Daar gaat een wonderbare toon door den katholieken roman der gravin HAHN-HAHN. Krachtig en altijd zuiver klinken « die Worte vom Opfer » in haar verschillende

scheppingen; de echoos van het leven, die zij opvangt en belichaamt, behooren 'tzij door den wanklank, 'tzij door de harmonie, tot denzelfden grondtoon.

« Is het geen waarheid? — Is de diepste toon van het leven geen lijdenstoon? — Of is het alleen een boutade uit de vlammen der punch-bowl geboren dat snijdende woord :

Herb ist des Lebens
Innerster Kern?

« Daar zijn wel weinigen, die het ontkennen en de ontkenning wordt gelogenstraft door het naast volgend oogenblik. Ook is het dikwijls genoeg en op allerlei wijze gezegd en het behoeft geen herhaling. De feiten spreken even luide als de bekentenis :

« Herb ist des Lebens
Innerster Kern. »

« Maar er is lijden en lijden. Soms is het enkel een voorbijgaande schaduw, de toon van het geheel blijft helder en zonnig en lachend; soms valt het over het geheele leven en verdwijnt niet meer. Dikwijls is de oorzaak, ook voor ons, die zoo weinig van oorzaken weten, openbaar en bekend genoeg; wij behoeven niet buiten ons zelven te gaan om te zoeken en te vinden. Maar dikwijls ook is het of een mysterie over dat alles werd heengespreid, of een geheime, onkenbare en ontastbare macht steeds aan onze zijde voortwandelt, is het of wij geblinddoekt voortgaan terwijl de hand, de ijzeren hand van den geleider ons steeds langs rotspaden en over doornen voert. Daar is lijden en lijden, een lijden dat ernst is en een lijden dat een godslastering zou moeten heeten, indien het niet het ellendigst komediespel was. De geblankette martelaren van den « Weltschmerz », die

hun macht- en krachteloosheid verbergen onder den wel somberen, maar toch goed en warm gevoerden lijdensmantel over hun door uittering gebogen rug, zijn wel weinig anders dan lasteraars van den God, die 's menschen ziel ademde als geest en kracht en wil, lasteraars van den menschgeworden God, wien de roode mantel over de bloedende schouderen werd geworpen door den spottenden soldaat. Zij vervelen zich, maar zij zoeken niet anders. Zij willen geen anderen dampkring dan dien van hunne booze neigingen en hun ongeloof. In het pijnlijk trekken hunner zenuwen ligt voor hen een levenskitteling.

« Anders is het met het ernstig lijden. Het is ernstig, maar kalm. Soms wordt zelfs die kalmte tot schoonheid. Wanneer namelijk het lijden tot offer geworden is. Wanneer de strijd is doorstreden, wanneer het « Uw wil geschiede » den klaagtoon der natuur in de hymme der genade deed overgaan.

« Die « Worte vom Opfer », die onsterfelijke bede : « Uw wil geschiede! » zijn het eenige en hoogste antwoord op al de raadselen des levens, waarmee de « Weltschmerz » zich vermaakt, die het hart van den man soms verscheuren. Die woorden brengen de kalmte en de rust, zij scheppen den moed tot den strijd, de kracht, de volharding. Met dat woord heeft de biddende in den olijvenhof die dithyrambe des lijdens en der liefde aangeheven, die de eeuwen door in steeds nieuwe woorden weerklinkt. Met dat woord schiep Hij de wondere gestalten, die zijn lijdensteekenen droegen in het lichaam of in de ziel, die den gouden pijl van zijn seraf door hun hart voelen gaan of wier tong geen ander lied dan het lied van lijden en liefde stamelen kan.

« Van liefde bovenal Het waarachtig lijden is de vrucht der liefde. In het lichaam is het de liefde der levens-

kracht, die ons lijden doet. Die levenskracht treurt over het verlies, over de schade haar toegebracht. Maar zij treurt niet alleen, zij poogt ook te genezen. Hetzelfde geschiedt in de ziel, maar hier is de liefde sterker dan de dood. Want hier keert de liefde terug tot God, het leven, en bij dat oneindig leven vindt zij de kracht om het lijden zelve om te scheppen tot een levenslot.

« In de hoogere, zuivere sferen van het geestelijk leven is de strijd soms hard en ruw, maar de overwinning is zaligheid. Daar verkrijgt alles een anderen toon, men bevindt zich op de hoogten en de heldenmoed is op zijn plaats. Heldenmoed, die stemt het bewustzijn en ook de krachten hooger. Maar in de dorre kringen van het gewone alledaagsche maatschappelijke leven daar is het anders met het lijden, de liefde en beider vereeniging. Daar is het moeielijk de idealen vast in het oog te houden, ze niet te verliezen. Moeielijker nog ze in het leven over te brengen, zonder dat leven wat het uiterlijke betreft, uit zijn gewonen gang te brengen. Het is zoo gemakkelijk te « poseeren » als een martelaar, zoo moeielijk het niet te doen. Het egoïsme der smart dwingt zoo gemakkelijk tot eenzaamheid, waar de maatschappelijk plicht gezelligheid gebiedt. Men komt er zoo spoedig toe om het leven in één kring van treurigheid en smarte te snoeren, en ook op dit gebied de wet van het betrekkelijke en eindige te overschrijden en de fantastische oneindigheid der eerste ure van smart tot een werkelijke te maken, — een maaksel, waarmee de werkelijkheid lacht. Daar is immers geen enkele smart, die eeuwig smarte blijft. Op het « Magnificat » volgt het woord van Simeon — het zwaard door het harte —, maar op het staan onder het kruis volgt het « Alleluja » der opstanding, volgt de opname ten hemel.

« Met dat al blijft het toch waar, dat misschien in het

dagelijksche leven de smart het moeielijkst te overwinnen, het moeielijkst te doorleven is. Daar staat schijnbaar geen enkele grootheid tegenover. De smart is het grootste en hoogste; niets dat zich daarboven verheft. Alles is nietig bij die smart. Men meent het en schijnbaar is het zoo. In schijn, want zie slechts of geen hooger en heiliger dingen nog dan de smart ons in dit leven omgeven, even heilig, even hoog als uw smart. Daar is de plicht — een hard en een koud woord! Voor het egoïsme, ja, maar een woord vol kracht en kern, voor wie het aanhooren en bewaren in hun hart. Een woord, dat de doffe, looden klok van het ik-leven verbrijzelt en uitéén doet springen, en het oog weer opent voor dien ruimen gezichtseinder, waar de menschheid — uw naaste! — zich beweegt. Daar is het offer, de hoogste daad der liefde, die niets voor zich zelve behoudt maar geeft. Het offer, dat het noodlot maakt tot een vaderlijke macht, die in het schreiende kind geen weerspannige ziet, maar een die troost behoeft.

« In de Katholieke romans der gravin HAHN-HAHN is deze leer tot leven geworden Uit de verborgen hoeken van het « Katholieke leven », dat leven in duisternis, in dompige, doffe sferen, in boetecel en bedekluis heeft zij de stralende gestalten te voorschijn geroepen, wier aantrekkelijkheid zoo zacht is en zoo krachtig te gelijk. In het Katholieke leven zelven heeft zij het hooge en heilige geneesmiddel gevonden voor het lijden, een geneesmiddel dat wel verworpen wordt maar nooit vergaat. Daardoor verkrijgen al de personen harer romanwereld een eigenaardigen trek, die hen tot buitengewone gestalten stempelt en toch herkenbaar maakt en zelfs gewoon.

« Men is misschien overdreven streng, wanneer men de geschiedschrijvers der Duitsche letterkunde van bewuste en gewilde onrechtvaardigheid ging betichten en dat oor-

deel grondde op de uitspraak door hen over de Katholieke romans der gravin HAHN-HAHN gedaan. Men moet kennen om te kunnen oordeelen. Men moet kennen, niet alleen de lettervrucht, het boek in zijn meer of minder fraaien vorm, maar ook den geest De geest van het Katholieke leven is dezen kunstrechters geheel vreemd. Zij hebben nooit zijn tocht gevoeld, zijn adem bespeurd Hij viel nooit onder hun oog of onder hun hand. Al hun pogingen tot objectiviteit zijn vruchteloos tegenover het Katholieke beginsel. Soms behaalt het natuurlijk rechtsgevoel een overwinning, die zich in een min of meer rechtvaardige beoordeeling openbaart, maar de geest blijft strijden tegen den geest en de volkomen bewondering blijft achterwege omdat het geloof ontbreekt. »

Aldus schetste wijlen Dr SCHAEPMAN (*De Wachter*, 1873, I), naar aanleiding van *Die Erzählung des Hofraths*, den geest van HAHN's nieuwe romans. En die dichterlijke criticus spreekt waarheid. De levensopvatting van onze gravin is hier inderdaad een geheel andere dan die van vóór de bekeering. Thans vindt de ziel haar bevrediging alleen nog in het volbrengen van Gods wet, in de onderwerping van de driften aan de hoogere leiding van een door het geloof verlicht verstand en door de genade versterkten wil. Dit door en door katholiek beginsel is voortaan haar grondthema, of beter gezegd, de zware, doorloopende pedaalnoot die bestendig hoorbaar is en waarboven en waarmee de overige noten zich bewegen. Vandaar de talrijke bekeeringen die ze laat plaats grijpen. « De ontwikkelingsgang bestaat gewoonlijk daarin, dat een gegeven persoon zich ondanks rijkdom en weelde hoe langer hoe meer verlaten gevoelt; daarbij komen diepingrijpende ongelukken, geschikt om de ziel van het aardsche weg en tot God te wenden. Het gevolg is dan : een bekeering » (KEITER). Doch de eigenlijke, meest geliefkoosde en ge-

durig weerkeerende themata die in verbinding met het aangegeven grondbeginsel behandeld worden, zijn de volgende : ofwel bewijzen « dat een huwelijk in den roes van den hartstocht gesloten nooit geluk brengt, daar de betrokken partijen geen geestesvrijheid genoeg bezitten, om de voorwaarden van een gelukkig samenleven te erkennen, zoodat zich weldra onbehagen, verkoeling en ten slotte totale vervreemding voordoen »; ofwel aantoonen « dat voor de echtelijke eendracht, gelijkheid van stand volstrekt onontbeerlijk is. » (ID.)

Beide themata worden soms vervlochten, zooals b. v. in *Die Erzählung des Hofraths* Dit verhaal is de geschiedenis van twee meisjes uit de burgerij. Het eene, lichtzinnig, wereldsch, trouwt met een edelman tegen den wil van diens ouders; ze is spoedig teleurgesteld, gaat op den loop, valt in een zondig leven en sterft ellendig in een hospitaal Het andere, ernstig, vroom, plichtgetrouw, beleeft vredevolle dagen tot het oogenblik waarop een edelman op haar verliefd geraakt; ze bemint weder, maar ze verzaakt, en al is haar hart verbrijzeld, toch gaat ze gelukkig, tevreden, in God berustend een vroegtijdigen dood tegemoet. Haar geliefde blijft ontroostbaar over haar verlies ondanks de wijze les van zijn moeder — die natuurlijk spreekt in den naam van HAHN : « Eine Gattin — und wenn sie auch eine Rosmary ist! — ist mit nichten nur ein himmlisches Wesen. Sie muss in den Weltverhältnissen heimisch sein, welche sie ausfüllen soll und dazu muss sie unsere Erziehung, unsere Traditionen, Lebensanschauungen haben. Wenn nicht, so gibt es eine Art von gemischter Ehe, minder traurig wie die im Glauben gemischte, allein immer bedenklich genug, weil jenseits der Flitterwochen schroffe Gegensätze aufeinander prallen und das Himmlische keineswegs im Vordergrunde bleibt » De vrouw die de hand van H. SIMON weigerde zou niet anders gesproken hebben.

Op de keus van de personages heeft de bekeering weinig of geen invloed gehad. Nog steeds moet men om een hoofdrol te spelen ten minste baron zijn. Dat Christus de zoon is van een timmerman en de Apostelen visschers zijn, verliest ze uit het oog, hoe vroom ze ook is. Het volk is haar vreemd gebleven. Gebeurt het al eens dat menschen uit den werkersstand optreden, zooals in *Die Erzählung des Hofraths* b.v., dan wordt men gauw gewaar dat HAHN geen begrip heeft van hun gedachten, gevoelens, taal. 'Tgeen ze die lieden in den mond legt is onnatuurlijk, onwaar. HAHN voelt zich niet thuis in de volkswijken, ze is er bang, schuw; ze haast zich om er uit te zijn en naar de prachtige kwartieren te vluchten waar de adel huist.

Haar aristokratische gezindheid heeft evenmin geleden. Nu evenals voorheen, is ze vijand van alle grondwettelijke staatsinrichting, van « burgerkoningdom », van zoogenaamde moderne vrijheden, enz. Tot bewijs een kenmerkende brok uit *Peregrin*, I, 16 vv. : « Peregrin war bei einer Gruppe von Männern geblieben, welche lebhaft den Werth der constitutionellen Verfassungen discutirten und in ihnen das Heil Europa's, die Wohlfahrt der Menschheit erblicken wollten. Diese Form war damals noch neu, hatte keine Probe bestanden und war durch Louis Philipp, mit Beseitigung der erblichen Pairswürde, in Frankreich zur Geltung gekommen. « Liberale » hiessen damals in Deutschland Diejenigen, welche constitutionelle Verfassungen der Staaten wünschten, und Diejenigen, welche es nicht wünschten, hiessen mit einer unglaublichen Verwirrung der Begriffe « Aristokraten ». Merkwürdiger Weise dachte Niemand bei dem Neubau der Regierungsform an die ständischen Verfassungen mit ihrem ächtgermanischen Kern und Stempel. Man schien es für unmöglich zu halten, dass Männer das Herz auf dem rechten Fleck

und redliche Theilnahme für das Wohl der Vaterlandes haben könnten, wenn sie Abgeordnete ihrer Standesgenossen wären. Hingegen wurde ihnen ohne Weiteres jede Befähigung zugetraut, sobald sie sowohl als ihre Wähler den festgesetzten Census steuerten ....

.... « Volksvertretung! erhabenes Wort! grosser Gedanke! » rief ein Dritter; « damit beginnt eine neue Aera in der Geschichte der Menschheit! Dieser Gedanke stempelt unsere Zeit mit dem Gepräge eines wahren, eines immensen Fortschrittes : das Volk kommt zur Geltung. Daran dachte man bei den ständischen Institutionen nicht. »

« Die Gesammtheit der Stände sind ja eben — das Volk », sagte Peregrin; « und waren den einzelnen Ständen, sei es zu viel Vorrechte, sei es zu wenig Rechte gegeben : so war es doch nicht schwerer, diese Form auf einer passenden Basis zu erweitern, als ohne Basis eine neue Form in die Welt zu setzen. Wenn Sie mit Ihrer Volksvertretung kein Gaukelspiel treiben wollen, so muss jeder Proletarier ohne Umschweif seinen Mann wählen und direct ins Parlament schicken dürfen. »

« Wie! Sie wären für das System der directen Wahlen, das der Masse des Volkes ein ungeheures Uebergewicht gibt? »

« Ich bin weder dafür noch dagegen — ich suche mich zu belehren », entgegnete Peregrin. « In meinen Augen bilden alle Stände zusammen — das Volk; und desshalb soll jeder Stand seine Vertreter aus seinem eigenen Schooss erwählen, damit alle Interessen, alle Bestrebungen, alle Bedürfnisse des Landes an die Oeffentlichkeit kommen; — damit sie einander kennen lernen und sich theils begrenzen und beschränken, theils gegenseitig forthelfen und unterstützen — und der Regierung einen richtigen Einblick in Mängel, in Ansprüche und Forderungen

gewähren, die überall hervortreten, wo Menschen sich regen.... »

Waaraan mag het nu wel te wijten zijn dat de protestantsche kunstrechters. de bewonderaars van vroeger, met zoo veel minachting van HAHN's katholieke romans gewagen? Zou het dan toch daaraan liggen, zooals Dr SCHAEPMAN beweert omdat de « geest van het katholieke leven » hun vreemd is? Maar waarbij komt het dan dat kunstenaars als Annette VON DROSTE, Friedrich Wilhelm WEBER, Heinrich HANSJACOB, om er slechts drie te noemen, met zoo hooge waardeering worden begroet, ook door protestanten. De werken van dit drietal zijn toch ook bezield met den « geest van het katholieke leven ». Daar kan dus bezwaarlijk de oorzaak wezen. Ze moet elders liggen.

Laat ons zoeken in de romans.

Doch vooraf zij opgemerkt dat het niet doenlijk is die talrijke werken afzonderlijk te onderzoeken, te ontleden en te beoordeelen. 't Ware bovendien overbodig. Want evenals de vóór-katholieke romans, zijn ook de katholieke (behalve het geschiedkundig verhaal *Eudoxia*) naar hetzelfde patroon geknipt : zelfde grondgedachte, zelfde strekking, zelfde bouw, zelfde taal en stijl, en ondanks enkele bijkomende karakterwijzigingen dezelfde personages. Haar beste vrienden moeten bekennen dat haar romans « in einem Grade gleichartig sind, der sie kaum ohne Ermüdung kurz hintereinander lesen lässt ». (*Litterarischer Handweiser*, 1863, nº 17.)

De hoofdzaak is dat we HAHN geen onrecht aandoen. Daartoe zou 't volstaan den eersten roman den besten onder 't ontleedmes te brengen. Doch om zeker alle verdenking van partijdigheid of stelselmatige zwartmakerij te ontgaan, zullen we meer doen. We zullen haar beste

werk uitkippen. Heinrich KEITER, die ontegensprekelijk de man is welke zich met HAHN-HAHN meest heeft bezig-gehouden, die na haar dood over haar een levensschets in 't licht gaf, die uit haar schriften een bundel « Licht-strahlen » verzamelde, die ze aan de spits stelde van zijn « Katholische Erzähler der neuesten Zeit », schreef in 1880 in den « Litterarischer Handweiser » (n° 258), over IDA's laatsten roman : « Bei diesem jüngsten Werke unserer gefeiertsten Romanschriftstellerin möchte ich über das Doppelte und Dreifache des mir für diese Besprechung vergönnten Raumes verfügen, damit ich Gelegenheit fände, mich mit den Lesern so recht tief in diese herrliche Schöpfung zu versenken und alle ihre Schönheiten auszukosten. Denn deren bietet *Wahl und Führung* so viele, dass man den Roman eine wahre Ausstellung von dichterischen Juwelen nennen könnte. Soll ich die Wahrheit sagen, so weiss ich unter allen Romanen der Gräfin HAHN keinen, der mir so vollkommen in seiner Anlage und Durchführung, so dichterisch schön in seinen Charakteren und so befriedigend in seinem Ausgange erscheint. Rechne ich dazu die erhabene Idee, welche das Ganze durchzieht, und den Perlenregen schöner Gedanken : so muss ich, auch abgesehen von jeder Vergleichung, diesen Roman einen sehr hohen Rang zuerkennen. Wir dürfen uns dessen freuen; denn er gehört so völlig unserer katholischen schönen Literatur, wie nur einer der übrigen Romane der Gräfin HAHN. Eine echt katholische Luft durchweht die schöne Dichtung, und diese Luft ist so rein und gesund, dass der katholische Geist in den Charakteren und der Handlung selbst liegt, und nicht, wie es leider in so vielen unserer Romane und selbst in « Maria Regina » der Fall, in den Gesprächen. Und doch kommt eine Conversion vor — ein Umstand, der völlig genügt, um liberale Kritiker zur Verurtheilung des Ganzen zu

veranlassen. Jeder vorurtheilsfreie Nichtkatholik wird aber gestehen müssen, dass diese Conversion so psychologisch richtig eingeleitet und so feinfühlig durchgeführt ist, dass man an ihr, schon als reines Kunstwerk betrachtet, Freude haben muss. Dazu hängt sie auf Seiten des Convertiten mit so mancher andern Gefühlserregung zusammen, dass die Darstellung ein allseitiges Bild eines eigenthümlichen Charakters gibt. »

't Ware moeilijk, dunkt me, meer wierook te branden. Doch is die wierook verdiend? Dit willen we even nagaan.

Wahl und Führung verplaatst ons aan de oevers van den Rijn, in een handelshuis waarin de afstammelingen wonen van een ouden, Schotschen koningsstam, waarvan de wind des tijds de twijgen heeft uiteengestrooid. In dit handelshuis is een dochter die Marina heet. Ze is ontevreden; alledaagsch huiswerk, naaien, strijken, koken, steekt haar tegen; ze zou willen rijk en voornaam trouwen. Maar daarvoor is ze te arm en te leelijk; zoo ver zal ze nooit geraken; daarom wil ze naar 't klooster. Daar komt van hun aller neef, Sir Ralph Bruce, uit Schotland onverwachts een brief aan met de bede hem een pleegzoon te zenden. Daar de jongens eenparig weigeren, biedt Marina zich aan, maar moeder, een knorrepot, stopt haar den mond.

Tot hiertoe is alles vrij levendig uiteengezet; de eerste vier bladzijden, niets dan beschrijving, stellen wel ons geduld op de proef... maar over 't algemeen gaat het verhaal nogal vooruit. De taal is beter verzorgd dan die van voor de bekeering : even vloeiend, even lenig, even voornaam, maar zuiverder, nauwkeuriger, vrij van vreemde woorden. Het ongeloof waarmee men KEITER's loftoeterij heeft aangehoord, begint te wankelen.

O jammer, thans volgen dertig, zegge dertig bladzijden die hier volstrekt niet te pas komen. Hebt ge al bejaarde

menschen aan den gang gehoord als ze over oude bekenden praatten? Dan wisten ze te vertellen dat mijnheer A. getrouwd was met juffer B., dat juffer B. de dochter was van C. en D., dat uit het huwelijk van A. en B. zooveel kinderen werden geboren, dat die kinderen later getrouwd zijn met *die* en *die* en *die*; dat juffer B. gewoon was dit of dat te zeggen; dat D. dit of dat heeft gedaan... De oude mevrouw HAHN doet hier net hetzelfde; van naaldje tot draadje beschrijft ze ons een heelen familieboom.

Sir Ralph komt en neemt Marina aan – niet als dochter, maar als vrouw. Van twee kwaden kiest ze 't kleinste: liever dan thuis in verveling weg te kwijnen, volgt ze een protestantschen hypochonder naar Schotland. Zij en haar verwanten hopen dat Sir Ralph zich onder haar invloed tot het Katholicisme zal bekeeren.

We kunnen hier alweer vaststellen dat HAHN zich aan geen eenheid van plaats stoort. Haar adellijke helden en heldinnen zijn overal thuis. Een huwelijk, een verkoudheid, een gril.. en ze trekken naar een ander land. Dit heeft tot gevolg dat HAHN kan aan 't beschrijven gaan. Doch dat verhuizen kunnen we wel lijden. Er zijn erger dingen: haar helden leven niet, althans *nog* niet. Er wordt herhaaldelijk van hen beweerd dat ze *die* en *die* eigenschap hebben, dat ze zoo en zoo braaf zijn; doch nergens worden die eigenschappen aan 't werk getoond, nergens wordt die braafheid of slechtheid handelend voorgevoerd. Haar helden zijn niets meer dan koude, stijve, doode spreekbuizen, en wie er in spreekt is mevrouw HAHN. En ze spreekt in alle op dezelfde wijze, op denzelfden toon, in oude en jonge, groote en kleine. Er komen hier kinderen voor, de broêrs namelijk van Marina. Maar hoe neuswijs die toch zijn, ze zijn zoo wijsgeerig aangelegd, zoo schoolvosachtig, zoo spreekziek als hun ouder broe-

ders. Ze zijn onwaar, gekunsteld. levenloos : poesjenellen die aan een touwtje gehoorzamen.

Wat uit die spreekbuizen galmt is echter noch dwaas, noch leelijk. Men wordt wel gewaar dat de spreker aristokraat is en voorts alles met een eigen bril bekijkt, doch wat hij zegt is stichtelijk, geleerd, onderhoudend, mooi. Iemand die er lust toe gevoelt, kan er op mediteeren en zijn eigen geest verrijken, en — wil hij al den wijzen raad toepassen op zichzelf, hij kan er goed bij worden, heilig zelfs. Doch het ongeluk is dat al dat goede zaad hier op de rots valt. Van een roman verwacht men geen onderrichting — maar kunstgenot. En dat heeft de ondervinding bewezen. ook voor de romans van HAHN. Dr HAFFNER bericht het ons : « Wenn man, zegt hij — wie wohl ein nicht unbedeutender Theil der Leser und der Leserinnen ohnedies zu thun pflegt — die etwas ausgedehnten Erörterungen von politischen und religiösen Fragen überschlägt, so hat man eine grosse Menge unterhaltender Eindrücke. » Dr HAFFNER heeft hier willen loven, geloof ik; doch, zonder het te weten, veroordeelt hij. De katholieke lezers slaan dus het vervelend geredeneer over — en zij hebben gelijk. Maar ze hebben ongelijk wanneer ze den andersdenkenden lezer van lastertaal en partijdigheid beschuldigen als hij de romans van HAHN niet schoon vindt. Een andersdenkend lezer leest eerst dan een roman waarvan de gedachtenrichting hem vreemd, vijandig is, wanneer dit boek hem een voldoende hoeveelheid kunstgenot biedt En bij HAHN wordt dit genot te veel vergald. Hoe veel wijzer. hoe veel doelmatiger had ze voor haar godsdienst en haar Kerk geijverd, indien ze haar gedachten. in plaats van ze in den romanvorm te gieten, uitgestort had in redeneerende strijdschriften, in brieven aan het Duitsche volk, in tijdschriften- en dagbladartikels, en wat weet ik al. Dan hadden toch

de denkers uit het vijandig kamp van haar schriften kennis genomen, dan hadden ze zich moeten verdedigen, dan was er gedurig botsing geweest tusschen ideeën... en daaruit ontspringt het licht. Nu heeft ze gepreekt voor bekeerden en op den hoop toe haar kunstenaarsfaam verbeurd.

En hier moet me nog iets van het hart, naar aanleiding namelijk van de volgende regels; die typisch zijn :

Sir Ralph Mac Bruce werd aangemeld : « Alle schnellten höchst überrascht von ihren Sitzen mit sehr verschiedenen Gefühlen auf : die Mutter etwas steif und verlegen, die älteren Söhne freundlich entgegenkommend, die beiden Kleinen schüchtern aber unbeschreiblich neugierig in möglichster Ferne sich haltend, Marina gespannt. Sir Ralph ging auf einen Jeden zu, bei der Mutter beginnend, bei Heinrich endend, schüttelte dessen Hand und sagte das übliche « How do you do ».

Niemand zal betwisten dat HAHN hier bewijs levert van zielenkennis, dat ze veel moet gadeslagen en dikwijls nagedacht hebben, om de verschillende gevoelens te kennen die de aankomst van een verren, bijna onbekenden neef bij de verschillende leden van een huisgezin opwekt. Dat bewijs levert ze trouwens op tallooze plaatsen. Doch hier is wat anders in 't spel. Wie het nagaat, bemerkt dadelijk dat hier stof voorhanden was voor een mooi huiselijk tooneeltje, voor een aardig schilderijtje. Een echt kunstenaar, die gevoel heeft voor lijnen en kleuren, zou zich niet, als HAHN, vergenoegd hebben met de gevoelens op te sommen, dor, abstract. Hij had ze aanschouwelijk geschilderd, plastisch uitgebeeld, met één gepasten trek, een gebaar, een houding, een blik, een woord. Dat zou het leven geweest zijn, werkelijk, gezien, betrapt. Nu echter ziet het er uit als een bar verslag. Men is geneigd om te lezen : « De gevoelens waarmede ze opstonden

waren zeer verschillend; inderdaad : ten eerste, de moeder was..., ten tweede, de oudste zonen waren..., ten derde, de beide kleinen..., ten vierde, Marina. » Door al die indeelingen, maakt HAHN van het leven een formuul. Dat formuulachtige, dat conventioneele bespeurt men zeer vaak bij haar, nog meer in de gesprekken dan elders. Een voorbeeld : « Er bleibe in seinem Eulennest! » riefen Richard und Heinrich und sprangen auf einem Bein umher » : die gelijktijdige, eensluidende uitroep der knapen is onwaar, onnatuurlijk — het daaropvolgend gebaar eveneens. De voorbeelden van gesprekken, waarin alle aanwezigen eenmaal en beurtelings hun zeg hebben, zoodanig dat die fragmenten de volledige gedachte van HAHN weergeven, zijn dik gezaaid. Zulke gesprekken zijn niet uit het leven geboren, uit de volheid van het gemoed, maar uit de behoefte der schrijfster om een stelling te staven, een denkbeeld vooruit te zetten. Haar romans denken, maar leven niet : de helden zijn er geschapen voor de gedachte.

Aldus doorgaans – van tijd tot tijd is er een uitzondering. Een van die uitzonderingen is het « driehoeksprobleem » dat zich in Schotland vormt. Want het wordt voelbaar dat de jonge Marina en de oude Ralph op malkaar niet passen. De vrouw maakt den man niet gelukkig : haar ontbreekt « Wärme, Glut der Empfindung in ihrer Zuneigung, in der Erwiederung seiner Zärtlichkeit ». De geboorte van een kind brengt geen verbetering in den toestand. Marina wordt bekropen door een gevoel van verlatenheid, van ontevredenheid, van verzuchtenden weemoed; om zich te verstrooien begint ze te lezen, te studeeren, te dichten zelfs... Op zekeren dag dringt er een heldere zonnestraal in haar donker leven; ze maakt kennis met Arthur Cameron, een jong, schoon, vurig, edelmoedig bekeerling die in den omtrek soldaten aan-

werft voor Pius IX. Een gouden draad van liefde wordt zonder gerucht geweven en gespannen tusschen de beide jonge harten : doch voor andere oogen dan die van Ralph blijft hij onzichtbaar. Want Marina roept al de krachten van haar wezen samen, en smeekt de hulp van den Hemel af om de kiemende neiging te versmachten – en stipt, getrouw, zonder afwijking maar zonder warmte vervult ze haar plichten van gade en moeder Hier hebben we eindelijk ademend menschenleven. De wording van deze hartenverwikkeling wordt met veel kunst, aangrijpend en pakkend geschilderd En hier wordt men gewaar dat HAHN in het katholiek doopsel een andere is geworden. Had ze dit « Verhältnis » eertijds moeten schilderen, dan had ze de vlammen van den hartstocht hoog laten opflakkeren, had ze een gloeienden tocht laten waaien door haar taal, had ze ons heengevoerd in een vlucht van dichterlijke beelden. Thans is het vuur gematigd, getemperd, de grenzen van zijn gebied zijn afgebakend, het smeult onder een laag asch. Hoe kalm, hoe koel, hoe bedacht is nu de stijl. Er is meer zelfbeheersching, meer evenwicht gekomen in de kunst van HAHN ; maar dan ook minder lentefrischheid, minder spontaneïteit, minder wilde schoonheid van natuuropenbaringen. HAHN schijnt terug te schrikken voor ongewilde, geweldige gevoelsuitbarsting, zelfs waar deze op haar plaats zou wezen. In dit opzicht is ze nog meer aristokraat dan vroeger : thans is er geen woord meer dat niet thuis is in het salon, dat niet strookt met het etiket. De natuurlijke ruwheid is overal zorgvuldig afgeschaafd. Stijl en taal zijn deftig, gelikt, in den mond van den minst voorname.

Ziehier hoe HAHN het afscheid schildert tusschen Arthur en Marina (bl. 225 vv.) :

— An einem ungewöhnlich schönen Nachmittag sagte Ralph :

« Lass uns nach Rosedale reiten und Arthur zu einem Spazierritt abholen. Es ist vielleicht der letzte Sonnentag. »

Vielleicht der letzte Sonnentag — wiederholte Marina in ihrem Herzen.

Sie ritten durch den Park, dessen Bäume von Regen, Nebel und Sturm schon sehr entfärbt waren. An der Barriere, die ihn abschloss, sass der Jockey ab und öffnete sie. Ein Kiesweg führte durch das schmale Wiesenthal nach der kleinen Villa, die auf einer geringen Erhöhung am munteren Flüsschen lag. Sie waren der Villa schon ganz nahe, als Ralph plötzlich rief :

« Da kommen Arthur's Truppen » — und er zeigte auf eine kleine Männerschaar, die auf der Chaussee rüstig einher wanderten.

« Lass uns umkehren... wir stören ihn », bat Marina. Sie wollte nichts sehen noch hören, was sie an seine Abreise mahnte! Arthur hatte sie aber wahrgenommen, stand bereits in der Thür und rief ihnen willkommen zu. Sie mussten absteigen — und auf Marina's Frage, ob sie ihn nicht störten, versetzte er :

« Durchaus nicht! es ist mir lieb, Ihnen sogleich die Bitte vortragen zu können, morgen, am Sonntag der sieben Schmerzen, mit meinen braven Gefährten der Feier des Messopfers beiwohnen zu dürfen. Aus Ihrer Capelle ziehen wir dann gleich weiter — gen Rom. »

Keines Wortes mächtig neigte Marina zusagend ihr Haupt, während Ralph bemerkte :

« Du gehst früher, als es Deine Absicht war. »

« Ein Bote kam über Nacht mit der Kunde, sie wären marschfertig und würden heute kommen. Weshalb sollte ich zögern? »

« Strenge Dich nur nicht übermässig an. Du siehst bleich aus. »

« Ich durchwachte die Nacht mit allerhand Geschäften

bezüglich Leben und Tod », sagte Arthur und fuhr mit der Hand über sein blasses Antlitz.

« Wie so?... willst Du für immer die Heimat verlassen? »

« Ich habe darüber keinen festen Plan. Nimmt man aber Kriegsdienst, so muss man auf Alles vorbereitet sein, was der Krieg bringt — also auch auf den Tod in der Jugend. »

« Sehen wir Dich heute Abend? »

« Heute nicht... morgen früh. »

Marina hörte das Gespräch ganz starr an. Sie meinte, ihr Herz stehe still und liege wie ein Stein so schwer und so unbeweglich in ihrer Brust. Sie erhob sich maschinenmässig, als ihr Mann sagte :

« Also auf morgen! Adieu, Arthur! »

« Adieu », wiederholte sie tonlos.

Schweigend führte Arthur sie zu ihrem Pferde. Als der Jockey herantrat, winkte er ihn zurück, liess sich auf ein Knie nieder und legte auf das andere Knie seine Rechte. Marina stellte den Fuss in diese Hand und, etwas gehoben, sass sie mit leichtem Schwung im Sattel, und wieder schimmerten ihre dunkeln thränenfeuchten Augen wie traurige Sterne von oben auf ihn herab. Dann wendete sie ihr Pferd und sagte gepresst :

« Auf morgen also. »

Sie machte mit Ralph einen langen Spazierritt. Beide im tiefen Schweigen. Ralph hat Recht gehabt — sprach sie für sich — es war der letzte sonnige Tag und er ging in Wolken unter. —

Arthur empfand etwas Namenloses, als er sie von dannen reiten sah. Es ist gut, dass ich gehe, dachte er; ich müsste hier sterben oder zu Grunde gehen —

Er empfing mit Herzlichkeit die jungen Männer, die er nach Rom führen wollte; aber es war doch mit getheiltem Herzen. Er sorgte für ihre Bewirthung, fur ihre

Ruhestätte, aber er zürnte mit sich selbst, dass er in einer heldenmüthigen Aufwallung zu Ralph gesagt hatte : er werde am Abend nicht kommen. Warum nicht sie sehen und : warum sie sehen; - zwischen diesen beiden Fragen wogten seine Gedanken hin und her. O, hätte ich sie nie gesehen... dann ginge ich fort mit leichtem Herzen, wie ich gekommen bin, und trüge nicht den nagenden Zwiespalt in mir herum der mich dort fesselt, wo ich nicht gefesselt sein darf, und dahin weist wohin mein Wille nicht mehr strebt... nicht ungetheilt strebt... die Vernunft will und die Ehre stimmt für sie... gegen sie ist das Herz... und das ist ganz unmerklich und allmählig so gewaltig geworden, dass es die Herrschaft verlangt und nicht mehr dem vernünftigen Willen und den ewigen Gesetzen, die er befolgen soll, gehorchen mag.

Der Gewittersturm in seinem Innern trieb ihn hinaus. Alles war für seine lange Abwesenheit, die leicht eine ewige werden konnte, geordnet; Alles für die Abreise besorgt; ihm blieb nichts zu thun. Sollte er noch einmal seinen gewohnten abendlichen Gang antreten?... Doch wozu?... Es war schon zu spät... zehn Uhr! - - Er trat hinaus in die wunderbare geheimnissvolle Stille der Nacht und der Einsamkeit. Der Silberschimmer des Mondes lag auf dem Thale und die Schatten schnitten sich scharf von dem milden Licht ab. Wie eine goldene Kugel schwebte der Vollmond durch den blauen Himmel und durch Myriaden von Sternen, die neben ihm nur ganz schwach flimmerten. Ein frischer Luftzug kam von den Bergen herunter und die grossen Tannen an ihrem Abhang regten die dunkeln breiten Zweige langsam wie Trauerfahnen. Das Flüsschen rauschte dahin eintönig, und doch dem Ohr melodisch klingend wie ein Nixengesang. Hie und da brach sich das Wasser an Gestein; dann kräuselte es sich zu kleinen Wellen, und in ihrem Schaum spielte

der Mondstral wie mit rieselnden Diamanten, während er auf den ruhigen Wassern nur wie ein Schleier von Silberflor zitterte. Von menschlichem Leben keine Spur. Der Schlaf umfing die Bewohner der Villa. Einmal stampfte in den Stallungen ein Pferd Das dröhnte weithin durch das ganze Thal; am Tage hätte man es nicht bemerkt. (Een mooi model van HAHN'sche beschrijving!)

Eine Weile blieb Arthur an die Veranda gelehnt so unbeweglich, dass sein treuer Gefährte, ein Neufundländer, denken mochte, sein Herr wolle hier Wache halten, denn er legte sich zu dessen Füssen nieder. Arthur dachte : So ruhig gehen die Gestirne ihren Lauf, so ruhig fliessen die Gewässer in ihrem Bett... sie folgen unwandelbaren Gesetzen, irren nie ab, bleiben unverstört Aber dem Menschen, der einerseits auch ein Naturwesen ist, dem werden solche Dinge in den Weg geworfen, dass darüber die Sterne aus ihrem Bahnen fallen könnten! O warum das?. . warum? weil er Mensch ist... kein blindgehorchendes Naturwesen ist. Aber seinen freien Willen muss er theuer, theuer bezahlen. —

Er ging vor der Veranda auf und ab, dann über den Kiesweg in den Park. So kam er vor das Schloss. Im ersten Stock waren drei Fenster hell. Er kannte sie : zwei gehörten dem grossen Wohnzimmer, dass er so lange und so traulich mitbewohnt hatte. Das dritte Fenster war Marina's Zimmer, wohin sie sich zurückzog, wenn sie einmal allein sein wollte. Ralph hatte das nicht gern und verlangte beständig ihre Gesellschaft. Sie durfte lesen, schreiben, arbeiten was sie wollte — wenn sie nur da war, « Du bist mein Licht und ich bin dein Schatten », sagte Ralph.

Das war so richtig, dass Ralph wirklich für Marina ein Schatten wurde, der nur ihrer Person, nicht ihrem Leben folgte.

« Dies ist das Heiligthum meiner Frau, und der Fuss eines Sterblichen darf es nicht betreten », hatte Ralph einmal in ungewöhnlich heiterer Laune zu Arthur gesagt und die Thür geöffnet, so dass dieser das Zimmer überblicken konnte, in welchem sich nichts Besonderes befand. Es war eingerichtet wie jedes andere elegante Schreibkabinet. Aber wie jeder Stuhl stand und wie die Bücher auf einem Tisch lagen, und die Blumenvasen und die Zeichnung des Fussteppichs — das Alles prägte sich in sein Gedächtniss ein, während Marina ruhig zur Antwort gab :

« Nein! mein Heiligthum ist die Capelle. Dies Zimmer ist nur meine Einsiedelei — weil es so klein ist. »

Jetzt starrte Arthur zu den Fenstern hinauf, als müsste er entdecken, wo Marina sei. Da verdunkelten sich allmälig zwei Fenster : die Lampe wurde hinweggetragen und nur Marina's Fenster blieb erleuchtet. O wenn sie ahnte... o wenn sie an das Fenster treten würde! seufzte Arthur. Die Wucht des Schmerzes, die Marina während all' der langen Stunden zusammengedrückt hatte, drückte jetzt sie zusammen. Sie sank auf eine Chaiselongue und weinte, als ob sie sich in Thränen auflösen wolle. Beide ersehnten diese Nähe — und doch ahnte Marina sie nicht. — In der untern Halle vernahm das feine Ohr eines wachsamen Hundes leise fremde Schritte da draussen; er schlug kräftig an. Sowie der Neufundländer den herausfordernden Ton vernahm, gab er Antwort mit seiner dumpfer Bassstimme. Freilich nur ein kurzes Bellen, weil sein Herr ihm Schweigen gebot; doch der Haushund wurde lauter und zorniger. Marina aber kannte das Bellen des Neufundländers. Wie kam er zu dieser Stunde in den Park? Sie flog an das Fenster. Doch sie gewahrte nichts. Arthur war in den Schatten der Bäume entwichen und der Haushund wurde still. Marina stand im offenen Fenster und

die Nachtluft kühlte ihre heisse Stirn, ihre müden Augen. Arthur war noch im Park auf einer entfernteren Stelle, von welcher er ihre Fenster sah. Als dort das Licht verschwand, wurde es schwarz um ihn her, als ob Mond und Sterne untergegangen wären, und in tiefer Mitternacht fand er sich wieder in seiner Villa ein.

Marina erwachte am andern Morgen durch einförmige, doch nicht unharmonische Töne. Sie kamen näher, sie begleiteten taktmässig den Schritt von mehreren Männern; sie wurden wild, kriegerisch. Marina erkannte sie : es war der Schlachtruf des Clan Cameron und Arthur's Sackpfeifer blies ihn. Marina hatte ihn oft zu ihrem Vergnügen blasen lassen : jetzt war er das Zeichen zum Abschied, zum Aufbruch in den Kampf — in den Kampf auf Schlachtfeldern, in den Kampf des Lebens.

Die kleine Capelle war überfüllt. Sämmtliche Männer empfingen die heiligen Sacramente zum letzten Mal auf dem heimischen Boden, den sie vielleicht nie wieder betreten sollten. Marina schloss sich ihnen an und dachte : Ja, ihr Männer, ihr bringt Opfer, weil ihr geht, und ich bringe mein Opfer, indem ich hier bleibe... ich brauche nicht weniger Kraft als ihr... nur in anderer Weise.

Ralph war zugegen und betrachtete die kleine andächtige feierliche Versammlung, in welcher kein lautes Wort gesprochen wurde und die dennoch tief ergriffen von der heiligen Handlung des Priesters am Altar — still gesammelt auf den Knieen lag. Und sie Alle wussten was da vorging; — nicht nur Marina und Arthur, die Gebildeten! Nein! diese Männer von denen die Mehrzahl aus den geringsten Ständen des Volkes war — sie verstanden es ganz genau. Ihre tiefe Andacht bezeugte es. — — Gleichwohl nahmen diese Betrachtungen nicht ganz und gar Ralph's Gedanken ein. Eine grosse Zufriedenheit fand auch ihren Platz; denn Arthur ging fort. Was in Arthur

vorging, der nie aus seinem äusseren Gleichgewicht gekommen war, wusste Ralph nicht, und hätte er es gewusst, so wäre nicht das sein Kummer gewesen. Mochte die ganze Welt Marina anbeten — wenn nur Marina gleichgiltig blieb!... und gleichgiltig war Arthur ihr nicht Aber er ging fort und Marina wird ihre Ruhe wieder gewinnen, so dachte Ralph

In der unteren Halle liess er die Männer aufs Beste bewirthen und Arthur erklärte, er wolle bei ihnen bleiben.

« Bist Du nicht ihr Anführer, ihr Hauptmann? » fragte Ralph verwundert. .

« Auf der Reise ihr Führer, übrigens ihr Kamerad », entgegnete Arthur.

Er wollte nicht die oberen Gemächer betreten, in welchen süsse Erinnerungen ihn umschwebten. So blieben sie Alle in der untern Halle und Marina fühlte sich freier, als wenn sie mit Arthur und Ralph allein gewesen wäre. Ralph staunte sie an, wie sie sich mit diesen Männern zu benehmen, mit ihnen zu reden wusste. Er konnte das nicht, theils war er zu unbeholfen, theils fehlte ihm die Anschauung, die Gesinnung, die in jenen Männern Wiederhall fand. Marina sagte ihnen, - was das für eine Ehre sei dem Papst zu dienen, denn er sei der Vertheidiger der ganzen Christenheit gegen den Unglauben – und was es für ein Glück sei, denn sie wären sicher, dass sie ihr Schwert nie anders als zum Schutz heiliger Rechte ziehen würden. Und die Männer liessen froh begeistert den Papst hoch leben und Arthur Cameron hoch leben und die edle Lady sammt ihrem Gemal und ihrem Söhnlein hoch leben. Und in die freudige Erregung hinein rief Arthur :

« Auf, Ihr Männer, auf! der Pfeifer voran... und den Schlachtruf von Clan Cameron geblasen! Lebe wohl, Ralph. »

« Auf Wiedersehen, Arthur. »

« Wie Gott will! »

Sie drückten einander die Hand und Arthur reichte Marina seine Rechte — aber schweigend. Sie legte die ihre hinein und flüsterte etwas, das ein Lebewohl sein sollte und das wie der letzte Hauch eines Sterbenden klang und im Getümmel des Aufbruchs unterging. Das folgte Alles so rasch aufeinander, dass die Halle plötzlich leer war. Im Hof gab Herr Oldman den Scheidenden seinen priesterlichen Segen. Marina sah es nicht. Sie lag in der Capelle auf den Knieen und ächzte :

« Gott, erbarme dich meiner! »

De strijd tusschen neiging en plicht, die bij Arthur zoowel als bij Marina moedig werd aangebonden, wordt later in Rome heldhaftig voortgezet Want daarheen zijn beiden gereisd : de eerste wegens de zaak van den H. Stoel, de andere voor de gezondheid van haar en haar kind. De smart van Marina is des te grooter, daar deze ongelukkige verhouding Ralph's terugkeer tot de ware Kerk tegenhoudt. Eindelijk komt er een ontknooping : Arthur sterft als een held in den slag van Mentana, Marina offert haar nameloos wee op aan God en Ralph laat zich doopen.

Jammer genoeg dat dit aandoenlijk drama verzonken ligt in een zee van vervelend geredeneer over allerlei vragen van den dag, en dat de personages ervan verdolen in een bonten stoet van graven en gravinnen die hier overal zonder reden tusschen de beenen loopen Mogelijk zijn er goed geschetste salontypen bij en verraden zij de wereldkennis van de adellijke schrijfster, doch hun tegenwoordigheid kon hier gemakkelijk gemist worden. Overigens zijn de meesten weinig boeiend; 't zijn uitersten : de eenen te wit, de anderen te zwart, en daardoor zelf onwaar. De kokette Polyxene is de zuster van Regina

uit *Ilda Schönholm*. Hier komt ze tot een beter inzicht, dat is de mode in HAHN's nieuwe romans; maar ginder was ze met meer kunst geschilderd.

Genoeg beschouwingen. Het komt ons voor dat we al gerechtigd zijn om over te gaan tot de gevolgtrekking, dat de grimmige verontwaardiging van de katholieke critiek lang niet gewettigd is. Ongetwijfeld is de gedachteninhoud der katholieke romans van HAHN-HAHN veel beter, uitstekend wanneer men hem vergelijkt met dien van de voor-katholieke. Doch de gedachten maken het kunstwerk niet. Bouw een stapel waarheden op zoo hoog als de Alpen — daaruit volgt nog niet dat ge iets hebt gedaan voor de kunst. « De kunst heeft tot eerste en voornaamste naastbijliggend doel de uitbeelding van het schoone. Dat schoone is nu op zichzelve iets anders dan het ware en het goede, hoewel alle drie, als uitstralingen van Gods Wezen, waarin zij ongescheiden en niet verschillend bestaan, ten nauwste met elkaar correspondeeren en elkaar zeker nooit mogen tegenspreken. Wat schoon is, moet waar zijn en goed. » (A. M. J. I. BINNEWIERTZ, in *De Katholiek* van Dec. 1901.) Boven zei SCHAEPMAN : « Om te kunnen oordeelen, moet men kennen, niet alleen de lettervrucht, het boek in zijn meer of minder fraaien vorm, maar ook den geest. » Dat gezegde kan omgekeerd worden, en dan luidt het aldus : « Om te kunnen oordeelen, moet men kennen, niet alleen den geest, maar ook de lettervrucht, het boek in zijn meer of minder fraaien vorm. » En waar het er op aankomt een lettervrucht — en dat is een roman toch — te beoordeelen, daar dient toch eerst en vooral gekeken naar de vormfraaiheid. En indien we zulks doen met de romans onzer gravin, dan kan men wel toegeven dat de taal in de laatste jaren heeft gewonnen aan zuiverheid, aan nauwkeurigheid en zwier, dat de stijl thans even veel bloemen ontvouwt als

voorheen, doch 't ware vermetel te ontkennen dat over 't algemeen de dichterlijkheid heeft verloren, de kunstwaarde afgenomen. De wortel van dit euvel ligt niet diep verscholen. Wat anders zou het wezen dan HAHN's onweerstaanbare betoogzucht? Ze maakt van haar roman een spreekgestoelte van waar uit ze den lezer overstelpt met lessen, redeneeringen, bespiegelingen van godsdienstigen, zedelijken, wijsgeerigen aard. En nochtans, « Qu'est-ce qu'un romancier? A mon avis, antwoordt H. TAINE (*Hist. de la litt. angl.*, Paris, 1893, V, bl. 117 vv.), c'est un psychologue, un psychologue qui naturellement et involontairement met la psychologie en action; ce n'est rien d'autre, ni de plus. Il aime à se représenter des sentiments, à sentir leurs attaches, leurs précédents, leurs suites, et il se donne ce plaisir. A ses yeux, ce sont des forces ayant des directions et des grandeurs différentes. De leur justice ou de leur injustice, il s'inquiète peu. Il les assemble en caractères, conçoit la qualité dominante, aperçoit la trace qu'elle laisse sur les autres, note les influences contraires ou concordantes du tempérament, de l'éducation, du métier, et travaille à manifester le monde invisible des inclinations et des dispositions intérieures par le monde visible des paroles et des actions extérieures. A cela se réduit son œuvre....

« Tout est changé par l'arrivée de la satire (lees « tendenz »), et d'abord le rôle de l'auteur. Quand dans le roman pur il parle en son nom propre, c'est pour faire comprendre un sentiment ou marquer la cause d'une faculté; dans le roman satirique, c'est pour nous donner un conseil moral. On a vu combien de leçons Thackeray nous fait subir. Qu'elles soient bonnes, personne n'en dispute : à tout le moins elles prennent la place des explications utiles. Le tiers du volume, employé en avertissements, est perdu pour l'art. Sommés de réfléchir sur

nos fautes, nous connaissons moins bien le personnage. L'auteur laisse de parti pris cent nuances fines qu'il aurait pu découvrir et nous montrer. Le personnage, moins complet, est moins vivant; l'intérêt, moins concentré, est moins vif. Détournés de lui, au lieu d'être ramenés sur lui, nos yeux s'égarent et l'oublient; au lieu d'être absorbés, nous sommes distraits. Bien plus et bien pis, nous finissons par éprouver un peu d'ennui. Nous jugeons ces sermons vrais, mais rebattus. Il nous semble entendre des instructions de collège ou des manuels de séminaire. On trouve des choses pareilles dans les livres dorés, à couvertures historiées, qu'on donne pour étrennes aux enfants. Êtes-vous bien réjoui d'apprendre que les mariages de convenance ont leurs inconvénients, qu'en l'absence de son ami on dit volontiers du mal de son ami, qu'un fils par ses désordres afflige souvent sa mère, que l'égoïsme est un vilain défaut? Tout cela est vrai, mais tout cela est trop vrai. Nous venons écouter un homme pour entendre de lui des choses nouvelles. Ces vieilles moralités, quoique utiles et bien dites, sentent le pédant....

« Cette présence assidue d'une intention morale nuit au roman comme au romancier. Il faut bien l'avouer... nous n'aimons par à être tancés dans un roman; nous sommes de mauvaise humeur contre cette invasion de pédagogie. Nous voulions aller au théâtre, nous avons été trompés par l'affiche, et nous grondons tout bas d'être au sermon.

« Consolons-nous : les personnages souffrent autant que nous-mêmes; l'auteur les gâte en nous prêchant; ils sont sacrifiés comme nous à la satire (lees steeds « tendenz »). Ce ne sont point des êtres qu'il anime, ce sont des marionettes qu'il fait jouer. Il ne combine leurs actions que pour leur donner du ridicule, de l'odieux ou des désappointements. Au bout de quelques scènes, on con-

naît ce ressort, et dorénavant on prévoit sans cesse et sans erreur qu'il va partir Cette prévision ôte au personnage une partie de sa vérité, et au lecteur une partie de son illusion. Les sottises parfaites, les mésaventures complètes, les méchancetés achevées. sont choses rares. Les évènements et les sentiments de la vie réelle ne s'arrangent pas de manière à former des contrastes si calculés et des combinaisons si habiles. La nature n'invente point ces jeux de scène; l'on s'aperçoit vite qu'on est devant une rampe, en face d'acteurs fardés, dont les paroles sont écrites et les gestes sont notés. »

Hoe veel echte, gezonde kunstzin steekt er in deze bladzijde van den grooten Franschen denker! Wellicht heeft HAHN dezen criticus niet gekend en heeft ze bij hem geen raad kunnen zoeken. Doch de oude LESSING zal haar wel niet vreemd geweest zijn, en lang voor TAINE heeft LESSING in zijn *Laokoon* de grondbeginselen van alle woordenkunst aangegeven. Daar is het duidelijk uiteengezet en bewezen dat het voorwerp der poëzie uit den aard der dingen niets anders zijn kan dan « Handlungen nachzuahmen ». Nu waar handeling zijn moet, is alle geredeneer en alle stichtelijke beschouwing uitgesloten.

Vatten we ten slotte ons oordeel over HAHN's talent samen, dan komen we tot het volgende. Ida HAHN-HAHN is de « Schöpferin » geweest eerst van den Duitschen vrouwenroman, later van den specifiek katholieken roman. Als katholieke kunstenares staat ze in zoover beneden de niet-katholieke als ze na heur bekeering meer rechtstreeks aan tendenz doet. In al haar romans echter bevindt zich het schoone enkel in sporadischen toestand Het beste *geheel* heeft ze daarbuiten geleverd : in haar reisverhalen en beelden uit de kerkgeschiedenis. Deze

zijn althans volmaakter in hun soort. En alles te zamen genomen is HAHN-HAHN, ondanks haar gebreken, geweest « eine der interessantesten und begabtesten Frauen unseres Jahrhunderts » (Rob. KÖNIG), een werkelijk « geniale Natur » (H. MIELKE); en dit niet zoozeer om hare kunst als om de wijze waarop zij haar woord heeft gesproken over al de belangen van haar tijd en van de menschheid.

EINDE.

De quantiteit der vocaal **a** in het dialect van Aalst.

PROEFONDERVINDELIJKE STUDIE.

Het dialect van Aalst onderscheidt op zeer gevoelige wijze de **a**'s met betrekking op de quantiteit. Deze studie is een *verslag* over de proeven desaangaande genomen. Vooreerst zal ik de opeenvolgende proefnemingen, uitslagen en tastingen den lezer onder het oog brengen, ten einde hem het middel aan de hand te doen zich een klaar denkbeeld te vormen van de gegevens die tot onze zeer bescheiden uitslagen geleid hebben, en hem tevens in staat te stellen ze te beoordeelen en eventuëel verschillende of verdere gevolgtrekkingen uit de meegedeelde data af te leiden.

Voor zoover de Belgische, bijzonder de Brabantsche dialecten mij bekend zijn, vormt ons dialect met het oog op de quantiteit der klinkers, geene uitzondering. Wat het onderscheid tusschen lange en korte klinkers aangaat, voor zooveel men grosso modo, op het gehoor af, oordeelen kan, staan deze nagenoeg op denzelfden voet. Deze studie heeft dus niet alleen het belang eener monografie over een bijzonder dialect, maar kan voorloopig in dit opzicht ook als richtsnoer dienen voor veel andere.

Mijn inzicht was in den beginne niet deze studie afzonderlijk te laten verschijnen; zij moest deel uitmaken van eene reeks navorschingen die elkander zouden toelichten. Op aandringen van den Eerw. Heer ROUSSELOT, den stichter der proefondervindelijke phonetiek, heb ik besloten niet langer meer te wachten, zooveel te meer daar andere drukkende bezigheden mij voorloopig niet toelaten, veel tijd aan dit werk te wijden.

*
* *

De eerste proefnemingen werden gedaan met de « oreille inscriptrice »; van nr 4 af werd deze vervangen door den « tambour Marey ».

Wij verkrijgen alzoo iederen keer twee gelijkloopende en gelijktijdige lijnen.

Op de eene ziet men de klinkers aangeduid door de kruisstreepjes, voortgebracht door de trillingen der stembanden. Deze worden, door het mondstuk van o. inscr. of t. M. heen, overgebracht op het gummi-vlies van den trommel waaraan de pen vastgemaakt is; deze schrijft de lijn neer op het met roet bedekt vel papier dat om den ronddraaienden cylinder vastgemaakt is.

De tweede teekent de trillingen op van eene stemvork die in electrische verbinding gebracht wordt met het « signal électrique », waaraan eveneens eene pen gehecht is die, gelijktijdig met de eerste, de overgebrachte trillingen door kruisstreepjes opteekent.

Het is nu genoeg, om de lengte der vocalen te meten, eene loodrechte lijn te trekken van de uiteinden der opgeteekende vocaal tot op de tegenoverliggende lijn, en op deze de trillingen na te tellen die tusschen de twee aldus afgebakende punten liggen. Daar de stemvork tweehonderd trillingen heeft per seconde, staat de duur van de

vocaal gelijk met zooveel maal één tweehonderdste van eene seconde als er kruisstreepjes zijn.

Om over de relatieve lengte die aan de vocalen eigen is te oordeelen, moet men ze natuurlijk in hetzelfde tempo uitspreken. Allerlei oorzaken kunnen aan dit tempo wijzigingen toebrengen : de lichamelijke gesteltenis, de gemoedsstemming, de angst of men wel den tijd zal hebben de vooraf bepaalde vocalen uit te spreken gedurende den omloop van den cylinder, enz. De eerste twee oorzaken kunnen weinig invloed hebben op de uitslagen van eene niet al te lange zitting. Wat de resultaten van verschillende zittingen aangaat, deze behouden ook bij een veranderd tempo, voor zooveel het op de relatieve lengte van de verschillende vocalen aankomt, hunne waarde. Anders staat het natuurlijk met den absoluten duur der vocalen. Alle mogelijke voorzorgen werden genomen om deze zwarigheden te verwijderen zooals blijken zal uit de ontleding der volgende proefnemingen.

Eerste proefneming, van 25sten *Mei* 1899.

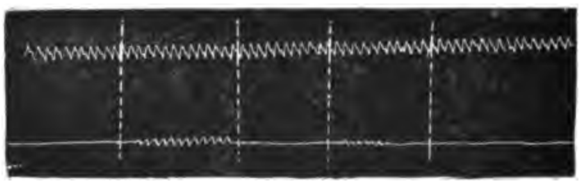
Op 25sten Mei 1899 werden de volgende lettergrepen opgeteekend en naderhand de vocaal afgebakend en de trillingen nageteld. Door eene niet verder opgezochte oorzaak werd slechts iedere tweede trilling door de pen klaar aangeduid, zoodat iedere zichtbare kruisstreep voor twee trillingen te rekenen was. Er kwamen 8 dubbele lijnen op het zwartgemaakt papier. De aangegeven cijfers zijn aldus het getal der kruisstrepen door twee vermenigvuldigd, en geven den duur der vocalen aan in twee honderdsten van eene seconde. De Sandhi-uitspraak — de werkelijk uitgesproken klankrij — en de nl. vertaling worden aangegeven waar het nuttig is.

I.

pap [1]	42
pāp (*paap*)	61
kat	30
kād (**kāt** *koud*)	70
stāt (*stout*)	48

De **a** van **pap** is zeer lang. De **ā** van **stāt** integendeel is zeer kort. Dit mag daaraan te wijten zijn dat die lettergreep de laatste kwam, en ik onbewust angstig was om die uit te spreken voordat de cylinder omgeloopen was. De volgende waarnemingen zullen die vermoeding genoegzaam bevestigen.

II.

katen (*katten*) 26 (**a**) — 24 (**e**)

stāten (*stouten*) 48 (**ā**) — 18 (**e**)

mat	30
māt (*mout*)	60
māten (*mouten*)	44

De **a** van **katen** is korter dan die van **mat**; eveneens die van **stāten** en **māten** tegenover **māt**.

(1) De spelling is die van *Het dialect van Aalst*, cfr. *Leuvensche Bijdragen*, 1ste jaargang. Eerst wordt de normale vorm aangeduid; dan, tusschen haakjes, als die verschilt van den normalen vorm, de sandhi-vorm welke de werkelijk uitgesproken klankenrij voorstelt.

III.

pak	36
'pāk	62
pāken (*papaatje*)	58
mā (*mouw*)	76
mān (*man*)	70

De finale **ā** van **mā** is langer dan die van **pāk** en **mān**. Wederom de kortere **ā** van **pāken** tegenover die van **pāk**.

IV.

mā (*mouw*)	80
mān (*man*)	78
māken (*mouwken*)	48
shā (*schouw* en *schuw*)	68
shān (mv. van **shā**)	36

Wederom is de finale **ā** van **mā** de langste, die van **shā** is korter; dit komt wel daarbij dat zij bijna op het einde komt. De **ā** van **shān** is wel aan eene verhaaste uitspraak te wijten en wij zullen voorloopig die cijfers buiten rekening laten. Dit maakt nu ook den betrekkelijk korten duur van **ā** in **māken** eenigszins verdacht.

V.

pap	32
pāp	62
kat	26
kād	62
stāt	62

VI.

katen (*katten*)	28 (**a**) — 16 (**e**)
stāten	46 (**a**) — 23 (**e**)
mat	30
māt	58
māten	48 (**a**) — 14 (**e**)

VII.

shā	62
shān	64
pak	56
pāk	62
pāken	54

Bij V, VI, VII komen verscheidene der vorige opmerkingen te pas. De lange duur van **a** in **pak** is gewis toevallig, alhoewel het niet mogelijk is de oorzaak er van aan te duiden.

VIII.

spèk (*spek*)	36
tèk (*tak, dak*)	42
nèht (*hecht*)	46

Zou de spirant **h** den langeren duur van **è** in **nèht** veroorzaken? Dit werd in de volgende proefnemingen onderzocht. Bij vergelijking van I, **pap**, 42 met **kat**, 26; van II, **mat**, 30, VI, **mat**, 30 met VII, **pak**, 36 en III, **pak**, 36 kwam de gissing op als zou **t** op de vocaal een verkortenden invloed uitoefenen.

Tweede proefneming, van 1sten Juni 1899, nr 1.

Van nu af werden uitsluitend **a** en **ā** onderzocht.

De eerste twee rijen hebben tot doel uit te maken of **a** vóor **t** korter is dan vóor **k**, **p**. In II werden de woorden in omgekeerde orde uitgesproken. Ook op dezen dag verbeelden de kruisstreepjes dubbele trillingen.

I.		II.	
kat	52	**kap**	34
pak	42	**pap**	42
tap	32	**tap**	38
pap	38	**pak**	42
kap	38	**kat**	40

De **a** van I, **kat** is buitengewoon lang; II, **kat**, 40 (en verder V, **kat**, 36, IX, **kat**, 36 en X, **kat**, 38) toonen genoegzaam aan dat wij hier enkel met toeval, d. i. onbekende oorzaak of stoornis te doen hebben. De cijfers van deze twee rijen, vergeleken met — verder — V, **kat**, 36; **pat**, 30 tegenover **pak**, 32; VI, **mat**, 34 tegenover **kap**, 32 1/2; IX, **kat**, 36 tegenover **pak**, 36 en **pap** 36; X, **kat**, 38 tegenover **kap**, 35 bewijzen genoegzaam, dunkt me, dat de explosieven **k**, **t**, **p**, geen merkbaar verschillenden verkortenden of verlengenden invloed op de vocaal uitoefenen. Bij gelegenheid nochtans wordt in de volgende proefnemingen die vraag nog nu en dan eens onder de hand genomen.

In de twee volgende rijen wordt **a** gevolgd door spiranten **h**, **s**, **f** + **t**.

III.		IV.	
pas	52	**maht** (*macht*)	46
paf (*plof*)	54	**paft** (*ploft*)	42
mag (**mah**)	52	**mag** (**mah**)	42
past	53	**paf**	46
paft (*ploft*)	45	**kas**	42

In III is de duur van **a** langer dan de gemiddelde duur in I, II, en ook dan die van **a** vóór explosief op 25sten Juni. De laatste, in I, **paft**, is iets korter. Dat dit niet toe te schrijven is aan de **t** die op de spirant volgt schijnt te blijken uit IV, **maht**, 46; **paft**, 42 tegenover de **a** der drie volgende woorden.

De cijfers van IV staan nagenoeg gelijk met die van I en II. Dit kan daaruit voortkomen dat het tempo sneller geweest is, ofwel kan de langere duur in III een vertraagd tempo tot oorzaak hebben. Om dien twijfel op te lossen, dienen de twee volgende rijen waar **a** + ex-

plosief en **a** + spirant in dezelfde rij voorkomen, en wel zóó, dat in V de laatste woorden op explosief, in VI echter op spirant uitgaan.

V.

kat	36
kas	36
pas	52
pak	32
pat (fransch *patte*, in anderen zin gebruikt)	30

VI.

kap	32 1/2
mag (**mah**)	32
mat	34
paf	47
pas	48

Hiermede schijnt het bewijs voorloopig geleverd dat **a** vóór spirant langer is dan vóór explosief.

Volgens VII en VIII is dit onderscheid min klaarblijkend met het oog op **ā**. De proefneming is niet voldoende.

VII.

sās (*saus*)	74
stāt	60
āv (**āf**, *houd*)	68
pāp	70

VIII.

'k āg (**kāh**, *ik houd*)	62
stāt (*stout*)	52
pās (*paus*)	72
'k āv (**kāf**, *ik houd*)	66
stāf (*Gustaaf*)	62

In IX en X zijn de woorden uitgekozen met het doel te onderzoeken of **a** in tweelettergrepige woorden korter is dan in eenlettergrepige. De eenlettergrepige komen aan het einde der rij in IX en in het begin in X.

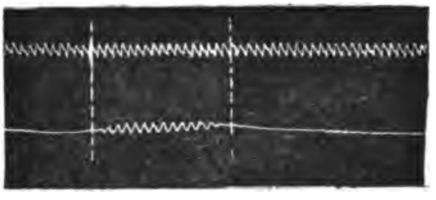
IX.		X.	
kat	36	**tapen** (*tappen*)	28
paken (*pakken*)	28	**kap**	35
katen (*katten*)	34	**kat**	38
pak	36	**tapen**	28
pap	36	**katen**	28

Het resultaat, dat **a** korter is in twee- dan in een-lettergrepige woorden, mag voorloopig aangenomen worden.

Derde proefneming, van 1sten *Juni* 1899, *nr* 2.

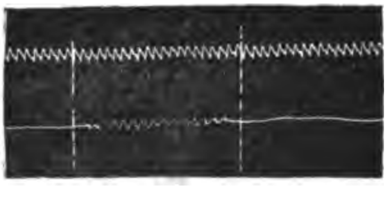
In de twee volgende rijen is **a** gevolgd door spirant, nu eens in één- dan weer in tweelettergrepige woorden.

XI.

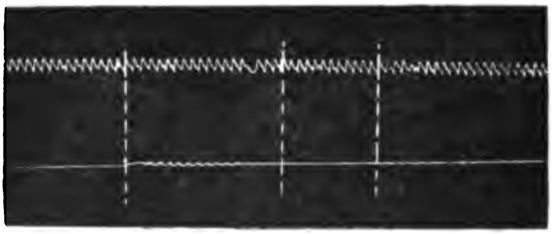
kasen (*kassen*) 36

mag (**mah**) 40

kas 40

lahen (*lachen*) 49

pafen (*ploffen*) 38

XII.

aster (*als er*)	40
as (*als*)	43
ahter (*achter*)	31
mag (**mah**)	44
naht (*nacht*)	50

Wederom is **a** korter in de tweelettergrepige woorden, behalve in **lahen**; waarschijnlijk is hier een deel der **l**-trillingen medegerekend; de twee opeenvolgende trillingsoorten zijn niet gemakkelijk vaneen te scheiden.

In de twee volgende rijen, verder in XVII en XVIIbis, verschijnt **ā**, in een- en tweelettergrepige woorden, vóor spirant en explosief.

XIII.		XIV.	
dā 'k (*duw ik*)	60	**bāt** (*bout*)	83
dāken (*duwtje*)	58	**bāten** (*bouten*)	58
dā 'kém (*duw ik hem*)	54 (ā)—22 (é)	**bāken** (*klein gebouw*)	56
māt (*mout*)	65	**sās** (*saus*)	70
māten (*mouten*)	53	**sāsen** (*sausen*)	60

XVII.		XVIIbis.	
āt (*hout*)	66	**āt**	66
ā'k)*houd ik*)	66	**āk**	64
ad(d)en (**āten**, *houd hem*)	58	**āten**	54 (**ā**)—16 (**e**)
ā'k ém (1) (*houd ik hem*)	50 (**ā**)—22 (**é**)	**ā'k ém**	62 (**ā**)—20 (**e**)
ād ém (*houd hem*)	60 (**ā**)—22 (**é**)	**āk ém**	57

(1) Dit en dergelijke woorden als één woord uitgesproken.

De vocaal is altijd het langst in de éenlettergrepige woorden die met opzet nu eens in het begin, dan weer in het midden of op het einde der verschillende rijen uitgesproken werd : **dā 'k**, 60; **māt**, 65; **bāt**, 83; **sās**, 70; **āt**, 66; **ā'k**, 66. In de tweelettergrepige woorden duurt **ā** van 60 (**sāsen**) tot 53 (**māten**); **bāt**, 83 is opvallend tegenover **sās** : 70. Of de tweede lettergreep onbetoond of halftonig is, schijnt geen verschil in de lengte te veroorzaken. In XIII hebben we wel **dā'k ém** : 54 tegen **dāken** : 58 en **māten** : 53; maar deze komt op het einde der rij. Verder in XVII staat **āten** met 58 tegenover **āk ém** met 56 en **ād ém** met 60.

De cijfers van XVIIbis zijn om zoo te zeggen eene samenvatting van de resultaten der drie vorige rijen.

De volgende rijen hebben weer met korte vocalen te doen,

XVIII.		XVIIIbis.	
af	46	**af**	52
aker (*akker*)	27	**aker**	34
at(d)en (**aten** *at hem*)	30 (**a**)—20 (**e**)	**aten**	30
atém (*at hem*)	28 (**a**)—20 (**é**)	**atém**	30 (**a**) – 31 (**é**)
dase (*dat ze*)	32	**dase**	36

De langste **a** is die vóor spirant in het éenlettergrepige **af** : 46 en 52; dan die van **dase** : 32 en 36, aldus vóor spirant, in een tweelettergrepig woord. In iedere rij is de **a** het korst vóor explosief, in tweelettergrepige woorden. Wederom is op te merken dat de halftonigheid der tweede lettergreep geen merkbaren invloed op de lengte der **a** uitoefent.

XV.		XVI.	
kā (*koude*)	77	**bāt**	69
kād (**kāt** *koud*)	72	**spād** (**spāt** *spuwt*)	60
kān (*kan*)	73	**spā** (*spuw*)	76
bā (*gebouw*)	90	**spān** (*spuwen*)	66
bāt (*bout*)	70	**dā** (*duw*)	76

In beide rijen is finale **ā** langer dan niet finale; vóor **n** is ze niet te onderscheiden van andere.

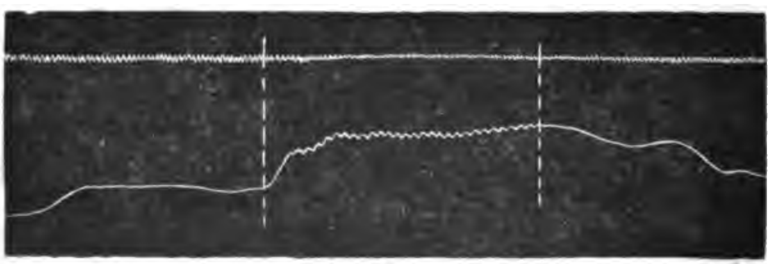
De twee volgende rijen zijn gedeeltelijk mislukt. Men kan er nochtans uit opmaken, dat de **a** vóor nasalen gelijkstaat met, of langer is dan de **a** vóor spiranten.

Vierde ongedateerde proefneming, van Juni 1899, *komende na de voorgaande.*

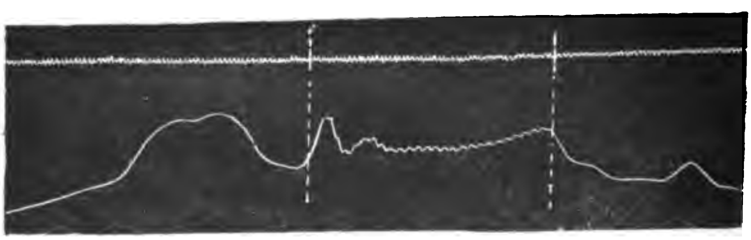
Deze proefneming, evenals al de volgende, is gemaakt met den « tambour Marey » en de stemvork. Van nu af stelt ieder streepje eene trilling voor.

I.		II.	
kat	29	**kap**	25
pak	24	**mag** (**mah**)	32
tap	27	**mat**	24
pap	39	**paf**	40
kap	26	**pas**	35

III.

'k āg (**'k āh** *ik houd*) 62

stāt (*stout*) 53

pās (*paus*) 81

'k āh (*ik houd*) 69

IV.

kat	27
paken (*pakken*)	23
katen (*katten*)	25
pak	27
pap	30

Deze vier rijen zijn gemaakt met het oog op verschillende vragen die reeds vroeger werden onderzocht. De resultaten zijn dezelfde : **a** is niet korter in **kat** dan in **pak**, **pap** (I); **a** vóor spirant is langer dan vóor explosief (II); evenzoo **ā** in **stāt**, korter dan in de overige woorden met **ā** (III); in IV is **a** in **paken** en **katen** korter dan in de monosyllaben.

V.

kā (*koude*)	76
kad (**kāt**, *koud*)	70
kān (*kan*)	69
bā (*gebouw*)	86
bāt (*bout*)	75

VI.

āt (*hout*)	65
ā 'k (*koud ik*)	57
ād(d)en (**āten**, *houd hem*)	51
ā 'k ém (*houd ik hem*)	51
ādém (*houd hem*)	66

Gelijkvormig met de voorgaande resultaten zijn : V, **kā** en **bā** : finale **ā** langer dan andere **ā**'s; VI toont **ā** in de dissyllaben korter dan in de andere woorden. Zeer opvallend is de uiterst lange **ā** in V, **bāt** en VI, **ādém**, en nog wel op de plaats waar men dit het minst zou verwachten. Waarschijnlijk ligt de oorzaak in eene reactie tegen de neiging om het tempo hier te versnellen.

Vijfde proefneming, van Juni 1899, *komende na de gedateerde.*

Deze proefneming had tot doel te onderzoeken of **a** vóor gemouilleerde consonant korter was dan vóor ge-

wone consonant, zooals ik het meende bij het hooren waar te nemen. De proefneming is niet goed gelukt, genoegzaam echter om te bewijzen dat zulks niet het geval is, en dat de verhouding hier dezelfde is als met ongemouilleerde consonanten.

	I.	Ibis.
waḍ (**waṭ**, *wildet* = *'woudt*)	60?	
waḍ e (*wildet ge*)	60?	
baṭ e (*bijt ge*)	31	27—35 (**e**)
klaṇten (*kleintje*)		
maṇ e (*meent ge*)		33—31 (**e**)
maṇeken (*mandeken*)	19—13 (2de **e**)	18— 8 (**ṇ**)—18 (**e**)—16 (**k**)—20 (**e**)

	II.	IIbis.
baṭ (*ge bijt*)	39	29—19 (**ṭ**)
kat	37	31—30 (**t**)
baṭ ém (*ge bijt hem*)	26	20—14 (**ṭ**)
zat dor (**zator**, *zat daar*)	58?	
baṭ(d)en (**baṭen**, *ge bijt hem*)	30	
dad(d)en (**daten**, *dat hij*)	30	27—19 (**t**)—25 (**e**)

	III.	IIIbis.
maḍ (**maṭ**, *mijdt*)	37	33
maḍ ém (*mijdt hem*)	30—34 (**é**)	31
raḍ (**raṭ**, *rijdt*)	32—13 (**ḍ**)	37
raḍ(ḍ)er (**raṭer** *rijdt er*)	33—18 (**ṭ**)	30—17 (**ṭ**)
raḍe(d)er (**raḍer**, *rijdt ge er*)	40?	32
raḍ ém (*rijdt hem*)	27	34— 5 (**ḍ**)—32 (**é**)

Uit II en IIbis blijkt dat **t** en **ṭ** geen verschillenden invloed hebben op de lengte van **a**; uit II, IIbis en III, IIIbis, dat **a** vóor gemouilleerde consonant in twee-

lettergrepige woorden korter is; trots **baṭ**, 29 en **baṭ ém**, 29. Uit I en I^bis^ is weinig te trekken; in **waḍ**, **waḍ e** en II, **zator** zijn de trillingen van **w** èn **z** niet wel te onderscheiden van die van **a**. Eene waarneming die slechts terloops gedaan werd geeft misschien de oorzaak aan waarom ik eene kortere meende te hooren vóor **ṭ** dan vóor **t**; te weten dat **ṭ**, de volgende consonant korter is dan **t**, zie IIbis en III, nochtans hebben wij IIbis, **t**, 19.

De voorgaande proefnemingen hebben het bewijs opgeleverd, dat de lengte der vocaal **a** veranderlijk is; het is gelukt de oorzaken, de factoren dezer veranderlijkheid, gedeeltelijk op te sporen. Deze feiten waren voor mij eene verrassing; daaraan is het toe te schrijven dat de navorschingen zoo wat op goed geluk af plaats grepen. Ik hoop dat de lezer er niet te veel zal over klagen, ingezien die omstandigheid eene waarborg te meer is voor de zakelijke waarde der uitslagen.

Zesde proefneming, van 16^en^ *November, n*^r^ 1.

I.		II.	
kād (**kāt**, *koud*)	67	**kāsen** (*kousen*)	66 (**ā**)—11 (**e**)
kās (*kous*)	65	**'k āv(d)en** (**kāfen**, *ik houd hem*)	69
'k āv (**kāf**, *ik houd*)	62	**'k āv ém** *id.*	62
'k āg (**kāh**, *id.*	65	**'k āv** (**kāf**, *ik houd*)	60
bān (*bouwen*)	70	**sās** (*saus*)	70
		stāt (*stout*)	51

VI.

mélksās (*melksaus*)	48
kās (*kous*)	54
opād (**opāt**, *ophoudt*)	10 (**o**)—54 (**ā**)
sās	66

Zijn de tot hiertoe verkregen resultaten ook toepasse lijk op lange **a**? — De 1ste rij schijnt te bewijzen dat spirant en explosief of nasaal weinig verschil maken. In II verschilt de **ā** der dissyllaben weinig van die der monosyllaben : **kāsen** en **kāfen** hebben 66 en 69 tegenover de 70 van **sās**. Het getal in **kāvém** is kleiner : 62; maar dan komt **kāf** met 60! Of de 51 van **stāt** toe te schrijven is aan een versneld tempo?

In de 6de rij is **ā** + spirant het langst : **sās** : 70; — korter is **ā** + explosief in **āt** : 54, maar evenlang is de *natonige* **ā** in **opāt** : 54. De kortste is die van **mélksās**, hetgeen waarschijnlijk toe te schrijven is aan de lange en betoonde lettergreep **mélk**.

	III.	IIIbis.
opas (*oppas, bezorging*)	21 (o) - 46 (a)	37
ma 'k (*mag ik*)	28	28
mikmak	19 (i)—25 (a)	23 (i)—26 (a)
pas	43	39
kap	31	31
kipkap (*gehakt vleesch*)	17 (i)—23 (a)	17 (i)—23 (a)

Buiten de zeer lange **a** van **opas** in III, zijn de getallen nagenoeg dezelfde in de twee rijen. Ook de betrekkelijke lengte in iedere rij is dezelfde — op eene uitzondering na. Vergelijk **mak** : 28, **kap** : 31 tegenover **pas** : 43 in III en **mak** : 28, **kap** : 31 tegenover **pas** : 39 in IIIbis. De halftonige **a** is korter dan de betoonde in **mikmak** : 25, **kipkap** : 23 tegenover **mak** : 28 en **kap** : 31, in III. Evenzoo in IIIbis : **mikmak** en **kipkap** hebben 26 en 23 terwijl **mak** en **kap** 28 en 31 lang zijn. — Integendeel is de **a** van **ópas** in III langer dan die van **pas** : 46 tegen 43, terwijl in IIIbis, de eerste slechts

37 heeft tegen 39. Uit de ontleedde getallen wordt reeds waarschijnlijk, dat natonige korte **a** korter is dan betoonde in monosyllaben.

IV.		IVbis.	
dérnat (*doornat*)	49 (é)—21 (a)	**dérnat**	49 (é) —22 (a)
bas	41	**bas**	46
		lūbas	59 (ū) —40 (a)
		nat	28
		pap	
		roèspap (*rijstpap*)	59 (oè)—26 (a)

Grootendeels mislukte rijen. Hier komt halftonige **a** na lange lettergreep. Overeenkomstig met de verhoudingen in III en IIIbis is zij korter dan de betoonde, in monosyllaben : in **dérnat** heeft ze 22 tegenover de 28 van **nat**; in **lūbas** : 40 tegen de 46 van **bas**. Ook de 26 van **a** in **roèspap** kunnen vergeleken worden met de 28 van **nat**.

Zevende proefneming, van 16^en *November, n^r* 2.

De rijen 8, 8bis, 9 en 10 zijn mislukt.

VI.

mélksās (*melksaus*)	62	Vgl. 16 November, 1ste blad, 1 en 2.
opād (**opāt**, *ophoudt*)	12 (o)—68 (ā)	
ād (**āt**, *houdt*)	61	
sās (*saus*)	68	
āv (**af**, *houd*)	58	

Hier schijnen wederom, gelijk in de 1ste rij van 16^en November, 1ste blad, spirant en explosief zonder invloed te zijn op de lengte der **ā**. Wat de natonige **ā** betreft : in **mélksās** hebben we 62 tegen 68 van **sās**; maar in **opād** heeft **ā** 68 tegenover 61 in **āt**. Wij geraken alzoo ten volle in twijfel; verdere proefnemingen moeten daaromtrent zekerheid brengen.